T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇATTEPE KAZILARI IŞIĞINDA ROMA'NIN DİCLE NEHRİ EKSENİNDEKİ SAVUNMA HATTI

Hayri KARATAŞ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ahmet UHRİ

İZMİR - 2016

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Çattepe Kazıları Işığında Roma'nın Dicle Nehri Eksenindeki Savunma Hattı" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

…./…../2016

Hayri KARATAŞ

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Çattepe Kazıları Işığında Roma'nın Dicle Nehri Eksenindeki Savunma Hattı

Hayri KARATAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Arkeoloji Programı

Roma, MÖ 129 yılında Anadolu'daki ilk eyaleti olan Provincia Asia'yı (Küçük Asya) kurmasıyla, imparatorluk sınırlarını doğuya doğru genişletmeye başlamıştır. Anadolu'daki eyalet organizasyonunu Pontos kralı Mithradates VI. Eupator ile uzun yıllar süren savaşlar neticesinde tamamlayan Roma, Partlarla komşu olmuştur. Fırat Nehri (Euphrates) iki imparatorluk arasında sınır kabul edilmiş ve bu durum yaklaşık üç yüzyıl boyunca böyle devam etmiştir. Septimius Severus'un MS 197 yılında Partlara karşı yaptığı sefer sonucu Roma imparatorluğu'nun "doğu sınırı" Dicle Nehri'ne (Tigris) kadar uzanmıştır. Ancak bu sınır hattı, MS 224 yılında Partları tarih sahnesinden silerek, Roma'nın imparatorluk tarihi içerisindeki en büyük düşmanlarından biri olarak ortaya çıkan Sasaniler Dönemi'nde büyük sınır çekişmelerine neden olmuştur.

III. yüzyıl krizine son vererek doğu sınırındaki sarsılan Roma otoritesini eski gücüne kavuşturmak isteyen Diocletianus, aldığı askeri önlemlerle Sasanilere karşı önemli başarılar elde etmiştir. Bu başarılar neticesinde MS 298 yılında II. Narses ile imzalanan barış anlaşmasıyla Roma, Dicle ötesindeki toprakları ele geçirmiştir. Dicle'nin sınır kabul edilmesiyle Diocletianus ve ardıllarının yapmış olduğu sınır kaleleri ile bölge hakimiyeti korunmaya çalışılmıştır. Tez kapsamında incelenen Amida, Cepha, Bezabde ve Çattepe kazılarıyla açığa çıkartılan Geç Roma kalesi Dioclaetianus ve ardılları tarafından Dicle Nehri üzerinde stratejik noktalara konumlandırılmış sınır kaleleridir.

MS 298 barışıyla büyük bir başarı sağlayarak Dicle ötesinde geniş topraklar kazanan Roma, bu bölgede birçok askeri yerleşim kurarak bu başarısını uzun süre korumak istemiş olmasına rağmen bunu ne yazık ki gerçekleştirememiştir. MS 363 yılında imparatorluk tarihine kara bir leke olarak geçen barış anlaşmasını imzalamak zorunda kalan Roma'nın Dicle üzerindeki egemenliğine Sasaniler tarafından son verilmiştir.

Bu tez çalışmasının amacı, Çattepe kazılarıyla açığa çıkartılan Geç Roma kalesinden yola çıkarak, MS 298 anlaşmasıyla sınır hattında Dicle Nehri üzerinde stratejik noktalara konumlandırılmış olan Amida,Cepha ve Bezabde kalelerini incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Roma, Sasaniler, Çattepe Kazıları, Geç Roma Kalesi, Amida, Cepha, Bezabde, MS 298 Barış Anlaşması.

ABSTRACT

Master's Thesıs

The Roman DefenceLinein theTigrisRiverAxis in theLight of ÇattepeExcavations

Hayri Karataş

Dokuz Eylül University

TheInstitution of SocialSciences

Department of Archaeology

ArchaeologyProgramme

When Roman Empirefounded *Provincia Asia* (AsiaMinor) that was the first province in 129 AD, it had started to enlarge th eborders of empire towards the East. Roman Empire,which consummated the organisation of the province in Anatolia as a result of warfare against Mithradathes Eupator VI the king of Pontos for many years,became neighbour with the Persian Empire. Euphrates was approved the boundary line between these two empires and this situation had been continuing during approximately three hundred years. The "eastborder" of Roman Empire extended over Tigris River by virtue of campaign of Septimius Severus against the Persians in 197 AD. However in 224 AD,this border line caused to be great border conflicts by going out of existence the Partians in the Sasanian Periods that emerged as one of the biggest enemies of Roman imperial history.

Diocletianus who wants regain Roman authority's strength, which was shaken in the east border by terminating the crisis of IIIth century, gained accomplishments with military precautions taken against the Sasanians.In consequence of these achievements, Rome took hold the land beyond Tigris according to the amicable agreement with Narses II in 298 AD. The domination of the region was tried to protect by the fortresses constructed by Diocletianus and his successors in the border when Tigris River was approved as a border line. The Late Roman fortresses uncovered with Amida, Cepha, Bezabde, and Çattape excavations were the border fortresses positioned by Diocletianus and

his successors in the strategical points on Tigris River. The main subject of this thesis includes these fortresses and their strategical significance.

In spite of the fact that Roman Empire, which got wide lands beyond of Tigris by having a great success thanks to peace of 298 AD, desired to protect this achievement for a long time by founding many military installations but unfortunately could not realize this wish.The domination of Roman Empire in Tigris region,which it had to enter into the amicable agreement going down in Roman Imperial history as a black mark in 363 AD,was terminated by Sasanians.

Amida, Cepha and Bezabde fortresses positioned on the strategical points in the border line of Tigris River according to the agreement of 298 AD were analyzed on the basis of the Late Roman Fortress uncovered with Çattepe excavations in this thesis.

Keywords: The Late Roman Fortress, Amida, Cepha, Bezabde, Amicable Agreement of 298 AD.

ÇATTEPE KAZILARI IŞIĞINDA ROMA'NIN DİCLE NEHRİ EKSENİNDEKİ SAVUNMA HATTI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR xi
EKLER LİSTESİ xii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
GENEL ROMA TARİHİ

1.1.ETRÜKS HAKİMİYETİ VE KRALLIK DÖNEMİ 4
1.2.CUMHURİYET DÖNEMİ 7
1.3. İMPARATORLUK DÖNEMİ 11
1.3.1. Principatus Dönemi (MÖ 27- MS 283) 11
1.3.2. Dominatus Dönemi (MS 284- MS 476) 16

İKİNCİ BÖLÜM
ANADOLU'DA ROMA EGEMENLİĞİ

2.1. MÖ 133 ÖNCESİ ROMA İLE ANADOLU ARASINDA KURULAN İLK TEMASLAR 20
2.2. ARİSTONİKOS İSYANI (MÖ 133-129) 25
2.3. ANADOLU'DAKİ ROMA EYALETLERİ 27
2.4.MİTHRADATES SAVAŞLARI 31
2.4.1. I. Mithradates Savaşı (MÖ 89-85) 31

2.4.2. II. Mithradates Savaşı (MÖ 83-81) 33
2.4.3. III. Mithradates Savaşı (MÖ 74-63) 34
2.5.DİKTATÖRLERDEN İMPARATORLARA ROMA'NIN ANADOLU POLİTİKASINA KISA BİR BAKIS 35

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ROMA'NIN DİCLE NEHRİ EKSENİNDEKİ SAVUNMA HATTI VE KALELERİ

3.1. ROMA'NIN BU BÖLGEDEKİ HAKİMİYET KAYGISI VE SINIR MÜCADELESİ: ROMA-PART/SASANİ SINIR ÇEKİŞMESİ 43
3.1.1. Part Tarihi 43
3.1.2. Sasani Tarihi 44
3.1.3. Başlangıcından MS IV. Yüzyıl Sonuna Kadar Roma-Part/Sasani İlişkileri ve Değişen Sınır Hattı 45
3.2. DİCLE NEHRİ EKSENİNDE SAVUNMA AMAÇL İNŞA EDİLEN ROMA KALELERİ 58
3.2.1.Amida 58
3.2.1.1. II. Şapur'un Amida Kuşatması Ve Amida'nın Düşüşü 65
3.2.2. Cepha/Cephas 70
3.2.3. Bezabde 72

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DİCLE ÜZERİNDE BİR SINIR KALESİ: ÇATTEPE HÖYÜK

4.1.ÇATTEPE HÖYÜK ARAŞTIRMA TARİHÇESİ 76
4.2.ÇATTEPE HÖYÜK KAZILARI 78
4.2.1.Prehistorik Dönem 78
4.2.2.MÖ 3. Bin Ve 2. Bin 79
4.2.3.Demir Çağı 80
4.3.ROMA DÖNEMİ 80
4.4.ORTAÇAĞ VE SONRASI 88

SONUÇ 94
KAYNAKÇA 99

KISALTMALAR

Bkz	Bakınız
cm	Santimetre
DEÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
gr	gram
km	Kilometre
m	Metre
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
ODTÜ MFD	Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi
Taçdam	Tarihsel Çevre Değerlerini Araştırma Merkezi
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TİD	Tarih İncelemeleri Dergisi
TTD	Toplumsal Tarih Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
yak	Yaklaşık
yy	Yüzyıl

EKLER LİSTESİ

EK 1: Şekiller Listesi ek s.1

GİRİŞ

MÖ 8. yüzyılda tarih sahnesinde boy göstermeye başlayan Roma, kısa bir süre içerisinde İtalya hakimiyetini ele geçirerek Etrükslere son vermiştir. Bir "dünya imparatorluğu" kurmak için sınırlarının dışına çıkan Roma, Akdeniz eğemenliğini sağlayarak bölgedeki yegane güç olmak istiyordu. Birden çok kıtada eyaletler kuran Roma'nın Akdeniz'deki eğemenliği için en büyük engel Anadolu'da büyük bir nüfuza sahip olan Seleukoslardı. Seleukos kralı II. Antiokhos'un Hellaspontos'u ele geçirmesi Roma için kaçınılmaz bir fırsat olmuştu. Pergamon kralı II. Eumenes'in yardımlarıyla ilk kez Anadolu topraklarına adım atan Roma, MÖ 190 yılında Magnesia'da yapılan savaşta Seleukos kralı III. Antiokhos'u bozguna uğratmıştır. Bu savaş sonucunda MÖ 188 yılında imzalanan Apemea Barışı ile Anadolu'dan bir karış toprak almaksızın burada büyük bir nüfuz elde etmiş, bu sayede Anadolu Roma'nın arka bahçesi olmuştur. Daha sonrasında Makedonya'daki Pydna savaşıyla Makedonya krallığının sonunu getiren Roma Doğu Akdeniz'de söz sahibi olmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra ise III. Kartaca savaşıyla Akdeniz eğemenliğini tamamlayarak bir "dünya devleti"ne dönüşmüştür.

Pergamaon kralı II. Eumenes'in miras yoluyla topraklarını müttefiki Roma'ya bırakmasıyla MÖ 129 yılında Anadolu'nun ilk Roma eyaleti olan Provincia Asia (Küçük Asya) kurulmuş, imparatorluk sınırları doğuya doğru genişlemeye başlamıştır. Roma'nın Küçük Asya'da hızla genişlemesi ve toprak kazanması Pontos kralı Mithridates VI. Eupator'u kaygılandırmış ve Roma'ya saldırmasını tetiklemiştir. Uzun yıllar süren üç savaş sonunda Pontos krallığına son veren Roma Anadolu hakimiyetini tamamlayarak Partlarla komşu olmuştur.

Yaklaşık üç yüzyıl boyunca Fırat Nehri (Euphrates) iki imparatorluk arasında sınır kabul edilmiştir. Bu durum Partları tarih sahnesinden silerek Roma'nın en büyük düşmanlarından biri olarak ortaya çıkan Sasaniler Dönem'inde farklı bir boyut kazanmış, bu tarihten sonra"doğu sınırı" birçok kez değişmiştir. III. yüzyıl kriziyle boğuşan Roma, Sasani saldırıları karşısında çaresiz kalmış ve müdahale edememiştir. Roma'nın bu süreçte başarısız savunma çabaları sonuç vermemiş Sasani saldırıları giderek şiddetini arttırmıştır. III. yüzyıl krizine son vererek doğu sınırındaki sarsılan Roma otoritesini eski gücüne kavuşturmak isteyen Diocletianus, aldığı askeri önlemlerle Sasanilere karşı önemli başarılar elde emiştir. Dioclatianus'un

görevlendirdiği Galerius, Sasani kralı II. Narses'in ordusunu yok ederek Sasanileri bozguna uğratmıştır. Aslında bu savaş Partlardan beri süre gelen ve Sasanilerle devam eden sınır çekişmesinde bir kırılma noktası olmuştur. MS 298 yılında köşeye sıkışan Narses'in önerisiyle yapılan barış anlaşmasıyla Roma, Dicle'nin (Tigris) ötesindeki toprakları ele geçirmiş, Dicle'nin sınır kabul edilmesiyle Diocletianus ve ardıllarının yapmış olduğu sınır kaleleri ile bölge hakimiyetini korumaya çalışmıştır.

"Çattepe Kazıları Işığında Roma'nın Dicle Nehri Eksenindeki Savunma Hattı" üzerine yapılan bu Yüksek Lisans çalışmasının amacı sınır güvenliği için Dicle kıyısına konumlandırılmış, Çattepe kazılarıyla ortaya çıkartılan Geç Roma kalesiyle, MS erken 4. yüzyılda, aynı kaygı sonucu inşa edilmiş olan Amida, Cepha ve Bezabde kalelerini bu perspektifte incelemektir. Başlangıcından sonuna kadar Roma-Part/Sasani sınır çekişmesini incelerken üzerinde durulan tarih aralığı MS 298-363 yıllarını kapsamaktadır.

MS 298 barışıyla büyük bir başarı sağlayarak Dicle ötesinde geniş topraklar kazanan Roma, bu bölgede birçok askeri yerleşim kurarak bu başarısını uzun süre korumak istemiş olmasına rağmen bunu ne yazık ki gerçekleştirememiştir. II. Constantius Dönemi'yle savunma stratejisine geçen Roma, Sasanilerin en gösterişli ve başarılı dönemini yaşamasına neden olan II. Şapur'un saldırgan tutumu karşısında doğu sınırındaki varlığının zayıflamasına engel olamamıştır. İstikrarsız bir süreç yaşayan Roma, diğer sınır bölgelerinde yaşanan sorunlar ve taht mücadelesinden dolayı Sasanilere karşı savunmamız kalmış ve bu neticede MS 363 yılında imparatorluk tarihine kara bir leke olarak geçen barış anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. 298 barış anlaşmasıyla kazandığı toprakların neredeyse çoğunu kaybeden Roma'nın Dicle üzerindeki egemenliğine Sasaniler tarafından son verilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde yüzyıllar boyunca "dünya eğemenliği"ni elinde bulunduran Roma'nın kuruluşu ve "dünya eğemenliği"ne giden çalkantılı süreçten bahsedilmişir. İkinci bölümde ise Roma'nın Anadolu ile kurduğu ilk temaslar, Anadolu eğemenliği için Pontos kralı Mithradates ile yapılan uzun savaşlardan ve bu savaşlar sonucuyla Anadolu'daki eyalet organizasyonunun tamamlanmasından ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde başlangıcından MS IV. yüzyılın sonuna kadar Roma-Part/Sasani ilişkileri ve sınır mücadelesi

irdelenmiş ve bu mücadele sonunda Roma'nın önlem amaçlı Dicle kıyısına konumlandırdığı Amida, Cepha ve Bezabde kaleleri, sınır hattına vurgu edilmek suretiyle anlatılmaya çalışlmıştır. Çalışmanın son bölümünü ise Roma-Sasani sınır mücadelesi için tarafımdan baz alınan, Çattepe kazılarında ortaya çıkarılmış Geç Roma kalesi oluşturmaktadır.

MS erken 4. yüzyılda sınır güvenliği için Dicle ile Botan nehirlerinin birleştiği yere inşa edilmiş olan bu kalenin varlığından birçok antik kaynak bahsetmemektedir. İlk kez 2009 yılında kurtarma kazılarıyla açığa çıkartılmış olan bu kale MS 298 barış anlaşmasından sonra sınır güvenliği için Roma tarafından Dicle kıyısına inşa edilmiş önemli bir askeri yerleşimdir. Bu çalışmayla sınır kalesi olarak varlığını sürdürmüş ve MS 363 barış anlaşmasıyla Roma tarafından Sasanilere teslim edildiğini düşündüğümüz Geç Roma kalesinin stratejik konumuna dikkat çekmek ve bölgedeki Roma-Sasani mücadelesini araştırmak isteyen araştırmacılara bilgi verilmek istenilmiştir.

Bu tezde kullanılan önemli kaynaklardan söz etmek gerekirse, Roma-Sasani mücadelesini ve bölgedeki hakimiytlerine dikkat çeken bir çalışma olan Michael H. Dodgeon ve Samuel N.C. Lieu'nun kaleme aldığı *"The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars AD 226-363"* başlıklı yayın oldukça önemlidir. Ayırca bu yayının devamı olarak hazırlanmış olan, Geoffrey Greatrex ve Samuel N.C. Lieu tarafından yazılan *"The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars Part II AD 363-630"* adındaki eser önemli bir kaynaktır. Roma-Sasani mücadelesi ve bu mücadele sonucuyla ortaya çıkan askeri yerleşimlerden bahseden bir diğer önemli kaynak ise Antony Comfort'un doktora tezi olan *" Roads On The Frontier Between Rome And Persia: Euphratesia, Osrhoene and Mesopotamia From AD 363-602"* başlıklı çalışmasıdır. Roma–Sasani mücadelesine dikkat çeken Türkçe kaynak oldukça kısıtlıdır. Turhan Kaçar'ın *"Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, MS 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz"* başlığındaki makalesi bu konu hakkında Türkçe yazılmış en önemli kaynaklardan birisidir. Ayrıca Emine Bilgiç'in *"Geç Roma İmparatorluk Çağında Roma-Sasani İhtilafları: Roma'nın Doğu Sınırları"* başlıklı yüksek lisans çalışması Türkçe olarak yazılmış diğer önemli kaynaklardan bir tanesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM
GENEL ROMA TARİHİ

1.1.ETRÜKS HAKİMİYETİ VE KRALLIK DÖNEMİ

Etrükslerin İtalya'ya nereden ve ne zaman geldikleri hakkında net bir tarih vermek mümkün değildir.[1] Fakat genel olarak MÖ 10. ve MÖ 8. yüzyıllar arasında batı İtalya'da, kuzeyde Arnus, doğu ve güneyde Tiber Nehirleriyle sınırlanan, batısında ise Tyrrhen Denizi bulunan bölgeye yerleştikleri düşünülmektedir (Şekil 1).[2] İtalya'ya ilk şehir kültürünü sokan Etrüksler, siyasi, ekonomik ve teknik sahadaki üstünlükleri sayesinde bu esnada henüz bir köy hayatı yaşamakta olan İtalikleri kolayca hakimiyeti altına almışlar ve kısa bir zaman sonra bu köyleri kanalizasyonları, yolları, şehir kapıları, su kemerleri, tapınakları bulunan birer büyük şehir haline getirmişlerdir. İtalya'da bir taraftan madenleri işlerken, diğer taraftan bağcılık ve zeytinciliği teşvik etmişler; Kartaca, Fenike ve Ege ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. MÖ 750 yıllarında İtalya'da kent kültürünü yerleştiren Etrüksler kent devletleri halinde yaşıyorlar ve dayanak noktalarını denizlerde egemenlik ve ticaret oluşturuyordu.[3]

MÖ 8. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Etrükslerin sahilde kurdukları kendi ticaret merkezleri vardı. Ticaret ve zanaatın önemi arttıkça, Etrüks kentleri başlıca tepelerin doruklarında gelişiyordu.[4] Roma için ne olduysa MÖ 7. yüzyılda gerçekleşti. Bu yüzyılın sonlarına doğru birçok Latin yerleşimi, Etrüks kent-devletlerine tabii oldu. Roma'yı ele geçirmeden Latium'a[5] egemen olmak neredeyse

[1] Etrükslerin İtalya'ya nereden ve ne zaman geldiklerine dair farklı görüşler mevcuttur. Bu konu hakkındaki farklı görüşler için bkz. Bülent İplikçioğlu, **Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.62; Sabahat Atlan, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları I. Kısım Cumhuriyet Devri,** TTK, Ankara, 2014,s.6,7; Oğuz Tekin**, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,** 8.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul,2014, (Roma), s.183,184.

[2] Atlan, s.6,8.

[3] İplikçioğlu, s.63.

[4] Charles Freeman, **Mısır, Yunan ve Roma,** çev. Suat Kemal Angı, 4.Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s.354.

[5] Orta İtalya'da Tiber üzerindeki önemli konumuyla Roma'nın da bulunduğu, verimli toprakları içinde barındıran bölge. Daha detaylı bilgi için bkz.Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi I.Cilt Cumhuriyet I.Kısım Menşe'lerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar,** 4.Baskı, TTK, Ankara,1998,s.34.

imkansızdı. Roma'ya hakim olmak için birkaç neden vardı.[6] Bir defa, Roma Etrüsklerin sınırında bir kentti. Tiber Nehri, Etrükslerin Latin ovasına ulaşmaları için önemliydi. Roma, tuz ticaretini Tiber Nehri ağzından yapıyordu ve Etrüsk kentleri için gerekli olan bu maddeyi başka bir kaynaktan sağlamaları da zordu. Bütün bunlar, Roma'nın Etrüks kontrolü altına girmesine neden oldu.[7]

Arkeolojik bulgulardan yola çıkarak Demir çağında kurulmuş olduğu anlaşılan Roma'nın, geleneksel inanca göre kuruluşu MÖ 753'tür.[8] MÖ 8. yüzyıldan MÖ 6. yüzyılın sonuna kadar Roma "krallar" tarafından yönetilmiştir.[9] Efsanevi inanca göre Roma'da 7 kral hüküm sürmüştür.[10] Roma'nın ilk kralı ve aynı zamanda şehrin kurucusu Romulus'dur.[11] Savaşçı ve teşkilatçı bir kral olan Romulus, halkı *patricius*lar ve *pleb*ler diye ikiye ayırmış, ayrıca Senatos'u kurmuştur. Numa Pompilius, Romulus'un ölümünden sonra Sabinler tarafından seçilmiştir. Barışçıl bir kral olan Numa Pompilius Roma dinini düzenlemiş, rahip meclislerini kurmuştur. Roma'nın üçüncü kralı olan Tullus Hostilius, Latinlerden seçilmiştir. Savaşçı bir kraldır. Etrüks şehri olan Veii ve Fidenae ile savaşmıştır. Ancus Marcius, Sabinler tarafından seçilmiştir. Latinlere ait bazı yerleri ele geçirmiş, Tiber üzerinde bir köprü yaptırmış, Tiber'in sağ sahilindeki Ianiculum tepesini tahkim etmiş ve Ostia limanını inşa ettirmiştir.

Tarquinius Priscus (MÖ yaklaşık 616-579), Roma'nın Etrükslerden olan ilk kralıdır. Roma'da Capitolium üzerinde Juppiter için bir tapınak yapılmaya başlanmış, şehrin tepeleri arasındaki bataklık kurutulup halkın kullanımına açılmıştır. Şehrin etrafı sur ile çevrilmiş ve Circus Maximus inşa edilmiştir. Etrükslerin ikinci kralı Servius Tullius (MÖ yak.578-535) olmuştur. Roma vatandaşlarını teşkilatlandıran bir kral olarak ün yapmıştır. Ayrıca şehrin yedi tepesini (Palatinus, Capitolium, Aventinus, Caelius, Esquilinus, Viminalis, Quirinalis) çeviren Servius surunu yaptırmıştır. Tarquinius Superbus (MÖ yak.535-510), Roma'nın yedinci ve son

[6] Erükslerin Roma hakimiyeti nedenleri için ayrıca bkz. Demircioğlu, s.35; Freeman, s.358.
[7] Tekin, Roma, s.186.
[8] Hasan Bahar, **Roma ve Bizans Tarihi,** 3.Baskı, Kömen Yayınları, Konya,2012,s.12.
[9] Freeman, s.359.
[10] İplikçioğlu, s.67.
[11] Roma şehrinin kuruluşu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Altan, s.11,12.Tekin, Roma, s.188,190.Bahar, s.11,12.Pelin Atayman Erçelik,"Roma'nın Kuruluş Efsaneleri",**DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:50,2009,ss.15-21; Eutropius, **Roma Tarihinin Özeti,** çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınevi, Ankara,2006,s.29.

kralıdır. Zalim bir kral olarak ün yapmış olan Superbus, Latin Birliğini parçalamış, Sibyl kitapları denilen kehanet kitaplarını zorla Cumae'den Roma'ya getirtmiştir.[12]

Etrüksler kent devletleri halinde yaşamış olmakla birlikte, Apeninler Yarımadası'nda ilk büyük siyasal gücü oluşturmayı başaramamışlardır. Hiçbir zaman büyük, teritoryal bir devlet oluşturamamalarına rağmen yalnızca dinsel açıdan bir birlik kurabilmişlerdir.[13] Bu siyasi anlamda birbirinden bağımsız, başında rahip olan bir kralın bulunduğu dini karakter taşıyan bir birlikti. Etruria'da 12 şehrin [14] bir araya gelerek oluşturduğu böyle bir birlik mevcuttu. Ayrıca MÖ 6. yüzyılda Po Ovasına yayılan Etrüksler burada da 12 şehir birliğini meydana getirmişlerdir. Daha sonra da Campania [15] toprakları üzerinde de üçüncü bir 12 şehir birliğini meydana getirmişledir.

Fakat MÖ 6. yüzyılın sonuna doğru siyasi, askeri ve ticari özellikteki çeşitli sebeplerden dolayı yavaş yavaş zayıflamaya başlamışlar ve ilk olarak MÖ 508'de Roma [16] ve Latium'dan kovulmuşlardır. MÖ 474'de deniz savaşında Cumae'ye yenilince, Campania'daki egemenlikleri de ortadan kalkmış ve dağlık bölgelerden Campania ovalarına inmeye başlayan Samnitler buradaki Etrüks şehirlerini birer birer işgal etmişlerdir. Kuzey İtalya'da ise MÖ 5. yüzyılın sonundan itibaren bu bölgeye giren Galler halkıyla çarpışmak zorunda kalmışlar ve kısa bir zaman sonra buralardan da çekilmişlerdir. Ellerinde yalnızca Etruria hakimiyeti kalan Etrüksler, daha sonraki yıllarda gittikçe kuvvetlenen Roma'nın saldırıları sonucunda iyice zayıflamışlar, şehirleri birer birer Roma tarafından zapt edilince de İtalya'daki hakimiyetleri sona ermiştir.[17]

[12] Atlan, s.13,14.
[13] İplikçioğlu, s. 64,65.
[14] Etruria'da bu dini birliği meydana getiren 12 şehir; Arretium, Caere, Clusium, Cortona, Perusia, Veii, Rusellae, Tarquinii, Vetulonia, Volaterrae, Vulci ve Volsinii. Siyasi birliğin olmadığa kanıt olarak bkz.Freeman, s.356.
[15] Po Ovası ve Campania toprakları üzerinde kurulan 12 şehir birliği için bkz. Atlan, s.8.
[16] Romalı tarihçi Livius, son kral olan Tarquinius Superbus'un oğlu Sextus'un soylu bir Romalı kadın olan Lucretia'yı kaçırması sonucunda, Lucretia'nın erkek kardeşi Brutus tarafından ayaklandırılan Roma halkı nedeniyle kralın kaçtığını anlatır. Daha detaylı bilgi için bkz. Tekin, Roma, s.187.
[17] Atlan, s.9.

1.2.CUMHURİYET DÖNEMİ

Son kral Tarquinius Superbus'un Roma'dan kovulmasından sonra, yıllık seçilen ve *praetor* unvanı taşıyan iki yüksek devlet memurunun (*magistratus* veya *magistrat*) yönettiği Cumhuriyet (*Res publica*) idaresi kuruldu (MÖ 509/8); güç ve yetki tek bir kişiden (kraldan), iki kişiye (*praetor* denen iki *magistrat*a) geçti. Yaklaşık 150 yıl sonra, bu *magistrat*lar *praetor* değil konsül olarak adlandırılmaya başlandı. Cumhuriyet idaresinin başındaki iki konsül de eşit şekilde emretme ve hükmetme yetkisine (*imperium*) sahipti.[18] Fakat her biri diğerini, aldığı kararları beğenmediği takdirde itiraz hakkıyla veto edebilirdi. Konsüllerin yaptığı işlere, aldığı kararlara, memuriyette bulundukları esnada itiraz edilemezdi. Ancak görev süreleri bittiğinde hesap vermek zorundaydılar.[19]

Krallık Dönemi'ndeki iki meclis Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdürüldü. Bunlar *Comitia Curiata*/ *Curia* ve *Camitia Centuria* idi. *Curia* meclisi daha ziyade *patricii* denen tam hukuklu yurttaşların oluşturduğu bir meclisti. *Comitia Centuria*'ya ise sadece tam hukuklu (*patricii*) yurttaşlar değil sınırlı hukuklu (*pleb*ler) yurttaşlar da girebiliyordu; böylece tüm Roma yurttaşları, tek bir meclis çatısı altında toplanmış oluyordu. Kanunların yapılması ve savaş kararı almak bu meclisin görevleri arasındaydı. Bu meclis içinde *patricii*nin yanında *pleb*ler de olduğu için ordu teşkilatı daha da genişlemiş oluyordu. Sonuçta Meclis'ten çıkan tüm kararların Senatos'ta onaylanması gerekmekteydi; çünkü Senatos Cumhuriyet idaresinin merkezi durumundaydı.[20] Senatos baştaki kişinin danışman grubu olarak doğmuştu ve senatörlerin çoğu aynı zamanda Roma'nın rahipliklerini tekelinde tutan eski aristokrat ailelerin oluşturduğu ayrıcalıklı *patricii* sınıfından seçilirdi. Senatos'un resmi gücü zayıftı. Bu kuruma bir konsül ya da *praetor* başkanlık ederdi.[21]

[18] Tekin, Roma, s.192.
[19] Atlan, s.29.
[20] Tekin, Roma, s.193.
[21] Freeman, s.362.

Cursus honorum[22] denen kariyer aşamasında, 25 yaşında *quaestor*, 39 yaşında *praetor* olunabilirdi; konsüllük için asgari yaş sınırı 42'dir. Senatos'a da başkanlık eden konsüller, Roma Devleti'nin askeri, hukuki ve mali amirleriydi. Konsüllerin, devlet hazinesinden (*aerarium*) sorumlu olan ve *quaestor* adını taşıyan iki (sayıları zamanla artmıştır) yardımcısı vardı.[23] Konsüllere yardım eden diğer bir memur da *Rex Sacrorum* (kurban takdim eden kral) adını taşıyordu. Dini törenleri organize edip, kurban ayinlerini düzenliyordu. Bu memur dini işlerde en yetkili isim olan *Pontifex Maximus*'un emri altında çalışmaktaydı. Bazen çok sıkıntılı zamanlarda konsüller yetkilerini 6 aylık süreyle göreve getirilen diktatör'e verirdi. Diktatör, halk meclisinin müdahalesi olmadan, Senatos'un emriyle konsüllerden biri tarafından seçilirdi. Diktatör işe başlar başlamaz konsüller dahi tüm memurlar onun emri altında çalışırlardı. Görev süreleri bittikten sonra hesap verme zorunlulukları yoktu ve yargılanamazlardı.[24] Cumhuriyetin yaklaşık ilk 150 yılında en büyük güç ve yetki ile Cumhuriyet idaresini elinde bulunduran kişiye verilen *praetor*luk unvanı MÖ 366'da yeni kurulan *magistrat*lık ile birlikte görev değişimi yapılarak hukuki meselelerle ilgilenmiştir. *Imperium* yetkisine sahip olan *praetor*lar yargı işlerine bakarak konsüllerin yükünü hafifletmekteydi.[25] *Censor* sıfatını taşıyan kişiler ise vatandaşlık kayıtlarını tutma görevini üstlenmişlerdi ve muhtemelen askerlik hizmetine uygun olanların listelenmesinden sorumluydular.[26]

Krallığın yerini almış olan Roma Cumhuriyet'inin bu eski teşkilatına bakacak olursak diyebiliriz ki, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kurumlar ile krallık devrindekiler arasında büyük bir fark yoktur. Çünkü yeni idare yine aristokratların elindedir, vatandaşlar arasında hukuk eşitliği yoktur. Krallık Dönemi'nde olduğu gibi Cumhuriyetin kurulmasından sonra da halk, *patricii* ve *pleb* olmak üzere ikiye ayrılmıştı. *Patricii*ler yani siyasi, adli, iktisadi ve dini sahada imtiyazlı olan sınıftı. Devletin yüksek memuriyetlerine ve rahipliklerine yalnız olarak seçiliyorlardı.[27] MÖ

[22] Roma Cumhuriyet Dönemi yönetiminin tipik yapısını oluşturan "*cursus honorum*" ile ilgili bkz. Gökçe H. Türkoğlu, "Roma Cumhuriyet ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı", **D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi,** Cilt:11, Sayı:2, 2009, s.251,252. (Basım yılı:2011)
[23] Tekin, Roma, s.193.
[24] Atlan, s.30,31.
[25] Tekin, Roma, s.196.Cumhuriyet dönemi diğer resmi kurumlar ve görevlilerle ilgili bkz. Tekin, ss.196-198;Atlan, ss.29-33; İplikçioğlu, ss.73-77.
[26] Freeman, s.362.Ayrıca bkz. Atlan, s.39.
[27] Atlan, s.31.

5. yüzyılda *patricii* ailelerin yönetim üzerindeki etkisi arttı. MÖ 485 ile 445 arasında, konsüllüklerin %90'ı *patricii*lerin elindeydi. Bununla birlikte *patricii*lerin artan güçlerine çok geçmeden, *magistrat* ve senatör olma hakkından yasal ya da geleneksel olarak yoksun bırakılmış yurttaş kitlesi *pleb*ler tarafından meydan okundu. *Pleb*lerin hoşnutsuzluğunun temelinde toprak açlığı, ekonomik sıkıntı ve borçlar yatıyordu .[28] Nihayet bütün bu sebepler altında devlete karşı ayaklanmaya karar veren *pleb*ler, ilk olarak teşkilatlanarak kendilerine mahsus bir meclis (*Concilia Plebis*) kurmuşlardır. Bu meclisin yalnızca *pleb*ler için aldığı kararlarına *Plebiscita*, başkanlarına *Tribunus* adı veriliyordu. Bundan sonra *pleb*ler ikinci adımı atmışlar ve toplu bir halde şehri terk ederek Roma yakınındaki kutsal dağa gitmişlerdir (*Secessio Plebisin Montem Sacrum*). MÖ 494 tarihinde yaşanan bu hareket MÖ 300 yıllarına kadar süren ve *pleb*lerin zaferi ile biten *patirci-pleb* mücadelesinin başlangıcını temsil etmektedir. Bu sırada *patricii*ler askeri, siyasi ve iktisadi sahada *pleb*lere ihtiyaçları olduğu için bu olaya müdahale etmişler ve *pleb*lerin geri dönmek için ileri sürdükleri şartları kabul etmişlerdir.[29]

MÖ 5.yüzyılda kanunların yazılı hale getirmesini isteyen *pleb*lerin talebi üzerine, konsüllerin atanması geçici olarak askıya alınmış ve kanunların yazılması için MÖ 451'de *decemvir*ler görevlendirilmiştir. On iki levha kanunları olarak bilinen bu yazılı kanunları Forum'da asılarak herkesin haberdar olması sağlanmıştır.[30] Bu kanunlarla *pleb*lere hukuk güvenliği ve mahkemede *patricii*lerle eşit muamele hakkı tanınmış oluyordu. MÖ 445'te *patricii*ler ile *pleb*ler arasındaki evlenme yasağı da kaldırılmış; MÖ 367 'deki *Licinius-Sextius* yasaları ile *pleb*lerin de konsül olabilmeleri sağlanmıştır. MÖ 287'deki *Hortensius* yasası, *patricii* ve *pleb*lerin haklarında resmi bir eşitlik sağlayarak, uzun zamandan beri süregelen *patricii-pleb* sınıf mücadelesine son vermiştir.[31]

Roma'daki *patricii-pleb* sınıf mücadelesinin sonuçları oldukça geniş kapsamlıdır. Bu mücadelenin sonunda Roma, biçimsel olarak demokratik bir cumhuriyete dönüşmüş yani tüm erkek vatandaşlara eşit haklar verilmiştir. Öte

[28] Freeman, s.363.
[29] Atlan, s.32.
[30] Tekin, Roma, s.195.
[31] İplikçioğlu, s.72.

yandan, sosyal barışın sağlandığı Roma Cumhuriyeti, böylece dışa yayılma politikasında halkın desteğini de kazanmıştır (Şekil 2).[32]

Roma'nın Kartaca savaşları sonucunda Akdeniz egemenliğini tamamlayarak dünya egemenliğini ele geçirmesiyle özellikle eyaletlerden sömürü derecesinde elde edilen vergiler muazzam bir zenginlik ortaya çıkarmıştı. Aslında bu *Optimati* (en iyiler) denilen, Roma'nın burjuva sınıfı şövalyelerden oluşan küçük bir azınlığa hitap eden bir zenginlikti. Her tarafta devlet idaresini elinde tutan zenginler karşısında köle ve fakir halkın meydana getirdiği büyük bir kitle yer almış durumdaydı.[33] Siyasal ve sosyal gerilimlere, bir iç bunalıma yol açan bu durumun sonucu ise MÖ 1. yüzyılın sonuna kadar sürecek olan bir dizi devrimci hareket, isyan ve iç çatışma olmuştur.

Bir "dünya imparatorluğu" kurarak, Roma devlet anlayışını temelinden değiştirmeyi ve kent devleti anayasası ile düştüğü çıkmazdan Roma Devletini kurtarmaya planlayan Caesar, MÖ 44 yılında bir komplo sonucu öldürüldü.[34]Caesar'ın öldürülmesinin ardından iç savaşlar yeniden başladı. Çünkü Senatos Caesar'ın suikastçılarından yana tavır almıştı.[35] Bunun üzerine MÖ 43'te Octavianus, Antonius ve Lepidus arasında kurulan üçlü yönetim (Octavianus batıyı Antonius doğuyu, Lepidus da Afrika'yı almıştır), MÖ 36'da bozuldu.[36]Antonius, karısı Mısır kraliçesi Cleopatra'nın kışkırtmaları yüzünden büyük bir savaş çıkarttı. Ama Antonius, Epirus'ta bir yer olan Actium'da meydana gelen deniz savaşında (MÖ 31) Octavianus tarafından bozguna uğratıldı. Böylece Octavianus[37]dünyada hüküm süren bütün savaşlara son verdi.[38] Uzun yıllardan beri süregelen "İç Savaşlar Dönemi"nin de kapanması anlamına gelen bu durum, aynı zamanda, Roma egemenliğinin kesin sonu ve Roma monarşisinin de başlangıcı anlamına geliyordu.[39]

[32] İplikçioğlu, s.72,84.
[33] Atlan, s.119.
[34] İplikçioğlu, s.86,90.
[35] Eutropius, s.169.
[36] İplikçioğlu, s.90.
[37] Octavianus Augustus, MÖ 44 yılında Caesar'ın varisi olarak siyaset sahnesine girdiği zaman, Roma'nın Cumhuriyet sistemi, yaklaşık bir yüz yıldan beri sarsıntı geçiriyordu. Bkz. Turhan Kaçar, "Ölümünün 2000. Yıldönümünde İmparator Augustus", **TTD,** Sayı:248, 2014, (Augustus), s.66.
[38] Eutropius, s.174,175.
[39] İplikçioğlu, s.91.

1.3. İMPARATORLUK DÖNEMİ

1.3.1. Principatus Dönemi (MÖ 27- MS 283)

Actium zaferi, Octavianus'u Roma dünyasının ve Akdeniz'in tartışmasız lideri yapmıştı. Senatos, Mısır'dan Roma'ya dönen Octavianus'a MÖ 27'de tüm askeri gücün lideri anlamına gelen başkomutan (*imperator*) unvanıyla birlikte kendisiyle bütünleşerek onun adı olacak olan "*Augustus*" (kutsal) unvanını da verdi.[40] Bu sırada Augustus'a başka yetkiler de tanındı. Bütün valilere emretme yetkisi olan *Imperium Proconsulure* gibi. Ayrıca sınır eyaletlerinin idaresi de ona bırakılıyordu. MÖ 23'de verilen *Tribunica Potestas* (*tribun*luk yetkisi) ile kanun teklif etme ve diğer devlet memurlarının önerilerine itiraz edebilme hakkı (*ius edicendia*) da ona Roma ve İtalya'da kudret sağlamış oluyordu. Ayrıca MÖ 23'de *Imperiumaius* yetkisi ile *Senatos* eyaletlerinin idaresine müdahale hakkını ve konsüllerin görevi olan senatoda ilk öneriyi yapma yetkisini aldı. Daha sonra, MÖ 12'de *Pontifex Maximus* (başrahip) ve MÖ 2'de de kendisine *Pater Patriae* (vatanın babası) unvanı verildi.[41]

Şimdi tüm devlet güçlerini elinde toplayan Augustus, bu şekilde ılımlı bir monarşiye tekabül eden bir egemenlik biçimi kurmuş oluyordu. Bu yeni yönetim biçimine *Princep* (birinci kişi) sözcüğünden gelen *Principatus* (birinci kişinin yönetimi) adı verilmiştir. *Principatus* aslında tek bir adamın, yani Augustus'un egemenliğine dayanıyordu.[42] Böylece Augustus ile birlikte "Principatus Dönemi" başlamış oluyordu. Bu dönem, Dominatus olarak adlandırılan yeni idare şeklinin başlayacağı Diocletianus'a kadar bu şekilde devam etmiştir.[43]

Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Akdeniz Dünyası yeni bir siyasal düzen kazanmıştı; İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14) ile başlayan ilk imparatorluk dönemi *Principatus* devletin yalnızca anayasal kurumlarını değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda, Akdeniz Dünyası'na uzun sürecek bir iç barış dönemi de (*Pax*

[40] Tekin, Roma, s.220.
[41] Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27-MS 192),** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,1976, (Roma),ss.39-41; Kaçar, Augustus, s.70.
[42] İplikçioğlu, s.92.
[43] Tekin, Roma, s.221.

Romana) getirmiştir.[44] Yunanlıların ve İskender'in mirasçısı, üstünde yaşanan dünyanın sahibi Roma, kaos ve düzensizlik yaratan dış ve iç barbarlara karşı barışın ve uygarlığın güvencesiydi. Bunların yavaş yavaş, uygarlaşmış imparatorluk içine alınmaları Roma egemenliğine bağlıydı. Barış aynı zamanda emperyal yayılıma da hizmet ediyordu.[45]

Augustus, yönetiminde Roma İmparatorluğuna Mısır'ı, Cantabria'yı, daha önceden defalarca bozguna uğratıldığı halde ancak onun yönetiminde tümüyle fethedilen Dalmatia (Dalmaçya), Aquitania'yı, Illyricum'u, Raetia'yı, Vindelici ve Salassi'yi, aralarında ünlü Bosphorus'un ve Pantecapeum'un da bulunduğu Pontus'un tüm sahil kentlerini katmayı başardı.[46] Ayrıca Arabia (MÖ 24) Roma'ya bağlanmış, Galatia (MÖ 25), Suriye ve Iudaea (Eski Filistin'in güneyi) Roma eyaleti olmuştur.[47]

Augustus ile başlayan Iulius-Claudiuslar Sülalesi zamanında (MÖ 27-MS 68) devletin sınırları geniş ölçüde güvenlik altına alınmıştır.[48] Bu dönemde yeni eyaletler kurulmuş; Britanya, Alp bölgeleri, Rhaetia ve Noricum, Dalmaçya, Pannonia ve Maesia, Thracia, Galatia, Pamphylia, Kilikya, Judea, Cyrenaica, Maurtiania Caesesariensis ve Tingitana bölgesel egemenlik alanını genişletmiştir.[49]

Flavius hanedanlığında, Vespasianus (MS 69-79) ile oğulları Titus (MS 79-81) ve Domitianus (MS 81-96) olmak üzere üç imparator vardı. Onlar imparatorluğun gelişimindeki yeni bir evreyi, imparatorun Roma'nın geleneksel soylu ailelerinin dışından da gelebileceğini ve iktidarı bütünüyle erdemli bir biçimde elde edebileceklerini gösteren bir dönemi temsil etmektedir.

Nero'nun (MS 54-68) hükümdarlığı ve MS 69 yılının kargaşası imparatorluğun huzurunu kaçırmıştı. Vespasianus'un oğlu Titus, MS 70 yılında Kudüs'ü ele geçirerek Yahudi isyanını bastırdı. Germen sınırları Vespasianus ve Domitianus dönemlerinde kalıcı bariyerlerle tanımlandı.[50]

---

[44] İplikçioğlu, s.91.
[45] Patrick Le Roux, **Roma İmparatorluğu,** çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006,s.18.
[46] Eutropius, s.175.
[47] Tekin, Roma, s.221.
[48] İplikçioğlu, s.94.
[49] L e Roux, s.18.
[50] Freeman, s.479.

Nerva'dan (MS 96-98) itibaren Roma tahtına geçen beş imparatorun iktidar dönemlerinde istikrar ve refah hakim olduğundan, Antik Çağ'da bu imparatorlar (Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius ve Marcus Aurelius) "iyi imparatorlar" olarak da anılmaktaydı.[51] Nerva kısa hükümdarlık döneminde, imparatorluk maliyesini sağlamlaştırmaya dönük çabaları ile imparator, Senatos ve İtalya halkı arasındaki ilişkileri yeniden düzenledi. Nerva'nın en akıllıca hareketi, MS Ocak 98'deki ölümünden önce ortak bir imparator olarak güçlü bir varis tayin etmesi olmuştur.[52] Traianus (MS 98-117), önceki Roma imparatorlarının aksine İtalya dışında bir eyalette dünyaya geldiğinden bu konuda bir ilke imza atmış oluyordu. Nerva'nın Traianus'u evlat edinerek kendisinden sonra tahtın varisi yapması *Principatus* Dönemi siyasal tarihinde adeta bir dönüm noktasıydı.[53]

Traianus, Büyük İskender'e özenerek yayılma siyaseti izledi.[54] MS 101-102 ve 105-106 yıllarında yapmış olduğu iki askeri seferle Dacia'yı ele geçirdi ve burayı eyalet haline getirdi.[55] Ayrıca aynı yıl, Roma'ya bağlı vasal bir prenslik olan Arabia Petrae tahtındaki boşluktan dolayı Suriye valisi Cornelius Palma'ya Arabia'yı Roma topraklarına katması emri verildi. Böylece, Damascus (Şam) ve diğer şehirler Suriye eyaletine katıldı. Kızıldeniz'den Damascus'a kadar uzanan ticaret yolları Roma için verimli olmuştu çünkü bu sayede Hindistan yolu açılmış oluyordu.[56] İmparator doğu sınırlarının güvenliğinin sağlanması için MS 114'te yeniden savaş arenasına çıkmak zorunda kaldı. Partların, Roma'nın vasal bir krallığı statüsündeki Armenia'ın iç işlerine karışması Roma için geçerli bir nedendi. İmparator, önce Armenia topraklarını Roma'ya dahil etti.[57] Daha sonra buradan yola çıkarak Mezopotamya'ya doğru hareke geçti ve bütün kuzey Mezopotamya Romalıların hakimiyeti altına alınarak eyalet haline getirildi. MS 115 yılında kesin bir sonuç almak için Part ülkesine girmiş ancak Part ülkesi tam anlamıyla işgal edilememiştir.[58] Nitekim Seleukeia, Ktesiphon (Bağdat'ın güneyinde) ve Babylon gibi önemli kentleri ele geçirilerek ezeli düşman Partların dize getirilmesi, imparatora Parthicus (Part Fatihi)

[51] Tekin, Roma, s.244.
[52] Freeman, s.483.
[53] Tekin, Roma, s.245.
[54] Bahar, s.45.
[55] LeRoux, s.19.
[56] Akşit, Roma, s.185.
[57] Tekin, Roma, s.247.
[58] Akşit, Roma, s.188.

unvanını kazandırmıştır. MS 117'de İmparator Traianus öldüğünde imparatorluk, batı-doğu doğrultusunda Atlantik Okyanus'undan Kafkasların bir ucuna kadar uzanan, İngiltere'den Ren Nehri'ne, Sahra Çölü sınırına ve İran körfezine kadar yaklaşık 4.800 km genişliğinde bir alana yayılmıştı (Şekil 3).[59] İmparator Traianus, Roma İmparatorluğu'nu en geniş sınırlarına ulaştırmıştı.[60]

Suriye eyaleti valisi Hadrianus (MS 117-138), Traianus'un ölümüyle imparator olmuştu. Hadrianus, Traianus gibi savaşçı ve emperyalist bir politika izlemekten vazgeçmiş, imparatorluğun bugüne kadar ulaşmış olduğu doğal sınırlar içinde kalması için çaba sarf etmiştir.[61] Hadrianus'un politikası, Roma'nın sınırlarını Augustus'un belirlediği şekilde (kuzeyde Ren ve Tuna nehirlerinden doğuda Fırat – Euphrates- nehrine) muhafaza etmekti. Traianus yayılmacı bir politika izleyerek Fırat'ın ötesine geçmişti. İmparatorluğun sınırlarının bu kadar genişlemesi denetimini zorlaştırıyordu. Bu nedenle Doğu'daki askerleri Fırat'a kadar çekti ve Fırat sınırını güçlendirdi.[62] Armenia'yı Part kralı Vologases'e iade ederek, burasını vasal bir krallık şeklinde muhafaza etti.

İmparator Hadrianus ölmeden önce, Antoninus Pius'u evlat edinerek onun imparatorluğun varisi olduğunu resmen ilan etmişti. Antoninus (MS 138-161), Hadrianus tarafından evlat edinilince kendisinden de Marcus Aurelius ve Lucius Ceionius Verus'u evlat edinmesi istendi. Nitekim bu kişiler de Antoninus'tan sonra imparator oldular.[63] Marcus Aurelius (MS 161-180) Lucius Verus ile birlikte hüküm sürdü. Roma devleti o zamana kadar hep tek bir kişi tarafından yönetildiği halde, şimdi ilk kez eşit yetkilere sahip iki imparatorun yönetimine bırakılmıştı. Bu imparatorlar, Traianus'un zaferi sonrasında ilk kez başkaldıran Partlara savaş açtı ve Lucius Verus 'un komutasındaki birlikler Partlara karşı zafer elde ettiler. Partlara karşı kazanılan zafer sonrasında öyle büyük bir veba salgını baş gösterdi ki, Roma'da, baştan sona bütün İtalya'da ve eyaletlerde nüfusun büyük bölümü ve askeri birliklerin neredeyse tamamı bu hastalıktan öldü.[64] Marcus Aurelius

[59] M.I. Finley, **Antik Çağ Ekonomisi,** çev. Hatice Palaz Erdemir, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.14.
[60] İplikçioğlu, s.94.
[61] Onur Gülbay, **Anadolu'da İmparator Hadrianus Dönemi İmar Faaliyetleri,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s.9.
[62] Tekin, Roma, s.249,250.
[63] Tekin, Roma, s.252.
[64] Eutropius, s.207,210.

hayattayken oğlu Commodus'u (MS 180-193) ortak imparator ilan etti. Commodus babasının başlattığı, Tuna boylarındaki Germen mücadelesine devam ederek sınırların korunmasını sağladı. Commodus'un ölümüyle Antonius Hanedanlığı (MS 138-193) sona erdi.[65]

Severuslar dönemi (MS 193-235), senatör "Dion Cassius"un deyişiyle, "altın çağ"ın karşısında "demir imparatorluk çağı" içinde yer almaktaydı.[66] Augustus'un kurduğu yönetim biçimi onun ölümünden beri hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Onun ilkeleri gereğince Senatos'a karşı içtenlikle ve saygılı bir tutum her zaman sürdürülmüştü.[67] Afrika kökenli imparator Septimius Severus'la (MS 193-211) başlayan Severuslar döneminde ordu politikada önemli bir faktör olmuştur.[68] Bununla birlikte, gerçekten senatörlerin ve onların peşine takılmış olanların karşısında etkin ve saygın bir iktidarın kurulması düşüncesi ağır basmıştır. Devlet imparator lehine yeniden düzenlenmiş, kaynaklar Roma ve imparatorluk gücünün hizmetinde seferber edilmiştir.[69]

Septimius Severus iktidar mücadelelerinden galip çıkar çıkmaz Doğu'daki Roma egemenliğini zayıflatan ve Mezopotamya'yı kontrol altına alan Partlar için Doğu'ya sefer düzenledi ve Part ülkesinin başkenti Ktesiphon ele geçirildi; Part savaşı sonrasında Mezopotamya Roma eyaleti yapıldı.[70] Severus'un ölümüyle oğlu Marcus Aurelius Antoninus yani bilinen adıyla Caracalla (MS 211-217), yönetime ortak olan kardeşi Geta'yı (MS 211) öldürerek tek başına imparator oldu. MS 213 yılında Germen sınırına giderek burada Roma'nın düşmanları olarak ilk kez zikredilen Allamanlara (Alamanni) karşı savaştı ve onları yenilgiye uğrattı.

Caracalla'nın en önemli işlerinden birisi, MS 212'de ilan ettiği vatandaşlık fermanıdır. Bununla, sınıf ve ırk ayrımlarını ortadan kaldırarak, imparatorluk dahilindeki herkese vatandaşlık hakkı tanınıyordu.[71] Şimdi geniş ölçüde eyalet

---

[65] Tekin, Roma, s.255.
[66] Le Roux, s.26.
[67] Edward Gibbon, **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş Ve Çöküş Tarihi Cilt I,** çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul, (Gerileyiş), s.145.
[68] İpkilçioğlu, s.94.
[69] Le Roux, s.26.
[70] Tekin, Roma, s.263.
[71] Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi (M.S.193-395),** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, (İmparatorluk), s.64.

kökenlilerden ve barbarlardan oluşan askerler, kendi çıkarları için istediklerini imparator ilan etmeye başlamışlardı.[72]

Severus hanedanlığının son imparatoru olan M. Aurelius Severus Alexander (MS 222-235), Partları ortadan kaldırarak kendini Sasani hanedanlığının kurucusu ilan ederek Doğu'daki Roma topraklarını tehdit eden Ardaşır'a karşı sefer düzenlemiş ve Mezopotamya'yı geri almıştır. İmparator Severus Alexander'in ölümüyle, Diocletianus'un tahta çıkışı arasındaki dönem, Roma İmparatorluk tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olmuştur.[73]

1.3.2. Dominatus Dönemi (MS 284- MS 476)

MS 235-284 yılları arasını kapsayan "Askeri Anarşi" veya "İmparatorluk Krizi" olarak adlandırılan bu dönem boyunca, devlet idaresinden askeri yapıya, ekonomiden düşünce sistemine kadar bütün Roma yaşam biçiminin çöküşüne tanıklık etmiştir. Bu dönemde Roma İmparatorluğu, dış istilalar, iç savaşlar ve kontrolden çıkmış enflasyon ile yaşanan ekonomi dolayısıyla neredeyse yıkılmanın eşiğine gelmiştir. Normal şartlarda sona ermesi gereken imparatorluk asker imparatorlar tarafından yönetilmiş ve nitekim Diocletianus'un MS 284 yılında imparatorluğu ikiye ayırma girişimi ve diğer reformları sayesinde varlığını iki yüzyıl kadar daha sürdürmüştür.[74]

Roma İmparatorluğu ekonomisinin temelini kitle köleciliği[75] oluşturuyordu. MS 2. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin özellikle orduya yaptığı büyük harcamalar ve yeni köle kaynaklarının bulunamaması nedeniyle üretimde büyük bir iş gücü boşluğu oluşmuş ve bu da devletin maddi potansiyelini giderek eritmiştir.[76] Askeri ihtiyaçlar ve harcamalar böylece imparatorların en önemli ve sürekli düşündükleri meseleler haline gelmiştir. Askeri faaliyetler için gereken miktar, vergilerden ve zorunlu işgücünden sağlanıyordu.[77] Özellikle MS

[72] İplikçioğlu, s.95.
[73] Akşit, İmparatorluk, s.83,87,88.
[74] Emine Bilgiç, **Geç Roma İmparatorluk Çağında Roma-Sasani İhtilafları: Roma'nın Doğu Sınırları,**(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012,(Sasani),s.5,6.
[75] MS 1.yüzyılın başlarında Roma İmparatorluğunda yaklaşık iki milyon köle vardı ve bu köleler toplam nüfusun üçte birini oluşturuyordu. Daha detaylı bilgi için bkz.Clive Ponting, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi,** 3.Baskı, çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, s.224.
[76] İplikçioğlu, s.98.
[77] Finley, s.93.

3.yüzyıldaki askeri seferlerin ekonomide yarattığı sürekli kayıp, devletin almaya çalıştığı sert önlemler ile dengelenmeye çalışılmışsa da, ekonomik kriz önlenememiş ve böylece Roma'nın kurduğu "dünya ekonomisi" nin sonu gelmiştir.[78]

Diocletianus'un (MS 284-305) iktidarı MS 3. yüzyıldaki krize bir son vererek yeni bir dönemin ve yeni bir siyaset anlayışının başlangıcı olmuştur. Amacı, yönetimi istikrarlı bir hale getirmek ve imparatorluğa katı bir askeri liderlik sağlamaktı. Diocletianus kendine eş yeni bir imparator ve buna ilaveten iki *Caesar* atayarak mevcut durumu iyileştirme yoluna gitmiş ve Roma İmparatorluğu'nu krizden çıkaran bu yeni "*tetrarhia-dörtlü yönetim*" sisteminin kurucusu olmuştur.[79]

Dominatus denilen bu yeni egemenlik biçiminde imparator, tüm devlet sakinlerinin efendisi olmuş ve yönetim, yasama, yargı yetkilerini elinde toplamıştır. Devleti ilan ettiği fermanlarla yöneten imparator, hukuk ve yasanın ötesinde sayılmış ve herhangi bir biçimde yaptıklarından hesap sorulmamıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, Roma cumhuriyet kurumlarının varlıklarını koruduğu *Principatus* Dönemi sona ermiş, salt monarşik bir yönetim biçimi yerleşmiştir.[80] Dominatus sistemi; Diocletianus'un imparator olduğu MS 284 yılıyla Roma İmparatorluğunun Doğu (Doğu imparatorluğunun başkenti Nicomedia idi) ve Batı (Batı imparatorluğunun başkenti Milano idi) olarak ikiye ayrılmasından sonra, Batı İmparatorluğunun tarih sahnesinden kesin olarak çekildiği, MS 476 yılı arasında kalan despotik bir dönemdir.[81]

Kurulan *tetrarhia*nın ilk dörtlüsü; *Augustu*s olarak Diocletianus ve Maximianus; *Caesar* olarak ise C. Galerius Valerius Maximianus (Diocletianus'un *Caesar*'ı) ve Constantius Chlorus (Maximianus'un *Caesar*'ı) olmuştur (Şekil 4).[82] Amaç *Augustusl*arın ölmesi durumunda imparatorluğun başsız kalmamasıydı. Böyle bir durumda *Caesar*lar *Agustus* olacaklar ve onlar da kendilerine yeni *Caesar*lar seçeceklerdi.[83] *Tetrarikhia* sistemi sadece imparatorluktaki yönetim güçlüğüne bir çare olarak düşünülmemiş olmalıdır çünkü İmparator Augustus'tan bu yana Roma İmparatorluğu'nda tahta geçiş sisteminin belli kuralları yoktu. Dolayısıyla

[78] İplikçioğlu, s.98.
[79] Bilgiç, Sasani, s.49.
[80] İplikçioğlu, s.96.
[81] Bahar, s.49.
[82] Akşit, İmparatorluk, s.215.
[83] Bilgiç, Sasani, s.50.

Diocletianus geleceğe yönelik olarak tahta geçiş sorununu da düzenlemeye çalışmıştır.[84]

Diocletianus ile Maximianus'un yönetimden feragat ederek ayrılmaları sonucunda yeni anayasal düzenin kuralları gereğince, Galerius ve Constantius Chlorus *Augustus* unvanını aldılar. Galerius, *Caesar* olarak Maximinus Daia'yı ve Constantitus ise Flavius Valerius Severus'u seçmiştir[85]. Ancak MS 306 yılında Constantius'un ölmesiyle askerleri oğlu Constantinus'u *Augustus* ilan ettiler.

Constantinus'un tek başına tahta kalmasına kadar geçen politik süreç oldukça karışıktır.[86] Milvius Köprüsü zaferinden sonra Roma senatosu Constantinus'un *Augustus* unvanını onaylayarak bütün imparatorluk yetki ve güçlerinin ona devretmiştir. İmparatorluk, Maximinus Daia'yı saf dışı bırakan diğer *Augustus* Licinius ve kendisi arasında ikiye bölünmüştür.[87]

MS 313 yılında Licinius ve Constantinus, imparatorluk içindeki Hıristiyanlara ve Paganlara din özgürlüğünü tanıyan "Milano Fermanı"nı yayımlamışlarıdır. Ancak çok geçmeden imparatorlar arasında sorunlar yaşanmış, Licinius ile yaptığı savaştan sonra Constantinus Roma'nın tek ve mutlak hakimi olarak hüküm sürmüştür.[88] Constantinus, yaptığı icraatlarla Roma imparatorluk tarihine damgasını vuran birkaç imparatordan biridir. Constantinus'un en önemli icraatlarından birisi, MS 330 yılında imparatorluğun başkentini Roma'dan Byzantion'a taşıması ve kentin adını Constantinopolis 'e çevirmesidir.[89]

MS 4.yüzyılda Germen kabilelerini imparatorluk sınırlarından uzak tutmak giderek zorlaşmaya başlamıştır.[90] MS 378'de İmparator Valnes ve Roma ordusunun

---

[84] Turhan Kaçar, "IV. Yüzyıl'da Roma İmparatorluğunun Yönetimi ve Bizans'ın Doğuşu",**Eski Çağ'dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar,** (Ed.Feridun M. Emecen), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s.12,13.

[85] Gibbon, Gerileyiş, s.416.

[86] Constantius'un ölmesiyle askerleri oğlu Constantinus'u *Augustus* ilan ettiler. Ancak, Doğu'nun *Augustus*'u Galerius, Constantinus'a verilen bu unvanı kabul etmedi ve ona *Caesar* unvanı verdi. Batı'nın *Augustus*'u olarak Severus'u atadı. Ancak daha sonra Constantinus, önceki *Augustus* Maximianus'un kızı ile evlendiğinde, Maximianus, onun *Augustus* unvanını kabul etti. MS 308'de Constantinus tekrar *Caesar* rütbesine indirildi. Doğu'nun *Augustus*'u Galerius'un MS 311'deki ölümünden sonra Constantinus bu kez Maximianus'un oğlu Maxentius ile savaşmaya başladı. MS 312'de Milvus Köprüsü yakınındaki savaşta Constantinus, Maxentius'u yendi. Bu zaferden sonra Roma Senatosu Constantinus'un *Augustus* unvanını onayladı.

[87] Bilgiç, Sasani, s.58.

[88] İplikçioğlu, s.96.

[89] Tekin, Roma, s.297.

[90] Germenlerin başarısının arkasında özellikle batı sınırlarının zayıflığı vardı. Bunu şöyle özetleyebiliriz: MS 3. yüzyılda Partların yerine gelen Sasaniler, eski Pers İmparatorluğu'nun

ana bölümü, Batı Gotları tarafından Hadrianapolis (Edirne) yakınlarında büyük bir yenilgiye uğratılarak imha edilmiştir.[91] İmparator Theodosius, bir antlaşma ile Gotlar'ı Aşağı Tuna Bölgesi'nin güneyine yerleştirerek bu tehlikeyi engellemek istemiştir. MS 391'de Pagan kültlerini yasaklayarak Hıristiyanlığı devletin resmi dini yapmıştır. Theodosius, ölümünden önce imparatorluğu oğulları arasında doğu ve batı şeklinde paylaştırarak "ikili bir yönetimi" tercih etmişti.[92] Theodosius'dan sonra Roma imparatorluğu bir daha tek bir imparator tarafından yönetilmedi.[93] Bu yüzden imparatorluğun resmen ikiye bölünmesi I. Theodosius'un öldüğü MS 395 yılına tarihlenir (Şekil 5).

Batı Roma İmparatorluğu sürekli olarak, Hunlar, Germenler ve Gotlar tarafından saldırılara maruz kalmaktaydı. Son Batı Roma imparatoru Romulus Augusutus Germen kökenli Odoaker tarafından tahtan indirilmesiyle, Batı Roma İmparatorluğu en sonunda barbar saldırılarına dayanamayarak MS 476 yılında yıkıldı.[94] Doğu Roma imparatorluğu ise "Bizans İmparatorluğu" olarak yeni bir gelişime uğrayacak ve 1453 yılına dek varlığını sürdürecektir.[95]

---

sınırlarına yeniden ulaşmayı benimsediler. Sonuç olarak Romalılar ve Sasaniler MS 3. ve 4. yüzyılda sürekli savaş halindeydi ve bu durum Roma'nın doğu sınırlarına daha fazla dikkat sarf etmesine ve batıyı ihmal etmesine yol açtı. Bkz. Turhan Kaçar, "Roma'dan Sonra Akdeniz Dünyası Ve Pirenne Tezi", **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:50, 2009, s.172.

[91] Turhan Kaçar, "Eskiçağ Akdeniz Dünyasında Siyasal Birliğin Sonu: Romalılar ve Kuzey Komşuları", **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:34, 2005, (Kuzey) s.208.

[92] İplikçioğlu, s.97.

[93] Kaçar, Kuzey, s.215.

[94] Freeman, s.608.

[95] İplikçioğlu, s.115.

İKİNCİ BÖLÜM
ANADOLU'DA ROMA EGEMENLİĞİ

2.1. MÖ 133 ÖNCESİ ROMA İLE ANADOLU ARASINDA KURULAN İLK TEMASLAR

Roma'nın Anadolu ile doğrudan ilk siyasi ilişkisi, MÖ 205 yılında Makedonya kralı V. Philippos ile yapmış olduğu Phonike antlaşmasına imza atan Pergamon kralı I. Attalos, Bithynia kralı I. Prusias ve Ilium şehri ile gerçekleşmiştir. Böylece Roma'nın ülke topraklarının doğusunda yapmış olduğu ilk Makedonya savaşı sonunda, Anadolu'da iki müttefiki olmuştur.[96] Ayrıca Roma'nın Anadolu ile dinsel anlamda ilk teması MÖ 205'te Pessinus'taki (Ballıhisar) tanrıça Magna Mater'in Roma'ya getirilmesiyle başlar. Livius'a göre o zamana dek Roma'nın Anadolu'daki halklardan hiçbiriyle müttefiklik antlaşması yoktu. Bu yüzden Romalılar Makedonya kralı Philippos'a karşı I. Makedonya Savaşı'nda kendilerine yardım etmiş Pergamon kralı Attalos'un aracılığını istediler.[97] Attalos, Pergamon'a gelen Romalı elçileri Pessinus'a götürdü ve halkın "Tanrıların Anası" adını verdiği kutsal taşı onlara teslim etti.[98]

MÖ 205 yılında imzalanan Phoenike antlaşmasından MÖ 200 yılına kadar Makedonya kralı V. Philippos'un Anadolu'da yapmış olduğu seferlere karşı Roma'nın hiçbir tepkisi olmamıştır.[99] Romalılar, Attalos elçileriyle Rodos Cumhuriyeti'nin elçilerinin Roma'ya gelip Philippos ile Suriye (Seleukoslar) kralı III. Antiokhos arasında yapılmış olan sözde gizli antlaşmayı senatörlere anlatmış

[96] Ayrıca, MÖ 205 yılında yapılan antlaşmada I. Attalos'un ve Ilium'un Roma'nın müttefiki olarak ortaya çıkması, ilişkilerinin daha erken tarihlerde gerçekleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Pergamon Kralı, MÖ 210 yılında Roma'nın müttefiki olan Aitolia birliğinin üyesidir. MÖ 208 yılında ise bir Pergamon donanmasının V. Philippos'a karşı Roma donanmasıyla Yunanistan'da işbirliği yapmış olduğu bilinmektedir. Ancak bu zamandaki ilişkilerin resmi boyutunu gösterecek hiçbir delil yoktur. Bkz. Mehmet Ali Kaya, "III. Makedonya Savaşına Kadar Roma'nın Anadolu Politikası", **TİD**, Sayı:11, 1996, (Makedonya),s.211.

[97] Gürkan Ergin, **Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.51.

[98] Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası,** 6. Baskı, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009,s.63,64.

[99] Kaya, Makedonya, s.212.

oldukları MÖ 201 yılına kadar bu seferlere kayıtız kalarak, Anadolu'da dostları ve müttefikleri olduğunu unuttular.[100]

Attalos ve Rodoslular, Romalılardan yardım isteyerek Anadolu'nun geleceğini çok yakından ilgilendiren bir adım atmışlardı. I. Attalos, kendisi için potansiyel iki tehlike olan V. Philippos ve Seleukoslar'ı etkisiz hale getirecek tek güç olarak Roma'yı görmekteydi. Doğuda kendisine rakip olabilecek bir gücün ortaya çıkması endişesi taşıyan Roma, yardım isteğini tereddütsüz kabul etmiştir.[101] Bu olay neticesinde Roma, müttefik ve dostları adına Anadolu'da müdahil hakkını kendisinde gören siyasal bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Roma ilk olarak Makedonya kralı V. Philippos'un gücünü yok etmek istiyordu. Nitekim Philippos'a elçiler aracılığıyla beş yıl önce imzalamış olduğu Phoenike Antlaşması'nın koşulları hatırlatıldı; Pergamon kralına savaş tazminatı ödemesi söylendi. Fakat Philippos, Roma'nın bu uyarısını dikkate almadı ve Kyzikoz (Erdek) kentini kuşattı. Roma, kuşatmayı kaldırmayan krala savaş ilan etti. MÖ 198 yılında Roma'nın zaferiyle sona eren bu savaş (II. Makedonya Savaşı) Roma'nın müttefiki olan I. Attalos'un sınırlarını az da olsa genişletti.[102] Söz konusu savaş, Roma'nın tarihte ilk defa, Makedonya'ya karşı Anadolu'daki Hellenistik devletlerin bağımsızlıklarının savunucusu rolüyle ortaya çıkması sonucunu da doğurmuştur.[103]

Roma Senatosu, II. Makedonya Savaşı'ndan sonra, MÖ 196 yılında Yunanistan'ın Korinthos kentinde yapılan görüşmede Antiokhos'un elçilerini, kralın daha önce Philippos'a ve Mısır kralı Ptolemaios'a ait olan tüm Yunan kentlerinden elini çekmesi ve onlara saldırmaması konusunda uyardılar. Fakat Roma, MÖ 192 yılına kadar III. Antiokhos'un Anadolu'daki birçok kent devletini zor kullanarak ele geçirmesi karşısında savaşı göze alamadı. MÖ 192 yılında Roma, III. Antiokhos'un üzerine Yunanistan'a bir ordu gönderdi. Yunanistan'daki savaşta Pergamon'un yeni kralı II. Eumenes, Roma müttefiki olarak Antiokhos'a karşı savaştı. Antiokhos, MÖ 190 yılında büyük bir yenilgi alarak Anadolu'ya çekildi.

---

[100] Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği (İ.Ö.205-25)", **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:49,2009, (Roma), s.196.
[101] Mehmet Kurt, "Roma Cumhuriyetinin Anadolu Politikası Ve Pergamon Krallığı'nın Rolü", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** sayı:23, 2010, (Rolü),s.110.
[102] Kaya, Roma, s.197.
[103] Kurt, Rolü, s.100.

MÖ 190 yılında Konsül Lucius Scipio ve ağabeyi Publius Scipio Africanus'un emrindeki Roma ordusu, Pergamon kralı II. Eumenes'in yardımlarıyla Hellespontos'tan (Çanakkale Boğazı) Anadolu'ya geçmesiyle ilk kez bir Roma ordusu Anadolu'ya ayak basmış oldu.[104]

MÖ 190 yılında Sipylos (Sipil) Dağı yamacındaki Magnesia'da (Manisa) yapılan savaşta II. Eumenes'in desteğiyle Roma, Suriye (Seleukos) kralı III. Antiokhos'u büyük bir bozguna uğrattı.[105] Antiokhos, Toros Dağları'nın güneyine çekildi. [106] Seleukos kralı III. Antiokhos'un Magnesia Savaşı'nda Romalılar karşısında aldığı yenilgiden sonra MÖ 188'de yapılan Apameia [107] antlaşması Anadolu'nun artık Roma'nın arka bahçesi olduğunun kanıtıydı. Daha önce Antiokhos'a vergi ödemiş fakat şimdi Roma'ya sadık kalan bağımsız şehirler vergiden muaf tutulacaktı. Antiokhos'un yanında yer alanlar, kralın onlardan talep ettiği vergiyi Eumenes'e ödeyecekti. Antlaşma Seleukos'lardan Anadolu'daki bütün topraklarını alıyor ve Antiokhos'u Torosların batısına itiyordu.[108] Daha açık bir ifadeyle Seleukos kralı, ötesinde Kappadokia krallığının bulunduğu Toros silsilesinin kuzeyinde ve Halys (Kızılırmak)'in orta kıvrımın batısında yer alan tüm sahalarda hak iddia etmekten vazgeçmek zorunda kalmıştır.[109]

Roma Anadolu'da doğrudan bir yönetim oluşturma yoluna gitmeyip, Seleukos'ların boşalttığı bu toprakları müttefikleri Pergamon ve Rhodos arasında paylaştırdı. Buna göre Karia ve Lykia bölgeleri Rhodos egemenliğine verilirken geri kalan tüm topraklar Pergamon krallığına bırakılmıştı.[110]

---

[104] Kaya, Roma, s.197,198.

[105] Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", **TAD**, Cilt:24, Sayı:38, 2005, (Sınırlar), s.13. MÖ 189 yılında, Magnesia Savaşı'nı yapan Roma ordusu, Konsül GN. Manlius Vulso komutasında Orta Anadolu'da Ankara yakınlarında Olympos ve Magaba Dağı'nda Galatlara karşı sonucu Roma adına zaferle sonuçlanan savaşlar yaptı. Bu tarihten itibaren Anadolu, Roma nüfuzu altına girdi. Ancak Roma'nın niyeti fetih değildi. Bu nedenle Anadolu'nun herhangi bir bölgesi, MÖ 129 yılından önce doğrudan Roma yönetimi altına girmedi. Bkz. Kaya, Sınırlar, s.13,14.

[106] Tekin, s.152.

[107] Apameia antlaşmasında Seleukosların kabul etmek zorunda kaldığı maddeler için bkz. Atlan, s.108,109.

[108] Ergin, s.54.

[109] David Magie, **Anadolu'da Romalılar I**, çev. Nezih Başgelen, Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2001,(Romalılar),s.40.

[110] Murat Tozan, " Üçüncü Makedonya Savaşı'ndan Pompeius'un Seferine Roma'nın Doğu Politikası ve Anadolu'nun Güney Kıyılarında Korsanlık (MÖ 167-MÖ 67)", **Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi,** Sayı:2, 2014, (Korsanlık), s.140. Bu toprak paylaşımında en büyük payı Roma'nın sadık dostu II. Eumenes almıştır. Her iki Fhrygia, Mysia, Lykaonia, Milyas, Lydia, Tralles, Ephesos, Telmessos (Fethiye), Pamphlia'nın Toros'ların kuzeyinde kalan kesimi, Khersonesos (Gelibolu), Lysimakheia (Ekzamil) Bkz. Kaya, Makedonya, s.227.

Apameia Barışı'nın en ilginç tarafı, Roma'nın Anadolu'dan bir karış bile toprak almaksızın büyük bir nüfuz elde etmesidir. Öte yandan Roma'nın II. Eumenes'in krallığını bu şekilde genişletmesi, tamamen ona duyulan minnettarlığın sonucu değildi. Bunun gerçek nedeni, uygulamayı düşündüğü dolaylı hakimiyet politikasının bir sonucuydu.[111] Böylece Batı Anadolu, Roma çıkarlarına göre yönetilecek fakat yönetiminden dolayı sorumluluk Romalıları bağlamayacaktı.[112]

Bu sırada, Antiokhos'a karşı yürütülen savaşın bitişinden Philippos'un MÖ 179'daki ölümüne kadar, Roma ile Makedonya arasındaki ilişkiler giderek bozuldu. Phippos'un ardılı Perseus daha baştan Roma'nın nefretini kazandı.[113] Makedonya kralı V. Philippos ile olan toprak sorunu nedeniyle, Pergamon'la Makedonya'nın arası zaten açıktı. Bu kez, Perseus'un Pergamon'a karşı koalisyon kurma girişimleri, Eumenes'i rahatsız etmişti.[114] Bundan dolayı II. Eumenes bizzat Roma'ya giderek Makedonya'nın kuvvetlenmesinin Roma için nasıl bir tehlike olduğunu anlatmış ve Roma'yı savaşa ikna etmiştir. II. Eumenes Yunanistan üzerinden memleketine dönerken, Perseus'un Delphi yakınlarında ona bir suikast düzenlediği haberi de Roma'ya gelince, Senatos resmen Makedonya'ya savaş ilan etmiştir.[115]

Pergamonlular, MÖ 168'de Makedonya'nın güneyinde, Pydna'da yapılan ve Roma'nın galibiyetiyle sonuçlanan savaşta (III. Makedonya Savaşı MÖ 171-168) Roma'nın yanında yer alarak Perseus'a karşı savaştılar.[116] Ancak, doğudaki iki müttefiki Pergamon ve Rhodos'un aşırı güçlenmesinden rahatsız olan Romalı senatörler, III. Makedonya Savaşı sırasında müttefiklerinin kendilerini yeterince desteklemedikleri, hatta ihanet ettikleri bahanesini öne sürerek bu iki devleti zayıflatmaya yönelik bir politika izlemeye başladılar.[117] Roma Senatosu Eumenes'in yerine kardeşi Attalos'u desteklemeye başladı, hatta yaklaşık yirmi yıl önce Vulso tarafından yenilgiye uğratılan Galatları isyana teşvik ettiler, ardından böyle bir hakları olmadığı halde onlara bağımsızlıklarını verdiler.[118]

---

[111] Kurt, Rolü, s.104.
[112] Magie, Romalılar, s.41.
[113] Ergin, s.55.
[114] Tekin, Roma, s.153.
[115] Atlan, s.111,112.
[116] Tekin, Roma, s.153.
[117] Tozan, Korsanlık, s.141.
[118] Ergin, s.55.

Başlangıçtan itibaren Roma'nın Anadolu'da dost ve müttefik aramasının temel nedeni, Seleukos ve Makedonya krallıklarının gücünden çekinmesiydi. Seleukoslar, Apameia Barışı sonucu etkisiz hale gerilmişti. Pydna yenilgisiyle de Makedonya bir tehdit olmaktan çıkarılınca, Romalıların artık Ege havzasında güçlü bir müttefike başka bir deyişle Pergamon krallığına ihtiyacı kalmamıştı. Roma'nın Pergamon'u saf dışı bırakarak zayıflatmaya çalışmasının gerçek sebebi, bu devleti Anadolu ve Doğu Akdeniz'de yayılma politikası için bir engel olarak görmesiydi.[119]

Roma, Pergamon krallığına karşı takip ettiği cezalandırma politikasını MÖ 157 yılında terk etti. Bu tarihte Bithynia kralı II. Prusias ile Pergamon kralı II. Attalos'un arasında anlaşmazlık çıkmış ve bu MÖ 154 yılına kadar devam edecek olan bir savaşın nedeni olmuştu.[120] Pergamon kralı II. Attalos, derhal Roma'nın müdahale etmesini istediyse de çıkarlarını iki tarafında zayıflamasında gören Roma, başlangıçta durumu pek önemsememişti. Fakat II. Prusias'ın arka arkaya elde ettiği başarılar sonucu olayın kazandığı boyut, Roma'nın arzularını aşmaya başladı. Öteden beri Anadolu politikası, kralları birbirine ezdirerek zayıflatmak ve mevcut güç dengesini korumak olan Roma, duruma el koymak zorunda kalmıştır. Roma'nın müdahalesi sonucu Prusias aldığı yerleri iade etmek ve Hellen kentleriyle Attalos'a tazminat ödemek zorunda bırakılmıştı.[121]

MÖ II. yüzyıl boyunca Roma'nın Anadolu politikası, buradaki Hellenistik krallıklar arasında *status quo*'yu (var olan, etki dahilindeki durum) korumak esasına dayanmış, kendi aralarında bir birlik oluşturamayan Hellenistik krallıklar da bu politikanın uygulanmasında onların işini kolaylaştırmıştır. Romalılar, bir yandan söz konusu krallıklar arasındaki güçler dengesini korurken, diğer yandan da onların kendi aralarında hiç eksik olmayan savaşlardan yararlanıyor ve gerektiğinde birbirine düşürüyordu.[122]

[119] Kurt, Rolü, s.107.
[120] Kaya, Roma, s.204.
[121] Kurt, Rolü, s.107,108.
[122] Kurt, Rolü, s.104.

2.2. ARİSTONİKOS İSYANI (MÖ 133-129)

Pergamon kralı III. Attalos'un MÖ 133 yılındaki ölümü, Roma'nın Anadolu'da egemenlik politikası bakımından yeni ancak egemenlik politikası geleneğinden tamamen farklı olmayan bir dönemin başlangıcı oldu.[123] III. Attalos ölmeden önce hazırlamış olduğu bir vasiyetname ile krallığın varisi olarak Roma halkını tayin etmişti.[124] Vasiyetin tam metni bilinmediği için kralın hangi gerekçe ile bu şekilde davrandığını bilemiyoruz. Ancak bunu Pergamon krallarının geleneksel Roma dostluğu ile açıklamak mümkün olabilir.[125]

Vasiyetname haberi belki de daha Roma'ya ulaşmadan, edebi kaynaklarımızın neredeyse fikir birliği içerisinde Pergamon kralı II. Eumenes'in gayrimeşru oğlu ve dolayısıyla III. Attalos'un erkek kardeşi olarak kraliyet soyundan olduğunu belirttikleri Aristonikos, babasının krallığında hak iddia ederek vasiyetnameye karşı çıkmıştı.[126] En önemli kaynağımız Strabon'a göre olaylar şöyle gelişmişti: Aristonikos topladığı orduyla birlikte önce İzmir Körfezi'nin kuzey girişini tutan Leukai'i (Çamaltı Tuzlası, Üçtepeler Mevkii) ele geçirdi. Buradaki Pergamon savaş filosunu kendisine bağladıktan sonra Phokaia (Foça)'dan da gemi desteği gören Aristonikos, ardından kendisine direnen Kolophon (Değirmendere) ve Samos Adası'nı (Sisam) işgal etti. Karia kıyılarına kadar deniz harekatı gerçekleştirerek Myndos (Gümüşlük)'u aldı.

Aristonikos, donanmasının MÖ 132 yılında Yunan kent devletlerinin Ephesos kenti liderliğindeki donanmasına Kyme (Nemrut Limanı) yakınlarında mağlup olmasıyla iç bölgeye çekildi.[127] Kısa zamanda çaresiz, desteksiz kalmış olan halktan çok sayıda insanı bağımsızlık vaadiyle, "*heliopolitai*" yani güneşin vatandaşları adını verdiği tutsakları dahi topladı.[128] Köleler ve yoksullardan oluşan ordusuyla Stratonikeia (Eskihisar), Apollonis (Mecidiye) ve Thyateira (Akhisar)'yı ele geçirdi.

---

[123] Kaya, Roma, s.206.
[124] Strabon (XIII.4,2), s.168. Ayrıca bkz. David Magie, **Roman Rule In Asia Minor,** Princeton University Press, New Jersey, 1950, (Rule),p.118,781.
[125] Hasan Malay, "Batı Anadolu'da Aristonikos Ayaklanması", **TID,** Sayı:3, 1987, s.34.
[126] Murat Tozan, "Aristonikos Ayaklanması Hakkında Son Zamanlarda Yayınlanan Belgeler Ve Çeşitli Görüşler", **Uluslararası Bergama Sempozyumu Kitabı,** Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir, 2011, (Son),s.159,160.
[127] Tozan, Son, s.162.
[128] Strabon (XIV.1,38), s.208,209.

Bölgede Roma birlikleri bulunmadığından yapılabilecek tek şey, Aristonikos'a karşı şehirlerin ve müttefik yerel krallıkların yardımını almaktı.[129] Roma'nın askeri yardım istediği dört müttefik kralın çabaları da isyanı bastırmada başarılı olmadı. Bu arada isyanın ciddiyetini kavrayan Roma, Anadolu'ya tam 60 yıl sonra ikinci kez bir Roma ordusu göndermek zorunda kaldı.[130]

MÖ 131 yılının konsülü olan P. Licinius Crassus güçlü bir ordu ile Anadolu'ya geldi. Nihayet harekete geçen ve Leukai'ı kuşatan Crassus, Aristonikos donanmasının ani bir baskınına uğramış ve ağır kayıplar vererek kuzeye çekilmeye mecbur kalmıştır. Pergamon'a yaklaştığı sırada, isyancılar tarafından yakalan Crassus öldürülmüştür. Crassus'un ölümü ile Aristonikos, başarılarının zirvesine ulaşmıştır.

Roma donanmasının yenilgisi ve Crassus'un ölümü ile ilgili haber Roma'ya gelir gelmez, MÖ130 yılı konsülü olan M. Perperna Anadolu'ya hareket etmiştir. Hiç vakit kaybetmeden Mysia'da Kaikos (Bakır Çay) ırmağı kenarındaki Stratonikeia'da Aristonikos'un kuvvetlerini büyük bir bozguna uğratmıştır. [131] Canlı olarak yakaladığı Aristonikos'u Attalos'un hazinesi ve köleleriyle birlikte Roma'ya göndermiştir.[132]

Perperna, Aristonikos'u ve Attalos'un hazinesini Roma'ya gönderdikten sonra Pergamon'da aniden ölür. Perperna'nın ölümü üzerine Aristonikos'un geride kalan destekçilerini ortadan kaldırıp savaşı sona erdirme işi MÖ 129 konsülü Manius Aquilius'a kalmıştır. Aquilius, prokonsül olarak Asya'daki görevine devam etmiş, bölgede üç yıl kaldıktan sonra MÖ 126 yılında Roma'ya dönerek zafer törenine katılmıştı. Antik kaynaklardaki bilgilere göre Aristonikos, bu zafer töreninde sergilenmiş ve senatosun emriyle hapiste boğularak öldürülmüştü.[133]

[129] Ergin, s.61,62.
[130] Roma'nın yardım istediği krallar; Kappadokia kralı V. Ariarathes, Pontos kralı V. Mithridates, Bithynia kralı II. Nikomedes ve Paphlagonia kralı Pylaimenes'ti. Bkz. Kaya, Roma, s.207,208.
[131] Malay, s.41,43.
[132] Kaya, Roma, s.208.
[133] Tozan, Son,165.166.

2.3. ANADOLU'DAKİ ROMA EYALETLERİ

Anadolu'daki ilk Roma Eyaleti'ne, yerini aldığı krallığın, yani Pergamon'un adı değil, içinde bulunduğu kıtanın adı yani "Asya"[134] adı verildi (*Provincia Asia*). Bu eyalet izlenen bir fetih politikasının sonucunda değil, miras dolayısıyla Roma'nın olan topraklar üzerinde kurulmuştur. Roma'nın Anadolu'daki ilk eyaletinin kurulması süreci, Roma halkını varisi olarak tayin etmiş olan Pergamon kralı III. Attalos'un beklenmedik ölümüyle başladı.[135] Ancak Asya Eyaleti, III. Attalos'un ölümünden hemen sonra çıkan Aristonikos isyanı yüzünden, dört yıl gecikmeyle MÖ 129 yılında, konsül Manius Aquillius tarafından organize edilebilmiştir.[136] Manius Aquilius ve arkadaşlarının yapmış olduğu bu düzenlemeden anlaşılmaktadır ki Asya Eyaleti'nin sınırları belirlenirken doğal kaynaklar ve ticari imkanları dikkate alındı. Zira Asya Eyaleti içerisinde yer alan bölgeler, müttefik krallara bırakılan bölgelerden[137] doğal kaynaklar ve ticari olanakları bakımından Anadolu'nun en değerli bölgeleriydi.[138] Anadolu'daki Roma Eyaletleri'nin sınırları belirlenirken, yerini aldığı krallık toprakları ya da bölgenin sınırlarıyla birebir örtüşmesi

[134] Antik Çağ'da Anadolu yarımadası için Asya da Küçük Asya denmektedir. Bu adın ilk kez ne zaman ortaya çıktığı ve yarım adanın hangi bölümünü ifade ettiği konuları çok açık değildir. Herodotos, Halys ırmağının (Kızılırmak) üst yanına düşen bir yukarı Asya ya da (yine Halys'in ötesinde, kapsamı içine Assyria ve İran gibi ülkeleri de alan) Avrupa ile kıyaslanabilecek bir Asya kıtasının (Megale Asya) yanında, daha çok Batı Anadolu'yu kapsayan, daha küçük bir Asya'nın (Asya Mikra) varlığından da haberdar görünmektedir. Strabon, Küçük Asya'nın doğu sınırını Halys ırmağı ile çizmekte; güneyde de Toroslar'la sınırlamakta; bir başka pasajda ise Asya yarımadasını, güneyde Tarsos Denizi'nden kuzeyde Amisos 'a (Samsun) değin uzanan hattın batısı olarak tanımlamaktadır. Bkz. Veli Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I,** TTK, Ankara, 2001, s.2; Oğuz Tekin, **Eski Anadolu Ve Trakya,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, (Anadolu), s.172.

[135] Kaya, Sınırlar, s.14,15.

[136] Tekin, Anadolu, s.172.

[137] Manius Aquilius, Asya Eyaleti'nin sınırlarını belirlerken Pergamon Krallığı'nın tüm topraklarını bu eyaletin sınırlarına dahil etmiş değildir. Krallığın Phrygia kesimini, güneybatısı hariç, Aristonikos isyanında Roma'ya destek veren bağımlı krallara paylaştırılmıştır. Bu paylaşım sonucunda Büyük Phrygia Pontos kralı V. Mithradates'in olurken, Phrygia Epiktetos Pahplagonialı Pylaimenes ile Bthynia kralı Nikomedes arasında bölüştürüldü. Ancak eyaletin sınırları, kuruluşundan yaklaşık on yıl sonra Pontos Krallığı'na bağışlanmış olan Phrygia'nın Roma Senotosunca yeniden Roma toprağı yapılarak eyalete eklenmesiyle genişletildi. Bu tarihten yaklaşık üççeyrek asır sonra tersi bir durum vardı. O zaman Asya Eyaleti'ne ait olan Laodikeia (Goncalı), Apemia ve Synnada (Şuhud) *conventus*ları Kilikia Eyaleti sınırları içerisindeydi. Daha sonra MÖ 49 yılında bu üç *conventus* yeniden Asya Eyaleti sınırları içerisine alınarak bu eyaletin sınırları eski haline getirildi. MS 43 yılında, Rhodos Cumhuriyeti Anadolu'da sahip olduğu topraklarıyla birlikte, bu eyalete eklendi. Fakat dokuz yıl sonra Rhodos'a özgürlüğü geri verildi. MS 3. yüzyılda eyaletin sınırları, Phrygia ve Karia bölgelerinin Asya'dan ayrılıp, ayrı bir eyalet yapılması ile yeniden küçültüldü. Bkz. Kaya, Sınırlar, s.16,17.

[138] Kaya, Roma, s.209.

önemsenen bir ölçüt değildi.[139] Asya Eyaleti kurulduktan sonra Roma, Anadolu'da yeni eyaletler kurma politikasına devam etti (Şekil 6). Doğal liman olanakları, orman ve maden zenginliklerinin yanı sıra Mezopotamya, Mısır, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Anadolu dünyalarını yakınlaştıran stratejik konumuyla imparatorlukların ve kültürlerin kavşağı konumunda olan Kilikia, bu bağlamda Roma'nın dikkatini fazlasıyla çekmişti.[140]

Roma'nın Kilikia[141] ile ilk ilişkisi, aslında sosyolojik, politik ve ekonomik boyutlu bir olgu olan korsanlık sorunuyla başlamıştır. Roma Senatosu, onların özellikle Dağlık Kilikia'daki üslerini imha etmek amacıyla, MÖ 102 yılında Marcus Antonius'u görevlendirdi. Kilikia, MÖ 102 yılının *praetor*u Marcus Antonius'un *provincia*sı olarak, yani bir eyalet olarak değil, bir *magistrat*ın görev alanı olarak kurulmuştu.[142] Bu tarihten tam on yıl sonra (MÖ 92) Kilikia, daha sonra diktatör olarak ünlenecek olan Sulla'nın valilik yaptığı eyalet olarak anıldı. Ancak öyle görülüyor ki Kilikia, Sulla zamanında bir eyalet değil onun bir *provincia*sı yani görev-eylem alanıydı. Muhtemeldir ki Kilika, korsanların nihai yenilgisine kadar, daha çok Romalı *magistrat* ya da *ex-magistrat*ların *provincia*sı olarak itibar gördü.[143] Nihayet Romalılar, halk meclisinden çıkarılan *Gabius* yasasıyla (*Lex Gabinia*) korsanlara karşı savaşın komutanlığına Pompeius'u atadı ve o, üç ay gibi kısa bir sürede Kilikia'da dahil tüm Akdeniz'i korsanlardan temizledi. Kilikia, ilk kez Pompeius tarafından adıyla kast edilen tüm bölgeyi içine alacak şekilde bir Roma Eyaleti olarak kuruldu MÖ (64-63).[144]

MÖ 56 yılında Kilikia'ya Asya Eyaleti'nden alınan ve Küçük Asya'nın batısından gelerek, Suriye'ye inen önemli bir askeri yolun üzerinde bulunan Laodeikea, Apameia ve Synnada'da eklenmiştir. Eyalete daha önce Ptolemaioslardan

---

[139] Kaya, Sınırlar, s.16.
[140] Mehmet Kurt, "Roma Egemenliğinde Kilikya Ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları", **TID,** Cilt:25, Sayı:2, 2010, (Yansımaları), s.484.
[141] Dağlık Kilikya (Kilikya Trakheia) ve Ovalık Kilikia (Kilikia Pedia) olmak üzere ikiye ayrılır. Korakseion (Alanya)'dan İssos (Kinet Höyük)'a kadar uzanan ve kuzeyden Toros dağlarıyla sınırlanmış olan sahaya Kilikia denilmektedir. Batıda kalan engebeli kısma Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikia) denilirken, doğu kısım ise Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia) olarak adlandırılmıştır. Bkz. Strabon (XIV.5.1), s.251.
[142] Kurt, Yansımaları, s.484.
[143] Kaya, Sınırlar, s.17.
[144] Kaya, Roma, s.218.

alınan Kıbrıs'da dahil edilmiştir.[145] Ancak eyalet, bu devasa sınırlarıyla birlikte varlığını uzun süre muhafaza edemedi. Caesar, Kıbrıs'ı Kilikia'dan ayırarak Mısır'a bağlamıştır. Bu, onun Kleopatra'ya bir hediyesi olup, bunu yaparken muhtemelen eyaletin parçalanmasını amaçlamaktaydı.[146] Aynı yıl (MÖ 44) Suriye Eyaleti'ne eklenen Kilikia Pedias, Kilikia Eyaleti'nden koparıldı. Diğer bölgelerin de MÖ 38-36 yılları arasında Antonius tarafından komşu eyalet ve bağımlı krallara eklenmesi veya bağışlanması suretiyle, Kilikia Eyaleti'nin parçalanma süreci tamamlanmış oldu. Vespasianus, MS 72 yılında eyaleti yeniden organize eti. Bu tarihten itibaren eyaletin başkenti eskiden olduğu gibi, Tarsus idi.[147]

Pergamon kralı III. Attalos'un ölmüş olduğu tarihten yaklaşık 58 yıl sonra, MÖ 74 yılında Bithynia[148] Eyaleti kuruldu. Fakat Bithynia Krallığı'nın toprakları da bir fetih sonucunda Roma sınırlarına dahil edilmemişti. Bithynia kralı IV. Nikomedes, III. Attalos gibi ölmeden önce krallığının varisi Roma halkı olduğunu ilan eden bir vasiyetname hazırlayıp bırakmış ve Roma Senatosu, beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan bu meşruiyet zemininden hareketle Bithynia Krallığı'nın topraklarını Roma sınırlarına dahil etmeye ve krala ait olan her şeyi Roma halkı adına almaya karar vermişti.[149] Bithynia Eyaleti'nin sınırları belirlenirken yerini aldığı Bithynia Krallığı'nın sınırlarıyla yetinilmedi, çok daha geniş bir alan bu eyaletin sınırlarına dahil edildi.[150] Pompeius tarafından ortadan kaldırılmış olan Pontos Krallığı'nın batısı Bithynia Eyaleti'ne eklendi. MÖ 63 'ten sonra yeniden düzenlenen eyalet, iki başkentli (batıda Nikomedia-İzmit-, doğuda Amastris-Amasra) olmak üzere Bithynia-Pontos Eyaleti adıyla anıldı.[151]

[145] Menekşe Bekaroğlu, **İmparator Tiberius zamanında (MS 14-37) Anadolu İle Roma İmparatorluğu Arasındaki Sosyo-Politik İlişkiler,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.30.
[146] Kurt, Yansımaları, s.493.
[147] Kaya, Sınırlar, s.19.
[148] Bithynia doğuda Paphlagonia, güneyde Phrygia ve Galatia, batıda ise Mysia bölgeleriyle komşudur. Bithynia bölgesi günümüzde İstanbul ilinin tüm Anadolu yakasını; Kocaeli, Adapazarı, Bolu illerinin tümünü; Zonguldak ilinin batı yarısını; Bilecik ve Bursa illerinin daha çok kuzey kesimlerini kapsıyordu. Bkz. Sevin, s.29,31.
[149] Kaya, Roma, s.216.
[150] Kaya, Sınırlar, s.17.
[151] Kaya, Roma, s.216,217.

MÖ 25 yılında kurulan Galatia[152] Eyaleti'nin sınırları belirlenirken Galatia bölgesi değil, Galatia Krallığı sınırları dikkate alındı. Çünkü bu krallığın topraklarına, son kral Amyntas'ın Roma'yı varis olarak tayin etmesi dolayısıyla MÖ 25 yılında, Augustus tarafından el konulmuştu.[153] Bölge adını, MÖ 278 yıllarında Bithynia kralı I. Nikomedes'in çağırması üzerine paralı asker olarak hizmet vermek üzere Anadolu'ya gelen Orta ve Batı Avrupa kökenli Galatlardan almıştır.[154]

Kappadokia kralı Arkhelaos MS 17 yılında ölünce, onun ülkesi en azından krallık adıyla kastedilen bölge (Kappadokia bölgesi) ile sınırlı kalmak üzere ilhak edildi ve Kappadokia[155] Eyaleti kurulmuştur. MS 72 yılında Galatia Eyaleti ile Kappadokia Eyaleti birleştirildi. Birleşik eyaletin kuruluşunun hemen ardından Küçük Armenia bölgesinin alınmasıyla eyaletin sınırları genişletildi ve eyalet MS 113/4 yılına kadar bu halini muhafaza etti. Küçük Armenia, Kappadokia'nın MS 113 yılında yeniden ayrı bir eyalet yapılması üzerine bu eyaletin parçası olmaya devam etti. Kappadokia'nın sınırları her iki Pontos bölgesi ile Tavion'un (Galatia kentlerinden Büyüknefes/Yozgat) da eklenmesiyle çok genişletilmişti.

Roma, MS 43 yılında Lykia[156] federasyonunu imparatorluk sınırları içine aldı. Ancak Lykia çok küçük olduğu için komşu bölge Pamphylia'yı da ona ekleyerek Lykia- Pamphylia Eyaleti'ni kurdu.

Roma'nın Anadolu'da kurmuş olduğu son eyalet, Phrgia-Karia[157] Eyaleti'dir. MS 3. yüzyılda kurulan bu eyalet, Roma'nın Anadolu'da kurmuş olduğu ilk eyaletinin sınırlarını küçülttü. Bu eyaletin Phrygia kesimi, büyük Phrygia bölgesiyle

[152] Küçük Asya'da MÖ 3. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış olan Galatia bölgesi Phrygia ve Kappadokia toprakları üzerinde kurulmuş olup, günümüzde yaklaşık Ankara ve Kırıkkale illerinin tümünü, Çorum ve Amasya illerinin güney ve Yozgat ilinin de kuzey kesimlerini kapsıyordu. Bkz. Sevin, s.213,215.
[153] Kaya, Sınırlar, s.14,19.
[154] Bekaroğlu, s.32.
[155] Kappadokia bölgesi; doğuda Armenia, batıda Galatia ve Lykaonia, kuzeyde Pontos ve güneyde Kilikia'yla sınırlandırılmıştır. Bu bölge Adını Galatia sınırındaki Kappadoks Irmağı'ndan almıştır. Bkz. Strabon (XII.1.1), s.1.
[156] Lykia bölgesi genel olarak, doğuda Pamphylia ve Pelagos denen Antalya körfezi, batıda Antalya Körfezi, batıda Karia, kuzeyde de Phrygia ile sınırlanmaktaydı. Büyük çapta Teke yarımadasını kapsayan Lykia, Küçük Asya'nın en dağlık bölgelerinden biridir. Bkz. Sevin, s.136,137.
[157] Phrygia, batısı Mysia, Lydia ve Karia, doğusu Galatia ve Lykaonia, kuzeyi Bitynia, güneyi Pisidia ve Lykia'yla sınırlandırılmış olan bölge. Bkz. Strabon, (XII.8.12,13.),s.81,82. Karia genel olarak doğuda ve güneydoğuda Phrygia ve Lykia, kuzeyde Lydia ve İonia bölgeleriyle komşudur. Batısı ve güneyi ise tümüyle Ege denizi ile sınırlanmaktadır. Bkz. Sevin, s.108.

sınırlıydı. Eyalet bu haliyle, sınırları daha sonra değiştirilmeden Diocletianus zamanına kadar muhafaza edildi.[158]

2.4.MİTHRADATES SAVAŞLARI

2.4.1. I. Mithradates Savaşı (MÖ 89-85)

Pontos kralı Mithradates VI Eupator (MÖ 120- MÖ 63), Bithynia kralı III. Nikomedes'i yanına çekerek Paphlagonia'yı işgal etti (MÖ 108-107). Daha sonra Galatia, Kappadokia ve Bithynia'yı ele geçirdi (Şekil 7). Fakat bu başarıları çok uzun sürmedi. Roma'nın müdahalesi sonucu komşu krallıklara saldırgan tutumu ve onların iç işlerine karışması engellendi. Mithradates, kardeşi IV. Nikomedes'e karşı ayaklanıp Bithynia tahtına göz diken Sokrates'e yardım ederek onu tahta geçirmişti. Fakat IV. Nikomedes, Roma'nın yardımı ile tekrar tahta geçmeyi başardı. Nikomedes, tahta geçebilmek için Roma konsülü olan M. Aquillius'a ve diğer Romalılara rüşvet teklif etti; Aquillius da parayı alabilmek için bir an önce saldırıya geçsin diye Nikomedes'i kışkırttı. Nitekim Nikomedes, Pontos topraklarına saldırılarda bulundu. Mithradates, bu saldırıları bahane ederek Roma'ya savaş açtı.[159]

Savaşın başlamasıyla Mithradates'in o ana dek yaptığı kapsamlı hazırlıklar kendini göstermişti. İlk olarak, MÖ 89 yılında oğlu Ariarathes'i güçlü bir orduyla Kappadokia Krallığını tekrar ele geçirmek üzere gönderdi. Ariarathes, karşısına çıkan Ariobarzanes'in ordusunu ezici bir biçimde yenerek, onu üçüncü kez Kappadokia'dan sürdü. [160] Mithradates'in, MÖ 89 yılında Kappadokia kralı I. Ariobarzanes'i ülkesinden üçüncü defa kovması; Bithynia kralı IV. Nikomedes'in ordusunu kılıçtan geçirmesi ve Roma konsülü Manius Aquilius'un komutasındaki Roma ordusunu ağır bir şekilde yenilgiye uğratması, onun Kappadokia, Bithynia ve Mysia bölgelerini kolayca ele geçirmesine neden olmuştur.[161] Anadolu'daki kentlerin

[158] Kaya, Sınırlar, s.21.
[159] Tekin, Roma, s.158,160.
[160] Murat Arslan, **MITHRADATES VI EUPATOR Roma'nın Büyük Düşmanı,** Odin Yayıncılık, İstnabul, 2007, (Mithradates), s.127.
[161] Murat Arslan, "I. MITHRADATES-ROMA SAVAŞI Rhodos ve Lykia'nın Durumuna Genel Bakış", **Likya İncelemeleri I,** (Ed. Nezih Başgelen), Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002,(Roma Savaşı), s.116.

büyük bir çoğunluğu Mithradates'i memnuniyetle kapılarını açıp karşıladılar, onu içtenlikle kentlerine davet ettiler.

Pontos kralı VI. Mithradates, özellikle I. Mithradates-Roma Savaşı sırasında, Küçük Asya ve Hellas'ta yaşayan Hellenlerin kurtarıcısı sıfatıyla aynen ikinci bir İskender gibi ortaya atılarak Romalılar karşısında hiç de azımsanmayacak başarılar elde etmiş ve kısa süre için de olsa Roma'nın Küçük Asya 'da ki hakimiyetine son vermişti. Kral, Anadolu'da ilerleyişi sırasında pek az yerde direnişle[162] karşılaşmış, Romalı vergi toplayıcıları aşarcıların ağır vergileri altında ezilen halk her yerde Pontos kralını bir kurtarıcı gibi karşılamıştı.[163]

Mithradates, Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdikten sonra Yunanistan'a geçti ve Atina'nın desteğini kazandı. Buraya kadar kralın elde ettiği başarılar büyük ölçüde iyi zamanlamadan kaynaklanmaktaydı, zira Roma İtalya'da müttefik şehirlerin çıkardığı savaşlarla, Afrika ve Keltlerle meşguldü.[164] Mithradates, MÖ 88 yılının ilkbaharında, Doğu Akdeniz'deki Pontos hakimiyetini tamamlamak için Rhodosluları kendi yanına çekmeye çalıştı ancak başarılı olamadı.[165] Sonunda kralın MÖ 88'de Anadolu'daki İtalyan kökenlileri öldürme[166] emrinden sonra MÖ 87'de Sulla beş lejyonla Yunanistan'a ayakbastı; MÖ 86'da yapılan Khaironeia Savaşı'nın ardından Mithradates Atina'ya geriledi, nihayetinde Anadolu'ya döndü. Burada Flavius Fimbria tarafından yenilgiye uğratıldı.[167] MÖ 85 yılının yaz aylarında Sulla, Mithradates ile Troas Bölgesi'ndeki Dardanos[168] (Maltepe/İntepe) kentinde bir araya geldiler. Bu sahil kentinde "*Dardanos Antlaşması*"[169] olarak geçecek olan sözlü anlaşma sonucu Mithradates'in Küçük Asya'yı ve işgal ettiği Roma müttefiki olan krallıkları bırakarak Pontos'a dönmesiyle I. Mithradates-Roma Savaşı sona ermiş oldu.[170]

---

[162] Genellikle Küçük Asya'da Mithradates'e karşı direnen kentler, Apameia, Laodikeia ve Rhodos Adası gibi Roma generallerinin konuşlandıkları yerleşimlerle Aphrodisias gibi civar şehirler ya da bazı bağımsız Pamphylia, Pisidia, Lykia bölgelerindeki yerleşmelerdi. Bkz. Arslan, Mithradates, s.151.

[163] Arslan, Roma Savaşı, s.115,117,119.Ayrıca bkz. Arslan, Mithradates, s.145.

[164] Ergin, s.74,75.

[165] Arslan, Roma Savaşı, s.120.

[166] "Ephesos Akşamı" adıyla geçen bu katliamın neden ve sonuçları için bkz. Arslan, Mithradates, 159-174.

[167] Ergin, s.75.

[168] Dardanos kenti için bkz. Strabon (XIII.1,28), s.114,115.

[169] Dardonos Antlaşması kararları için bkz. Arslan, Mithradates, s.244,245.

[170] Arslan, Mithradates, s.241,244,245.

2.4.2. II. Mithradates Savaşı (MÖ 83-81)

Sulla, Asia Eyaleti'nde bazı düzenlemeler yaptıktan ve yönetimini Asia Eyaleti valisi L. Licinius Murena'ya bıraktıktan sonra Roma'ya döndü. Bu sırada Mithradates, komutanlarından olan Arkhelaos'un, I. Mithradates Savaşı'nda Pontos ordularını savaş açısından uygun olmayan bir yerde tutarak Romalılara karşı düzgün bir şekilde savaşmalarını engellediği düşünüyordu. Mithradates bu yüzden Arkhelaos'tan şüphelenmeye başladı. Bu arada zaten gözden düşmüş olan Arkhelaos, bir de kralın kendisinden kuşkulandığını öğrenince karısı ve çocuklarıyla birlikte Murena'nın yanına sığındı. Daha sonra da Murena'yı Mithradates'in aleyhine kışkırttı. Arkhelaos, Mithradates'in Küçük Asya'nın yönetimini tekrar Romalılardan geri almak için silahlandığını ileri sürüyordu. Bu bakımdan Murena'yı, Pontos kralından önce davranarak harekete geçtiği taktirde Mithradates'e karşı zafer kazanacağına inandırdı.[171]

L. Licinius Murena, MÖ 82 yılı baharında Pontos'a girerek Mithradates'e kafa tuttu. Fakat II. Mithradates Savaşı olarak bilinen savaşta, Mithradates karşısında yenilgiye uğrayarak kaçtı. Bundan sonra Mithradates ordusunu güçlendirerek, yeniden Roma'ya karşı büyük bir harekat hazırlığına başladı.[172] Mithradates tekrar Kappadokia topraklarına girerek L. Licinius Murena'nın konuşlandırdığı bütün garnizonları bölgeden, I. Ariobarzanes'i ise dördüncü kez krallığından kovdu. Bu sırada İtalya'daki iç savaşlardan galip çıkarak kendini sınırsız süreyle diktatör ilan eden Sulla, Anadolu'da kurmuş olduğu düzenin daha fazla bozulmaması için komutanlarından Aulus Gabinius'u Küçük Asya'daki savaşa son vermek, Mithradates ile Kappadokia Kralı I. Ariobarzanes'in arasını bulmak üzere elçi olarak gönderdi. Kısa bir süre sonra Sulla, L. Licinius Murena'yı görevden aldı, onun yerine ise komutanlarından biri olan Marcus Minucius Thermus atandı.

Gabinius, Mithradates ile görüşerek hemen II. Mİthradates-Roma Savaşı'na son verdi. Pontos kralıyla I. Ariobarzanes'i uzlaştırdı. Böylelikle, MÖ 84 yılında başlayan II. Mithradats-Roma Savaşı MÖ 81yılında sona ermiş oldu.[173]

---

[171] Arslan, Mithradats, s.273,274.
[172] Tekin, (Anadolu), s.166,167.
[173] Arslan, Mithradates, ss.279-284.

2.4.3. III. Mithradates Savaşı (MÖ 74-63)

Bithynia kralı IV. Nikomedes, MÖ 74 yılında öldüğünde toprakları çocuğu olmadı için vasiyeti üzerine Roma'ya kaldı. Fakat bu topraklarda gözü olan Mithradates Bithynia'yı işgal etti.[174] Bu olaya karşısında Senatos MS 74 senesi konsüllerini Anadolu'ya göndermek zorunda kalmıştır. Böylece M. Aurelius Cotto'ya Bithynia Eyaleti valiliği, diğer konsül L. Licinius Lucullus'a ise Kilikia ve Asya Eyaleti valiliği verildi.

Konsül Cotta, donanmasıyla Khalkedon (Kadıköy)[175] önüne geldiği zaman Mithradates bütün Bithynia'yı işgal etmişti. Mithradates ile Roma donanması arasında Khalkedon'da yapılan savaşta konsülün donanması mağlup olmuştu.[176] Roma, bunun üzerine Lucullus'u Bithynia'ya gönderdi. Lucullus'un başarılı manevraları sayesinde Mithradates, Pontos'a çekilmek zorunda kaldı. Lucullus, Pontos'a ilerleyerek yolu üstündeki kentleri birer birer ele geçirmiş, Mithradates ise bu ilerleyiş nedeniyle damadı Armenia Kralı II. Tigranes'in yanına kaçmak zorunda kalmıştır.

Lucullus, MÖ 70 baharında, II. Tigranes'e elçi olarak gönderdiği Clodius'un Mithradates'i teslim alamadan geri dönmesi üzerine Armenia'ya karşı savaş açmaya karar verdi. Fakat daha önce Pontos'un işgalini tamamlamalıydı. Bu yüzden, büyük bir ihtimalle deniz yoluyla Ephesos'tan yola çıkarak halen Romalılara karşı başarıyla direnen Sinope'ye geldi.

Sinope'nin Lucullus tarafından zapt edilmesinin ardından, Pontos Krallığı'nın eski başkenti Amaseia da kısa bir direnişten sonra, MÖ 70 sonbaharında, Romalılara teslim oldu. Böylece Lucullus, "Roma'nın en büyük düşmanı" Mithradates'i yenmiş ve krallığı ele geçirmişti. Evet, kral yenilmişti ama bu yeterli değildi. Mithradates'in en önemli yeteneklerinden biri de kısa zamanda büyük ordular oluşturmasıydı. Bu bakımdan kral yaşadığı ve özgür olduğu sürece savaş bitmeyecekti.

Uzun yıllar boyunca Mithradates ve Armenia kralı II. Tigranes ile savaşan Lucullus'un yerine MÖ 67 yılı konsüllerinden Manius Acilius Glabrio atandı. Bu durumdan yararlanan Mithradates krallığına geri döndü. Bölgedeki kalelerin

[174] Tekin, Anadolu, s.167.
[175] Strabon (XII.4.1), s.55
[176] Atlan, s.167.

kontrolünü tekrar ele geçirdi. Böylece Pontos tamamen Romalılardan temizlendi. Gerek Mithradates gerekse Tigranes kendi krallıklarını tekrar ele geçirmişler, üstüne üstelik bir de Kappadokia'yı yağmalamışlardı. Bu sırada Pompeius'un Akdeniz'deki korsan tehlikesini kısa sürede bertaraf etmesi üzerine, MÖ 66 yılında görev süreleri biten Bithynia *proconsul*ü Glabrio ile Kilikia proconsul'ü Marcius azledilip, Lucullus'un halen komutası altında tuttuğu birlikler Pompeius'un komutası altına verildi.[177]

Kilikia'da bulunan Pompeius, Galatia üzerinden Pontos'girdi. İki ordu Lykos Irmağı (Gülünç Su) kıyısında karşılaştı. Yapılan savaşta Pompeius komutasındaki Roma ordusu Mithradates'in ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgiler üzerine tekrar eski gücüne ulaşamayan Mithradates, MÖ 63 yılında Kırım'da intihar ederek yaşamını sonlandırdı.[178]

2.5.DİKTATÖRLERDEN İMPARATORLARA ROMA'NIN ANADOLU POLİTİKASINA KISA BİR BAKIS

Sulla, Dardanos Antlaşması'ndan sonra Küçük Asya'da birtakım düzenlemeler yapmaya başladı. Uzun süren kargaşa ve kaos döneminden sonra Küçük Asya'yı kendi isteğine göre yeniden organize etti. İlk olarak, Mithradates tarafından tahtlarından indirilen Bithynia kralı Nikomedes IV. Philopator ve Kappadokia kralı Ariobarzanes I. Philoromaios'u Pontos kralıyla barıştırarak onları tekrar krallıklarının başına geçirdi.[179] Diğer yandan I. Mithratades-Roma Savaşı sırasında Pontos kralını destekleyen birçok Küçük Asya kenti yağmalanmış, surları yerle bir edilmiş, kent vatandaşları ya öldürülmüş ya da köle olarak satılmıştı.[180] Onları, Roma'nın dostu ve müttefiki statüsünden çıkartmış ve Romalı vergi mültezimlerine (*pulicani*) düzenli bir şekilde vergi vermekle yükümlü kılmıştır. Ayrıca Sulla bu kentlere, önemli miktardaki savaş tazminatını derhal kendisine vermelerini emretmiştir. Zaten Mithradates tarafından sömürülmüş, Roma orduları tarafından yağmalanmış ve Sulla'nın ordusunu bütün kış boyunca misafir ederek

[177] Arslan, Mithradates, s.383,388,430,431,432,433,446.
[178] Tekin, Anadolu, s.167.
[179] Murat Arslan, "Sulla'nın Küçükasya Politikası", **Arkeoloji Ve Sanat Dergisi,** Sayı:94,2000, (Küçükasya), s.33.
[180] Arslan, Mithradates, s.258. Özgürlüğünü kaybeden kentler için ayrıca bkz. Arslan, Küçükasya, 35.

bakımını sağlamış olan bu kentlerden, bir de savaş tazminatının beş yıllık vergilerle birlikte hemen verilmesi talep edilince insanlar ne yapacaklarını bilmez duruma gelmişlerdi.[181] Sulla'ya ödenecek vergi ve savaş tazminatı eyaletlere değil kentlere yüklenmişti. Böylelikle, küçük bölgelere ayrılan eyaletlerden ve önemli kentlerden Sulla'nın istediği bu vergi daha kolay toplanabilecekti. Sulla, kendisi tarafından özgürlükleri ve özerklikleri ellerinden alınan kentlerde büyük ölçüde halkın nefretini ve lanetini üzerine çekmişti. Çünkü Pers egemenliğinden bu yana Küçük Asya bu derece şiddetli ve acımasız şekilde yağmalanmamıştı.[182]

Sulla, Küçük Asya politikasını esas itibarıyla, I. Mithradates-Roma Savaşı sırasında Küçük Asya kentlerinin Roma'ya ve kendisine karşı tutumlarını değerlendirerek oluşturmuştur. Yani söz konusu savaş sırasında kendisine karşı tavır alan krallık ya da kentleri cezalandırmş, kendisini destekleyenleri ise ödüllendirmiştir.[183]

Doksan gün gibi kısa bir süre içerisinde Akdeniz'i korsanlardan temizleyen Pompeius'un Anadolu'ya yapmış olduğu düzenlemelerin ilki Kilikia Eyaleti'nde olmuştur. Kilikia, MÖ 97-6 ya da 93-2 yılından itibaren Roma egemenliği altına alınmıştır.

Roma Cumhuriyeti'nin Doğu sınırlarını Fırat (Euphrates) ırmağına kadar uzatarak bütün Anadolu'yu egemenliği altına alma eğilimi, ilk kez MÖ 90'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Sulla ile Parth Kralı Arsakes'in elçisi Oroarzanes (ya da Orobazus) Euphrates kıyısında bir araya gelmiş ve Roma Cumhuriyeti ile Part Krallığı arasındaki sınırın Euphrates olduğu konusunda sözlü olarak anlaşmışlardır. Ancak MÖ 63 yılından önce, Sulla ile Oroarzanes'in buluşmasında belirlenen Euphrates'e değin Anadolu'nun tamamı resmen Roma egemenliği altına alınmamıştır. Nitekim Mithradates'in Anadolu'daki son bağımsız kral olduğunu belirten "Velleius Paterculus" (MÖ 19-MS 3) ile Romalıların Anadolu'daki egemenliğinin 42 yıllık[184] bir savaşın (Mithradates Savaşları) sonunda kurulmuş

[181] Arslan, Mithradates, s.261.
[182] Arslan, Küçükasya, s.35,36.
[183] Arslan, Mithradates, s.263.
[184] Roma her ne kadar Pontos'a hakim olduysa da, Mithradates'in oğlu Kırım kralı Pharnakes, MÖ 48 yılı sonbaharında Roma ordusunu Nikopolis'te (Yeşilyayla) yenilgiye uğratarak Pontos'ta hak iddia etmeye başladı. O sırada Caesar, Alexsandria'dan (İskenderiye) yola çıkarak, Pontos'a girdi. Zela (Zile) mevkiinde Pharnakes'in ordusuyla karşılaşan Caesar, savaştan galibiyetle ayrıldı. Bkz. Tekin, Anadolu, s.167.

olduğunu vurgulayan MS 2. yüzyıl tarihçisi "Appianos", bu noktaya dikkat çekmişlerdir. Appianos'a göre Mithradates Savaşları'nın sonunda Anadolu'nun güneydoğusundaki Suriye ve Filistin de dahil, Fırat'ın (Euphrates) batısında kalan bütün Anadolu Roma'ya bağlanmış ya da ona vergi ödemişlerdir. Mithradates'in krallığını ortadan kaldıran Pompeius'un bütün Anadolu'yu fiilen Roma egemenliği altına alan siyasal düzenlemelerine, MÖ 59 yılında çıkarılan *lex Vatinia* (Vatinia Yasası) ile yasallık kazandırılmıştır.[185]

Pompeius, MÖ 64 ilkbaharında Pontos Krallığı'nın batı kısımlarını on bir yönetim bölgesine ayırdı. Politik idareyi de büyük ölçüde yerel sivil yönetimlerin eline bıraktı. Daha sonra da MÖ 74 yılında Roma eyaleti yapılmış olan Bithynia ile birleştirerek ortak bir eyalet (Pontus ve Bithynia Eyaleti) oluşturuldu.[186]

Pompeius Küçük Asya'daki güçler dengesini Senatos'un verdiği direktiflerden çok, kendi zevkine göre oluşturdu (Şekil 8). III. Mithradates-Roma Savaşı sırasında kendisine yardım eden müttefik krallıklara, yerel hanedanlara hediyeler, mükafatlar ve onurlar bahşetti.[187]

Marcus Antonius, MÖ 40 yılında, Octavianus ile aralarında yapılan bir antlaşmayla Anadolu'nun yönetimi konusunda tek söz sahibi olarak ortaya çıktı. Antonius, aynı yıl Octavianus'un batıda sahip olduğu yetkilerin aynısıyla donatılmış olarak Anadolu'ya geçti ve geleneksel Roma politikasının gereği olarak bir takım düzenlemelere girişti.[188] Ancak Doğu'da kaldığı 10 yıl içerisinde yapmış olduğu siyasal düzenlemelerine bir bütün olarak bakıldığında ise en azından Pompeius tarafından MÖ 64 yılında temeli atılmış bulunan, birisi kentleşme, ikincisi eyaletler,

---

[185] Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği Ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", **TID,** Sayı:13, 1998, (Siyasal), s.163.

[186] Arslan, Mithradates, s.487,490. Ayrıca bkz. Strabon'un üzerinde en çok tartışılan pasajına göre Mithradates'in Pontos Krallığı'nın son savaştan önceki sınırları, batıda Amastris'i (Amasra) içine alarak Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi) şehrine kadar, doğuda Kolkhis ve Armenia'ya kadar uzanan bütün kıyı kesimini, iç kesimde Paphlagonia'nın bir kısmını kapsamıştır. Pompeius, Pontos Krallığı'nın Armenia'ya doğru uzanan kısımlarını ve Kolkhis dolaylarını kendi tarafında çarpışmış olan hükümdarlara dağıtmış, geriye kalan kısımları ise Pontos Eyaleti yaparak Bithynia Eyaleti'ne eklemiş ve ikisinden tek bir eyalet yapmıştır. Bkz. Kaya, Siyasal, s.165; Strabon (XII.3.1), S.14.

[187] Arslan, Mithradates, s.484,485.

[188] Bilindiği gibi, MÖ 44 yılında Iulius Caesar'ın öldürülmesi sonucu, Roma'da iç savaş başladı. Caesar karşıtlarının MÖ 42 yılında Makedonya'nın Philippi ovasında Octavianus, Lepidus ve Marcus Antonius'a karşı giriştikleri savaşı kaybetmeleri, karışıklıkların büyümesini önledi. MÖ 40 yılında Brindisium'da yapılan antlaşmayla Roma Cumhuriyeti'nin yönetimi Octavianus ve Antonius arasında paylaşılmış ve Anadolu Antonius'un payına düşmüştü. Bkz. Mehmet Kurt, "Marcus Antonius'un Kilikya Politikası", **TID,** Cilt:24, Sayı:2, 2009, (Kilikya), s.32.

üçüncüsü bağımlı krallar olmak üzere üç temel unsur üzerine oturtulmuş olan Roma egemenlik politikasına bağlı kalınmadığı görülmektedir.

Marcus Antonius birisi MÖ 40/39, diğeri MÖ 37 yılında olmak üzere Anadolu'da yaptığı iki büyük siyasi düzenlemesinde hiç kent kurmadığı gibi Pompeius tarafından kurulan kentleri[189] bağımlı krallara bağışladı. Yeni eyalet kurmadığı gibi mevcut Kilikia Eyaleti'nin sınırlarını da çok küçülttü.[190]

İç savaşlar nedeniyle meydana gelen ekonomik krizler, Anadolu'dan sağlanan kaynaklarla aşılmaya çalışılmış, bölge halkına ağır bedeller[191] ödettirilmiştir. Bölgede sosyal, ekonomik ve idari sorunlar doğuran bu uygulama, Roma yönetimine karşı tepkileri de beraberinde getirmiştir. İşte Augustus ve diğer Principatus dönemi imparatorları, aslında bütün Cumhuriyet Dönemi'nde görülen fakat iç savaşlarla doruğa çıkan bu yanlış uygulamaların yol açtığı yaraları sağmak için düzenlemeler yapmak zorunda kalmışlardır.[192]

Augustus ile başlayan *Principatus* Dönemi, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, Roma Egemenliği'nde bulunan Anadolu toprakları için de yeni bir gelişme ortamı hazırlamıştır. Çünkü imparator Augustus, artık Cumhuriyet Dönemi'ndeki gibi eyaletlerin sömürülmesine gerek görmemiştir; eğer deyim yerindeyse, Augustus "iyi süt veren ineği öldürünceye kadar sağmanın" doğru olmadığını görmüştür.[193] Bu sebeple doğrudan vergilendirme yoluyla Anadolu ve diğer eyaletlerdeki ekonomik sıkıntıların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

---

[189] Bu kentlerden; Nikopolis, Diospolis, Magnopolis, Neapolis ve Pompeiopolis Bithynia'yı Armenia'ya bağlayan ticaret yolu üzerinde kurulmuştur. Aynı şekilde Zela ve Megalopolis de Karadeniz kıyısını takip ederek, Amaseia üzerinden yukarı Halys (Kızılırmak) vadisine ve dağlar üzerinden aşarak Tomisa'da (Kuşsarayı) Fırat'a (Euphrates) ulaşan yol üzerinde yer almıştır. Yeni kurulan şehirler rastgele yerlerden değil, stratejik noktalar dikkate alınarak seçilmiştir. Bkz. Kaya, (Siyasal), s.169.

[190] Kevser Taşdöner, "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri", **TAD,** Cilt:31, Sayı:51, s.231. Ayrıca bkz. Marcus Antonius, MÖ 40/39 yılında yaptığı düzenlemeler çerçevesinde Pisidia, Phrygia Paroreia, Antiokheia (Yalvaç) ve Apollonia'yı (Uluborlu) Galatia kralı Amyntas'a; Lykaonia'nın Dağlık Kikikya'ya kadar olan kesimini Laodikeia (Goncalı)'lı Zeno'nun oğlu Polemo'ya verdi. Ayrıca Pontos Krallığı'nı VI. Mithradates'in torunu ve II. Pharnakes'in oğlu Dareios'a bıraktığı görülmektedir. Aynı düzenleme çerçevesinde Dağlık Kilikya, Zenopharos'un kızı Aba'ya bırakılan Olba Tapınak Krallığı hariç olmak üzere Mısır Kraliçesi Kleopatra'ya, doğuda Amanos dağlarına sınır olan bölgeyse Caesar zamanından beri bu bölgede hüküm süren Tarkondimotos'un yönetimine verildi. Bkz. Kurt, Kilikya, s.32,33.

[191] Anadolu'daki ekonomik sıkıntılara en çarpıcı örnek Geç Cumhuriyet Dönemi'nin vergi uygulamalarıdır. Vergi tahsildarları (*publicani*) üzerine kurulu sistemde vergiler cari gelir üzerinden alınmaktaydı. Ayrıca Geç Cumhuriyet'ten itibaren kaynaklar Anadolu'da tahıl sıkıntısından bahseder. Bkz Ergin, s.140, 146.

[192] Kurt, Yansımaları, s.496,497.

[193] İplikçioğlu, s.106,107.

Principatus'un vergi sistemi öncekine göre gelişmeye açık değildi. Refah ve nüfusa dayalı doğrudan vergilendirme gelirleri düzene sokmuş ama diğer taraftan sistemin geliştirilmesini engellemiştir. Çünkü ihale sisteminde vergilendirilecek kalemlerdeki artış yüksek vergi anlamına geliyordu; oysa Augustus'un getirdiği düzenlemede mükellefler sabit vergi ödemekle yükümlüydü. Dolayısıyla gelirlerdeki herhangi bir artış mükelleflere kalıyor ve Roma'yla paylaşılmıyordu. Bu yüzden *Principatus* Dönemi'nde Anadolu şehirlerinin vergiler yüzünden ayaklanması için ortada bir neden yoktu. İstikrarlı bir para birimi, makul vergiler, düşük faizler ve bütün Akdeniz'i kapsayan bir ticaret ağı ekonomisinin canlanmasını sağlamıştı.[194]

Ayrıca Augustus eyaletlerin yönetimi konusunda MÖ 27 yılında yaptığı düzenlemeyle değişiklik yaparak eyaletleri Senotos ve İmparator Eyaleti olarak ikiye ayırmıştır. [195] İmparatora yani Augustus'a bağlı olan tek Anadolu eyaleti, Augustus'un MÖ 25 yılında kurmuş olduğu Galatia Eyaleti idi. Augustus Dönemi'nde Anadolu'nun hiçbir eyaletine imparatorluğun sınırlarını savunma görevi verilmedi. Çünkü Augustus, Fırat sınırının savunmasını Suriye Eyaleti'ne emanet etmişti.[196]

Augustus'un MS 14 'te ölümünden sonra tahta geçen Tiberius, MS 17'de Küçük Asya'nın batısında meydana gelen şiddetli depremde zarar gören Ephesos, Sardeis, Magnesia, Kyme gibi kentleri ekonomik sıkıntılarından kurtulmaları için beş yıl vergiden muaf tutmuş ve bazılarına para yardımında bulunmuştur.[197] Tiberius Anadolu'yu madde kültür politikası (mimari, yazıt, heykel ve sikke) ile Romalılaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca Anadolu'daki eyaletlerde yaşayan halk tarafından suçlanan valileri yargılamıştır.[198] MS 41-54 yılları arasında hüküm süren İmparator Claudius 'un uyguladığı eyalet politikasının ağırlık noktası, Anadolu'nun doğusunda kurulan koloniler olmuştur. Bu politika Anadolu'nun "Romalılaştırılması"na olanak sağlamıştır. Dönemin yazıtlarından da anlaşıldığı gibi bu zamanda "Claudius" adını taşıyan Roma vatandaşlarının artmış olması,

[194] Ergin, s.141.
[195] Roma tarihi yazarı Diio Cassius' un ifadesine göre Augustus, barış ve huzurun egemen olduğu, savaştan uzak ve güçsüz olan eyaletleri Senotos'a bırakırken, iç barış açısından istikrarsız, güvenilmez, sınırlarında düşman bulunan, isyan edebilme kabiliyetine sahip daha güçlü eyaletleri kendisine alıkoymuştu. Bkz. Kaya, Sınırlar, s.22.
[196] Mehmet Ali Kaya, "Roma Lejyonerleri ve Anadolu", **TAD,** Cilt:24, Sayı:37,2005,s.89.
[197] Tekin, Anadolu, s.179.
[198] Bekaroğlu, s.92.

Claudius'un doğu eyaletlerinde de Roma vatandaşlığı konusunda oldukça cömert davrandığını göstermektedir.

İmparator Vespasianus, özellikle ekonomik nedenlerle, Anadolu'daki bir dizi kenti rehabilite etmiş, ayrıca geniş kapsamlı bir yol yapımı programını uygulamaya koymuştur. Anadolu'da kentlerin canlı tutulması ve geniş kapsamlı yol şebekesi programlarının nedeni, kuşkusuz öncelikle ekonomik olmuş ve bu şekilde bölgelerarası ekonominin teşviki yoluna gidilmiştir.[199] Bunun dışında Vespasianus, Küçük Armenia topraklarını Kappadokia Eyaletine bağlamış, Lykia-Pamphyia Eyaletini kurmuş ve Galatia ile Kappadokia eyaletlerini de birleştirmiştir. Fakat kendisinden sonra gelen Traianus iki eyaleti tekrar ayırmıştır. Traianus, MS 114-115 yıllarında Doğu, Güneydoğu ve Yukarı Mezopotamya'ya bir sefer düzenleyerek Armenialıları ve Partları kontrol altına almıştır.[200]

MS 2. yüzyıl hem Roma İmparatorluğu'nun geneli açısından, hem de buna paralel olarak Anadolu'daki eyaletler bakımından bir "Altın Çağ" olmuştur. Bu yüzyılda Anadolu'daki eyaletler, antik kent gelişiminin doruk noktasına ulaşmışlar. Antiokheia (Antakya) ve Ephesos gibi kentler, Roma ve Aleksandreia (İskenderiye) gibi merkezlerle önem ve görkem bakımından yarışa girerek birer "dünya kenti" olmuşlardır. Anadolu'da özellikle ekonomi alanındaki bu gelişme noktasına daha önce ulaşılmamış olduğu gibi daha sonra da yaklaşmak mümkün olmamıştır. Bu "Altın Çağ"ın başında bulunan imparator Traianus doğu eyaletlerinin durumu ile yakından ilgilenmiştir. İmparatorun doğuya karşı gösterdiği bu ilgi, Pontos-Bithynia Eyaleti valiliğinde bulunan Plinius ile yaptığı yazışmalarda çok iyi fark edilmektedir. Bu mektuplarda görüldüğü gibi eyaletin çok küçük problemlerinin dahi imparator için önemsiz olmadığı dikkate alınırsa, bu ilginin diğer Anadolu eyaletleri için de geçerli olabileceği düşünülebilir.[201]

Traianus'un ölümünden sonra tahta çıkan Hadrianus imparatorluğu tanımak için yaptığı geziler sırasında iki kez Küçük Asya'ya gelmiştir.[202] MS 117 yılında Antiokheia'dan yola çıkarak Tarsos-Ankyra yolu ile Bithynia'ya gelmiş ve kışı Nikomedia'da geçirmiştir. Bu onun Anadolu toprakları içindeki ilk ilerleyişiydi.

[199] İplikçioğlu, s.107.
[200] Tekin, Anadolu, s.182.
[201] İplikçioğlu, s.109,110.
[202] Tekin, Anadolu, s.183.

Anadolu'ya ikinci seyahatini MS 121 yılında gerçekleştirmiştir. Doğuda bulunan halklarla iyi geçinmek için Part kralı Osdroes ile dostluk kurmuş, onun Traianus tarafından esir alınan kız kardeşini görevine iade etmiştir.[203]

Daha önce Anadolu'da Asya Eyaleti valiliği de yapmış olan Antonius Pius'un ölümünden sonra tahta geçen Marcus Aurelius ve kendisinin ortak imparator ilan ettiği kardeşi Lucius Verus Anadolu'da Partlarla mücadeleye girmek zorunda kalmışlardır. Romalılarla Partlar arasında tampon bölge olan Armenia'nın kontrolü yüzünden çıkan savaşta, Part kralı III. Vologases Kappadokia valisini ve ona bağlı Roma ordusunu yok etmişti.[204] Bunun üzerine Marcus Aurelius, kardeşi Lucius Verus'u Doğu'ya gönderdi ve Romalılar bölgede tekrar egemenliği sağladılar.[205]

Septimius Severus, imparatorluğunun ilk yıllarında Pescennius Niger'e karşı Anadolu'da yapmış olduğu savaşlar sonucu en büyük düşmanını ortadan kaldırmıştı.[206] Niger'in, Nikaia (İznik) ve Kios arasındaki Akania (İznik Gölü) gölü civarındaki mağlubiyetinin ardından Anadolu'daki tüm Roma eyaletlerinin kentleri Septimus Severus'a terk edilmişti. Bu nedenle bu tarihten itibaren Severus'un icraatlarından birisi de kentleri cezalandırmak ya da ödüllendirmek oldu. Nikaia, Byzantion ve Antiokheia şiddetli şekilde cezalandırılmışlardır.[207]

Septmius Severus döneminde dikkati çeken bir başka unsur ise yeni kentlerin kurulmayışıdır. Pompeius'tan beri Anadolu'da yeni kentler kuruluyor veya kentleşme politikası takip ediliyordu. Septmius'tan önceki imparatorların adları kentlere veriliyordu. Septimius kent kurma ve kentlere imparator adının verilmesi

[203] Gülbay, s.9.
[204] Akşit, (Roma), s.226; İplikçioğlu, s.111.
[205] Tekin,(Anadolu),s.183.
[206] Pescennius Niger, Suriye valisi iken Suriye lejyonları tarafından imparator ilan edildi. Bunun sonucunda tek başına imparator olabilmek için Septimius Severus ile Anadolu'da dört kez karşı karşıya gelmiş ve bütün savaşları kaybetmiştir. Niger ve Severus'un Anadolu'da yaptıkları savaşlar için bkz. Mehmet Ali Kaya, "Roma İmparator Septimius Severus Döneminde Anadolu", **TAD,** Cilt:25, Sayı:39, 2006,(Severus), ss.29-32.
[207] İç ve dış savaşlar sırasında taraf tutma konusunda hata yapanlar cezalandırılır, düşmana destek vermeyerek direnenler ödüllendirilirdi. Başka bir ifadeyle bu yöntem, Roma'da egemenlik politikası çerçevesinde başvurulan eski bir yöntemdi. MS 190 yılında yapılan Magnesia Savaşı sonunda Anadolu'daki kent devletleri için uygulanan politika bu olmuştu. Sulla, I. Mithradates Savaşı sonunda Asya Eyaleti'nde de aynı yöntemi uygulamıştı. Severus, Niger'in karargahı durumundaki Nikaia, Byzantion ve Antiokheia 'dan, Niger'e ödedikleri vergilerin dört katını talep etti. Ayrıca bu kentlerin kent statüsüne son verildi. Bkz. Kaya, Severus, s.38.

konusundaki bu geleneği terk etti. Hiçbir kente kendi adını (Pompeiopolis, Claudiopolis veya Hadrianopolis örneklerinde olduğu gibi) vermedi.[208]

Severus Alexander'ın öldürülmesiyle başlayan "askeri anarşi" dönemi ve yaşanan III. yüzyıl krizi, Roma'nın diğer eyaletlerinde olduğu gibi Anadolu'da da sorunlara yol açtı. MS 3. yüzyılda paranın değerinin ne kadar düşmüş[209] olduğunu ve ekonomik çöküntünün hangi boyutlara ulaştığını, Anadolu'da yazıtlar yoluyla belirlenebilen ekmek fiyatları ya da basılan sikkelerin düşük kalitesi göstermektedir. Bu ekonomik kriz, Anadolu'da özellikle kırsal kesimi ve tarım alanlarını etkilemiştir. Anadolu, Doğu Cephesi'ne giden ya da buradan geri dönen Roma ordusunun tüm yüküne katlanmak zorunda kalmış; kentler ve özellikle kırsal alan, sık sık, yağmacı ve başıboş Romalı askerlerin tecavüzlerine maruz kalmıştır.[210]

Devlet mekanizmasında, yönetim ve savunmada büyük ölçüde, III. yüzyıl krizinin atlatılmasını sağlayan Roma İmparatoru Diocletianus'un izinden giden I. Constantinus, MS 330'da başkenti Roma'dan Byzantion'a taşımıştır. Kenti yeniden büyük ve görkemli bir hale getirmek için imar faaliyetlerini başlatmış, kentin adını da "Constantinus'un kenti" anlamına gelen Constantinopolis olarak değiştirmiştir.[211]

İmparatorluğun MS 395'de Theodosius'un, emriyle doğu ve batı olmak ikiye ayrılmasıyla, Batı Roma İmparatorluğu sınır boylarındaki saldırılar sonucu MS 476'da yıkılmış; Doğu Roma İmparatorluğu ise "Bizans İmparatorluğu" olarak 1453 yılına dek varlığını sürdürmüştür. Bu bakımdan Anadolu'da Roma egemenliğinin sonunu belirlemek güç olmakta ve bu sorun farklı biçimlerde ele alınmaktadır.[212]

---

[208] Kaya, Severus, s.45.

[209] Bu dönemde (MS 3. yüzyıln ilk yarısı) Roma sikkelerindeki gümüş miktarı %25 azalmıştır. MS 235 ile 284 arasında enflasyon o kadar yükselmiştir ki fiyatların %700 arttığı tahmin edilmektedir. Bkz. Bilgiç, s.8. Augustus zamanında bakırın gümüşe oranı 1'e 60, gümüşün altına oranı 1'e 12 idi; 330'dan sonra bakırın gümüşe oranı 1'e 125 ve gümüşün altına oranı 1'e 14 ya da 18 oldu. Bkz. Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu,** çev. Mete Tunçay, Alaeddin Şanel, Alan Yayıncılık, 1982,s.178. 3. yüzyılın ikinci yarısında ise sikkelerin gümüş ayarının %45 oranında azaldığı görülmüştür. Bu ayar olasılıkla Valerian ve Gallienus'un iktidarda olduğu dönemde (MS 235-260) kimi bölgelerde %15 olarak uygulanmıştır. Her iki dönemde, sikkelerin ağırlığı hissedilir şekilde hafiflerken, paranın alım gücü de gittikçe zayıflamıştır. Bkz. Erkan İznik, " İmparator Diocletianus'un Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı", **TAD,** Cilt:30, Sayı:49, 2011, s.101.

[210] İplikçioğlu, s.113.

[211] Tekin, Anadolu, s.199.

[212] Aslında "Orta Çağ", antik kültürün, antik devletin ve antik düşüncenin sonu anlamına gelmektedir. Kısa bir sürede gerçekleşmesi mümkün olmayan böyle köklü bir değişimi belirli tarihlerle sınırlandırmak doğru değildir. Ancak daha MS 3. yüzyılın sonunda başlayan bu değişiklik, MS 6. yüzyıl sonları ile 7. yüzyılın başlarında büyük ölçüde tamamlanmış bulunuyordu. Bu bakımdan MS 7. yüzyılla birlikte Anadolu'da bir "Bizans İmparatorluğu"ndan ya da bir "Orta Çağ"dan artık kesin olarak söz etmek mümkündür. Bkz. İplikçioğlu, s.115.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ROMA'NIN DİCLE NEHRİ EKSENİNDEKİ SAVUNMA HATTI VE KALELERİ

3.1. ROMA'NIN BU BÖLGEDEKİ HAKİMİYET KAYGISI VE SINIR MÜCADELESİ: ROMA-PART/SASANİ SINIR ÇEKİŞMESİ

3.1.1. Part Tarihi

Part İmparatorluğu (MÖ 247- MS 224), Roma İmparatorluğunun doğudaki tek büyük düşmanıydı. Partlar, Makedonya kralı Büyük İskender'in ölümünden sonra haleflerinden biri olan Seleukos'un doğuyu idare altına almasıyla Seleukos İmparatorluğu'na tabii olmuşlardır. Ancak Diodokhlar Dönemi'nde kargaşa ve savaş ortamından faydalanarak liderleri Arsakes[213] yönetiminde ayrı bir devlet kurmayı başarmışlardır.[214] Hanedanlığın kurucusu Arsakes'ten ötürü Arsaklılar, İran'daki ilk merkezleri Parhia'ya göre Partlar olarak adlandırılan İran kralları, en geç MÖ 140 yılından itibaren, çok kültürlü ve çok kavimli bir imparatorlukta egemenlik sürmeye başlamışlardı. Akhamenidler ya da Seleukos İmparatorluğu kadar geniş topraklara hakim olmasalar da İran'ın büyük bir kısmına ve Mezopotamya'ya hükmetmişlerdir.[215]

Roma ile Pontos kralı Mithradates VI Eupator arasındaki savaşlar (MÖ 89-63) sırasında Romalılar, Partlarla iyi ilişkiler içinde bulunmaya çalışmışlardır. Pompeius'un Pontos kralı Mithradates'i yenilgiye uğratmasının ardından doğuyu ve Küçük Asya'yı düzenleme çalışmaları sırasında Roma ile Partlar artık kaçınılmaz olan savaşların başlama noktasına gelmişlerdir.[216] Bu durum Partların Roma ile sürekli çatışmasına yol açan Suriye ve Küçük Asya tarihi üzerinde büyük etkide bulunmalarına neden olmuştur.[217]

---

[213] Part kralları ve kronolojik dizilimi için bkz. Josef Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi,** çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, Ankara, 2003,ss.444-447.
[214] Bilgiç, Sasani, s.9; Neilson C.Debevoise, **A Political History Of Parthia,** The Univerity Of Chicago Press, 1938, pp.1-29.
[215]Part İmparatorluğu, hanedanın kurucusu Arsakes'ten dolayı Arsaklılar olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. Wiesehöfer,s.173.
[216] Bilgiç, Sasani, s.9.
[217] Wiesehöfer, s.173.

Roma-Part ilişkileri iki imparatorluk arasındaki sınır toprakları nedeniyle Partların yıkılışına kadar devam etmiştir.[218] Part İmparatorluğunun sürpriz sonu, aşırı ölçüde hırslı ve iktidar tutkunu Persis'ten "kısmi kral" Ardaşır'ın, Part başkomutanı, IV. Artabarnos'a meydan okuması ve onu yenmesiyle, MS 3. yüzyılın başında geldi.[219]

3.1.2. Sasani Tarihi

Part İmparatorluğu'ndan sonra geç dönem Pers İmparatorluğu olarak adlandırılan ve İran tarihi içinde bir dönüm noktası olan Sasani İmparatorluğunun kuruluşu Yunan antik kaynaklarında Artakserkses-Kserkses [220] olarak geçen ilk hükümdarları Ardaşır'ın soyuna dayanmaktadır.[221] Sasani hanedanı, MS 3.yüzyılın ilk yarısından, 7. yüzyılın ilk yarısının sonuna doğru Müslümanlar tarafından yıkılana kadar dört yüz yıldan biraz daha fazla İran coğrafyasını kontrol altında tutmuş ve Doğu Anadolu'da Roma İmparatorluğu için sürekli bir tehdit oluşturmuştur. MS 224'de Partları ortadan kaldıran Ardaşır özellikle Romalılara karşı saldırgan bir politika izledi ve muhtemelen bu politika onun iktidara geliş nedeniydi. [222] Sasaniler, İranı'ın eski krallarının soyundan geldikleri düşüncesiyle kendilerini Akhamenidlerin varisi olarak görüyorlardı; bu düşünceden dolayı da Romalılar, Sasanilerin geleneksel düşmanları olma konumlarını devam ettirdiler.[223]

Ardaşır'ın kurduğu imparatorluğun boyutu tam olarak bilinmemekle birlikte imparatorluğun sınırları bugünkü İran, Irak, Suriye'nin bir kısmı, Türkiye'nin doğu bölgesi, Ermenistan, Pakistan, Kafkaslar, Orta Asya ve Arabistan'ın tamamını içine almaktaydı. Sasaniler, Bağdat yakınındaki Ktesiphon'u (Tizpon) idari başkent olarak

[218] Bilgiç, Sasani,9.
[219] Wiesehöfer, s.173,174.
[220] Artaxerxes-Xerxer olarak da karşınıza çıkabilir. Sasani kralları ve kronolojik dizilimi için bkz. Wiesehöfer, s.447-448.
[221] Bilgiç, Sasani, s.12.
[222] Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, MS 226-363: Emperyal, İdeoloji ve Kriz",**Tarih Dergisi,** Sayı:48, İstanbul, 2009, (Emperyal), s.8. Ayrıca bkz. Beate Dignas and Engelbert Winter, **Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals,** Cambridge University Press, 2007, p.18.
[223] Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans- Sasani Etkileşimi (IV-VII. Yüzyıllar)", **Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol:6/1, 2011, s.687.

seçmişlerdi.[224] Part rejiminin feodal karakterini tamamen yıkan Sasaniler daha merkezi bir krallık kurdular. Doğuda Roma hegomanyasına karşı çok ciddi tehditler oluşturan Sasanilerin, ekonomik ve stratejik hesapları bir yana, deklare ettikleri ideoloji, siyasal ve dinsel bir içeriğe sahipti. Buna göre MS 3. yüzyıl ortasında gelişen Sasani saldırılarının gerisinde, Anadolu'da bulunan ateş tapınaklarının ve dini örgütlenmenin restore edilmesi ve yeniden düzenlenmesi yatmaktadır. Siyasal olarak ise, yukarıda da ifade edildiği gibi, kendilerini Pers krallığının varisi olarak gören Sasaniler, İskender tarafından son verilen Pers krallığının topraklarını yeniden fethetmek istiyorlardı.[225] Sasani İmparatorluğu'nun doruk noktaları kurucusu I. Ardaşır, Ardaşır'ın oğlu I. Şapur ve II. Şapur'un 4. yüzyıldaki egemenlik dönemleridir. İmparatorluk son Sasani hükümdarı III. Yezgirt'in (MS 632-651) İslam Devleti ile girdiği uzun mücadelelerden sonra yıkılmıştır.[226]

3.1.3. Başlangıcından MS IV. Yüzyıl Sonuna Kadar Roma-Part/Sasani İlişkileri ve Değişen Sınır Hattı

Doğu'da Part krallığının doğuşu, Batı'da Roma'nın yükselişine paralel gelişmelerdir çünkü MÖ 3. yüzyıllın sonuna doğru Partlar İran'ı kontrol altına almışken, aynı dönemde Roma da Batı Akdeniz'i kontrol altına almak üzereydi. Romalılar ve Partlar arasında resmi ilişkilerin başlangıcı, Romalıların Anadolu'ya ilk gelişinden (MÖ 190) neredeyse yüz yıl sonradır. Roma'nın Anadolu'ya gelip yerleşmesi ve nihayetinde Pontos kralı VI. Mithradates ile girdiği uzun savaş dönemi ve sonrasında gerçekleştirdiği fetihler, Romalılar ile Partları kalıcı komşular haline getirmiştir.[227]

Kappodokia kralı Ariobarzanes'i tahtına oturtmak[228] için Anadolu'ya gelen Sulla, askeri saldırılar sonucunda Fırat sınırına kadar gelmiş ve bu sayede ilk kez

[224]Bilgiç, Sasani, s.15,18.
[225] Kaçar, Emperyal, s.9.
[226] Bilgiç, Sasani, s.18.
[227] Kaçar, Emperyal, s.5,6.
[228] Pontos kralı VI. Mithradates ve damadı Armenia kralı Tigranes Kappodokia'ya saldırdılar ve bu ülkenin kralı Ariobarzanes'i tahtından indirdiler. Romalı senatörler, kendilerine sığınan kralın tahtının iade edilmesi yönünde bir karar alarak, bunu uygulaması için Sulla'yı görevlendirdiler. Bkz. Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (MÖ 92- MS 4)", **TID,** Cilt:19, Sayı:1, 2004, (Armenia),s.74.

MÖ 96 yılında bir Part elçisiyle resmi temas kurulmuştu.[229] Romalı komutan Sulla, Part kralının elçisi Orobazos ile Fırat Nehri kıyısında, olasılıkla Melitene'de (Malatya) buluştu.[230] Bu buluşma neticesinde Sulla ve Orobazos, Roma Cumhuriyeti ile Part krallığı arasındaki sınırın Fırat Nehri olduğu konusunda sözlü olarak anlaşmışlardır.[231] Romalılar ve Partlar arasındaki bir sonraki resmi temas, MÖ 69/68 yılında Lucullus'un Pontos kralı Mithradates'e karşı yaptığı askeri seferler esnasında olmuştur. Lucullus, Part kralının, Mithradates ve Tigranes ile ittifak yapmasında endişelenerek bir elçi gönderip, Sulla dönemindeki anlaşmayı yeniden benimseme politikası izlemiştir. [232]

MÖ 66 yılında Armenia tahtı için babasına isyan başlatan genç Tigranes'in başarısız sonuçlar alarak Roma'ya sığınması, Romalılar ve Partlar arasında MÖ 96 yılında kurulmuş olan ve zaten çok iyi olmayan siyasi ilişkilerin Armenia yüzünden giderek artan bir şekilde bozulmasına neden olan süreci başlattı. Tigranes'ten hem bir kılavuz hem de bir asker olarak yararlanan Pompeius, Armenia'ya girerek hakimiyeti altına aldığı toprakları bağımlı krallara dağıttı. Bu arada Pompeius'un komutanlarından Gabinus, Fırat Nehri'nin doğusuna geçerek Dicle Nehri'ne kadar ilerledi. Romalılar ve Partlar arasındaki ilk büyük ihtilafın temeli böylece atılmış oldu. İhtilafa neden olan ise Armenia idi. Nitekim Part kralı Phraates, Pompeius'un sergilediği bu düşmanca tavra karşılık olarak Pompeius'un geç Tigranes'e verdiği toprakları işgal etti. Ve Pompeius'a elçiler göndererek Lucullus zamanında Fırat Neri olarak kabul edilen sınırın ihlal edilmemesini istedi.[233] Bunun sonucunda Pompeius da Lucullus'un MÖ 66 yılında yapmış olduğu anlaşmayı yinelemek zorunda kaldı. Bu temas esnasında Fırat Nehri sınır olarak benimsenmiş olmasına rağmen, Pompeius'dan kısa bir süre sonra Büyük İskender'in kaftanını giymeye hevesli Romalı generaller, İran'a karşı savaşlara kalkıştılar.[234]

[229] Kaçar, Emperyal, s.6; Dignas and Winter, p.12.
[230] Bu görüşmenin ayrıntıları günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak öyle görülüyor ki, Part kralı Arsakes'in, Tigranes'in Pontos kralıyla yapmış olduğu ittifaktan rahatsızdı. Bu nedenle o, Romalılarla bir dostluk ya da ittifak anlaşması yapmak istiyordu. Bkz. Kaya, Armenia, s.74.
[231] Kaya, Siyasal, s.163.Ayrıca bkz. Kevser Taşdöner Özcan, "Augustus Dönemi'nde Armeia: Roma-Parth Hakimiyet Mücadelesi", **TAD,** Cilt:33, Sayı:56, 2014, s.57.
[232] Kaçar, Emperyal, s.6.
[233] Kaya, Armenia, s.75,76.
[234] Kaçar, Emperyal, s.6.

Fırat Nehri'nin doğusunu ele geçirmek için ilk teşebbüs edenlerin başında gelen Crassus [235] , MÖ 53 yılında büyük bir ihtişamla hazırlanan ordusuyla Partların başkenti Ktesiphon'a kadar uzanacak bir sefer için harekete geçti. Carrhae (Harran) yakınlarında Partlarla savaşan Crassus beklemediği bir yenilgi aldı ve öldürüldü.[236] Carrhae felaketi sonucunda Roma bölgedeki askeri gücünün neredeyse tamamına yakınını kaybetmiştir. [237] Armenia kralı Artavastes, savaşın başında Roma'nın müttefikiydi ancak Crassus'un başarısızlığı, bu kralın Partlarla ittifak yapmasını kolaylaştırdı. [238] Bunun sonucunda da Doğu politikasında etkin olduğu Armenia Krallığı Roma nüfuzundan çıkmıştır.[239] Bu durum Pompeius döneminde Partlarla sınır kabul edilen Fırat'ın ve nehrin batısının Roma toprakları olduğu düşüncesinin yıkılması anlamına gelmekteydi (Şekil 9).[240]

MÖ 37 yılında Marcus Antonius, Partların içinde bulunduğu politik karmaşadan yararlanarak yeni bir Part seferi düzenlemiştir. Marcus Antonius, bu ilerleyişi sırasında Partların tedarik hatlarına yaptığı saldırılarla iaşesiz kalmış ve büyük kayıplar vererek geri çekilmiştir. Bu yenilgiden sonra Part kralı IV. Phraates (MÖ 38-33/2) ile Roma arasında yapılan anlaşmayla Fırat Nehri tekrar sınır kabul edilmiş ve saldırmazlık kararı alınmıştır.[241] MÖ 49-31 yılları arasında Roma'da çıkan iç savaş Partlara, Fırat Nehri'nin batısına geçerek Armenia ve Suriye'ye saldırı fırsatını vermişti. İç savaştan sonra tahta geçen Augustus, Suriye Eyaletini geri almış ve Armenia tahtına ortak bir kral yerleştirmiştir. Roma ile Partlar arasında yapılan

[235] Roma'da MS 63 yılında kurulan ilk Triumvirlik (üçlü yönetim) sisteminde Gaius Julius Caesar ve Gnaeus Pompeius Magnus ile birlikte görev yapmış ve bu yetkisiyle Suriye Valisi olarak atanmıştır. Crassus'un başlattığı Part seferinin tek nedeni, meslektaşlarını kıskanması ve onların askeri başarılarını gölgede bırakacak bir savaşın komutanlığını üstlenme arzusuydu. Bkz. Kaya, Armenia, s.77

[236] Ercüment Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar",**Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:13, Sayı:4,2013,(Fırat Nehri), s.170.

[237] Ercüment Yıldırım, "Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:29,2013, (Carrhae), s.268. Crassus'un hezimetle sonuçlanan Carrhae yenilgisi ile ilgili ayrıntılar için bkz. Debevoise, pp.78-93.

[238] Kaya, Armenia, s.77.

[239] Taşdöner Özcan, s.59.

[240] Yıldırım, Carrhae, s.268.

[241] Yıldırım, Fırat Nehri, s.170;Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Roma Kaynaklarında Regnum Abgarı (Osrhonene) ve Edessa MÖ 132-MS244", **3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi,** Şanlıurfa, 06-08.03.2015, s.109.

anlaşmayla Fırat Nehri yine sınır olarak kalmıştır.[242] Erken imparatorluk döneminde Roma- Part ilişkileri genelde problemsiz olarak devam etmiş ve Nero döneminde Armenia iki devlet arasında tampon bir yapı konumuna dönüşmüştür.[243] Fırat Nehri iki devlet arasında sınır rolünü devam ettirmiş ve her iki tarafta nehir çevresine tahkimat inşa etmemiştir. Bu süreçte, Roma imparatorlarının aklında artık Fırat'ın doğusunun da ele geçirilebileceği fikri oluşmaya başlamıştır. Ancak imparatorluk içindeki isyanlar ve iç karışıklıklar sebebiyle yaklaşık 40 yıllık süre içinde bir girişimde bulunulmamıştır.

Fırat Nehri'ni geçerek Partlar üzerine büyük bir sefer düzenleyen Traianus, önce Ktesiphon'u daha sonra da Babil'i ele geçirmiştir. Böylece Roma İmparatorluğu'nun sınırları Fırat Nehri'nin ötesine taşınmış ve nehir geleneksel sınır rolünü kaybetmeye başlamıştı.[244] Yaklaşıl 20 yıl devam eden bu durum İmparator Hadrianus'un Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırının devletin doğal sınırının ötesine geçtiğini düşünerek, Traianus'un Partlardan aldığı Assyria, Mezopotamya ve Armenia eyaletlerinden çekilmesiyle son bulmuştur.[245] Bu çekilme esnasında Roma doğu sınırını Fırat Nehri'nin batısına kadar geriletmiş fakat Fırat Nehri'ni elinden bırakmayı asla düşünmemiştir.[246]

Hadrianus'tan sonra Roma tahtına geçen ortak imparatorlar Marcus Aurelius ve Lucius Verus dönemlerinde Roma-Part mücadelesi tekrar başlamıştır. Partların Armenia'yı işgal ederek Suriye'ye girmesi ve sonrasında da Edessa'yı (Şanlıurfa) ele geçirmesi üzerine Lucius Verus komutasındaki Roma orduları Fırat Nehri boyunca ilerlemiş; Part ordusunu Fırat Nehri karşısına sürerek yenilgiye uğratmıştır.[247] Bu savaş sonunda Roma topraklarını genişleterek Fırat'ın doğu kıyılarına kadar uzanmış; Osrhoene[248], Edessa ve Carrhae Roma topraklarına dahil olmuştur.[249]

---

[242] Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", **The Pursuit of History,** Sayı:7, 2013,(Parth),s.51.
[243] Kaçar, Emperyal, s.7.
[244] Yıldırım, Fırat Nehri, s.171.
[245]Yıldırım, Fırat Nehri, s.171;Yıldırım, Parth, s.47: Ayrıca bkz. Ercümen Yıldırım, "Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma", **The Pursuit Of History,** Sayı:8,2012, (Antik), s.96.
[246] Yıldırım, Fırat Nehri, s.171;Yıldırım, Parth, s.47.
[247] Palaz Erdemir ve Erdemir, s.112.
[248] Osrhoene, coğrafi olarak baktığımızda güneyde bugün Suriye sınırında bulunan Callinicum (Rakka), batıda Fırat Nehri, doğuda Resaina (Ceylanpınar) arasında kalan bölgedir. Bkz. Süha Konuk, **VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla,2012,s.21.
[249] Akşit, Roma, s.225.

Fırat nehrinin batısında yer alan yollar ve bölgeler Roma'nın Filistin, Kudüs ve Mısır ile olan kara ulaşımını sağlaması sebebiyle vazgeçilmez öneme sahipti.[250] MÖ 1. yüzyılın başlarında bölgeye yerleşmeye başlayan Roma İmparatorluğu, bölgedeki ticari faaliyetleri kontrol altına alabilmek ayrıca nehrin doğusuna yapılabilecek ani Part saldırılarını ve Partların Akdeniz'e inmesini engelleyebilmek için Fırat Nehri'nin önemli geçitlerinde askeri tedbirler almıştır (Şekil 10).[251] Yaklaşık üç yüzyıl boyunca dönemin iki süper gücü olan Part ve Roma İmparatorluklarını birbirinden ayıran Fırat Nehri, Roma'nın daha doğuya geçmemesi ve Partların da nehrin batısını Roma toprağı saydığından geleneksel sınır halini almıştır.[252]

Partların Mezopotamya'yı işgal etmesiyle, MS 197 yılında Partlara karşı bir sefer düzenleyen Septimius Severus'un saldırılarıyla[253], başkent Ktesiphon yağmalanmış ve bunun sonucunda Mezopotamya Roma Eyaleti yapılmıştır.[254] Septimius Severus seferinden sonra Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırı Dicle Nehri'ne kadar uzanmıştır. Fırat Nehri ise geleneksel sınır olmaktan çıkmış, Roma topraklarına dahil olduğu için Suriye Eyaletine bağlanmıştır.[255] Roma'nn saldırgan politikası Severus hanedanının diğer üyeleri döneminde de devam etmiştir. Bu arada Roma yenilgilerinin yarattığı olumsuz etkilerle ayaklanarak Part Hanedanlığının sonunu getiren Sasaniler,[256] Roma İmparatorluğu'nun yeni düşmanı olarak büyük savaşların ve mücadelelerin tarafı olmuştur.[257]

Sasani hükümdarı I. Ardaşır (MS 224-239/40), Küçük Asya'daki toprakları atalarının mirası olduğunu bahane ederek MS 230 ve 232 yıllarında Roma

[250] Palaz Erdemir ve Erdemir, s. 113.
[251] Fırat Nehri'ndeki önemli geçitler: Melitene (Malatya), Samosata (Samsat) ve Zeugma. Bkz. Yıldırım, Fırat Nehri, s.170,172.Fırat Nehri'nin doğusundan geçen ticaret yolları ve Küçük Asya'yı Mısır'a bağlayan askeri ulaşım yollarının kontrolü için Fırat Nehri'nin sağladığı koruma vazgeçilmez hale gelmiştir. Bunu sağlayabilmek için de Fırat Nehri boyunca lejyonlar yerleştirilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, Fırat Nehri, ss.171-173.
[252] Yıldırım, Parth, s.47.
[253] Debevoise, p.259,260.
[254] Akşit, İmparatorluk, s.42. Ayrıca bkz. Mark K. Gradoni, "The Parthian Campaigns of Septimius Severus: Causes and Roles ın Dynastic Legitimaion", **The Roman Empire Durinf The Severan Dynasty: Case Studies ın History, Art, Architecture, Economy and Lirerature,** (Ed. Eric C. De Sena), Gorgias Press,2013, pp.11-13.
[255] Yıldırım, Fırat Nehri, s.171.
[256] Kaçar, Emeryal, s.8.
[257] Yıldırım, Fırat Nehri, s.171.

topraklarına saldırmış ve Mezopotamya'yı işgal etmiştir.[258] Bunun ardından da Kappodokia'yı istila eden I. Ardaşır Nisibis'i (Nusaybin) kuşatma altına almıştır. Karşılık vermek için ordusunu toplayan Alexander Severus Pers topraklarına saldırmış ancak her iki tarafta ağır kayıplar vererek ordularını geri çekmiştir. Böylece ilk Roma-Sasani savaşı sona ermiş ve Romalılar Orta Fırat üzerinde kendi konumlarına çekilmişlerdir.[259]

Ardaşır'dan sonra tahta geçen oğlu I. Şapur'un (MS 239/40-270/72) saldırıları sonucu III. Gordianus, MS 243 yılında Antiokheia'dan yola çıkmış ve Fırat'ı geçtikten sonra, Sasanilere karşı başarılı bir sefer düzenlemiştir.[260] Resaina'da (Mezopotamya eyaletinin bir kenti) Persleri yenilgiye uğratmışlar, Maximinus Thrax'ın imparatorluğu sırasında Persler tarafından ele geçirilen Mezopotamya, Carrhae (Harran), Nisibis (Nusaybin), Singara (Sincar) ve Edessa (Urfa) yeniden Roma idaresi altına alınmıştır.[261] III. Gordianus'un ordusu Sasani İmparatorluğu'nun başkenti Ktesiphon'a ilerlemek üzereyken Misikhe 'de (Mezopotamya'da bir yer) I. Şapur orduları tarafından büyük bir yenilgiye uğratılmış ve Gordianus savaş alanında hayatı kaybetmiştir (Şekil 11).[262] Bununla yetinmeyen I. Şapur Antiochiea ve diğer Suriye kentlerini ele geçirerek Kappadokia'ya kadar ilerlemiştir.[263]

III. Gordianus'un ölümüyle imparator ilan edilen Philippus, imparatorluğunu güvence altına almak üzere bir an önce Roma'ya dönmek istemekteydi. Bunun için ilk iş olarak I. Şapur ile yüz kızartıcı bir anlaşma yapmış (sözlü olarak)[264] ve Roma kuvvetlerini Mezopotamya'dan çekmiştir.[265] Anlaşma uyarınca Roma Armenia üzerindeki etkisini kaybetmiş ve de Philippus büyük bir miktar tazminat ödemiştir.[266]

---

[258] Bilgiç, Sasani, s.20; Dignas and Winter, p.19,55,56; Pat Southren, **The Roman Empire From Severus To Constantine,** Routledge Press, New York, 2001,p.234.

[259] Dignas and Winter, p.77.

[260] III. Gorrdianus'un Pers seferi ile ilgili bkz. Mehmet Ali Kaya, "III. Gordianus'un Pers (=Sasani)Seferi: Güzergah, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü", **TID,** Cilt:20, Sayı:1,2005,157-167.

[261] Dignas and Winter, p.22; Bilgiç, Sasani, 27; Turhan Kaçar, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:61, 2012, (İran), s.158; Peter Edwell, "Sasanian Interactions With Rome And Byzantium",**The Oxford Handbook Of Ancient Iran,** (Edd. D.T.Potts), Oxford University Press, 2013, p.843;Yıldırım, Antik, s.97,98.

[262] Dignas and Winter, p.78; Edwell, p.843; Southren, p.235.

[263] Jan Willem Drijver "Rome and the Sasanid Empire: Confrontation and Coexistence", **A Companion to Late Antiquity,** (Edd. Philip Rousseau), Wiley-Blackwell,2009,p.446.

[264] Bu anlaşma Şapur'un Nakş-i Rüstem'deki Kabe-i Zerdüşt yazıtında anlatılmış ve ardından Bişapur'daki taç giyme töreniyle ilgili rölyefte tasvir edilmiştir. Bkz.Wiesehöfer, s.230.

[265] Judah Benzion Segal, **Edessa: Kutsal Şehir,** çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002,s.157.

[266] Dignas and Winter, p.22; Southren, p.235.

III. Gordianus'un imparatorluğundan bu yana on yılı aşkın bir süredir Roma toprakları için tehdit unsuru teşkil eden Sasaniler, I. Şapur komutasında Roma'ya karşı tekrar saldırıya geçmiştir. Suriye ve Mezopotamya eyaletleri işgal altına alınmış Antiokheia kenti ele geçirilmiştir. İşgallerine devam eden I. Şapur, Edessa ve Carrhae'yi kuşatma altına almıştır. Bu işgallerin ardından MS 258 yılında İmparator Valerianus, imparatorluğun doğu sınırında bulunan önemli çöl şehri Palmyra kralı Odaenathus'un desteğini de alarak Antiokheia'ya ulaşmıştır.[267] İmparator, MS 259/260 yılında I. Şapur ile Carrhae ve Edessa arasında bir yerde vuku bulan savaşta karşı karşıya gelmiştir.[268] Roma, İran karşısında yaşadığı aşağılanmaların en ağırını yine I. Şapur Dönemi'nde yaşamıştır.[269] Savaş sonunda Roma ordusu büyük bir hezimete uğramış; başta Valerianus olmak üzere Roma komutanları, senatörleri ve Roma kuvvetinde subay olarak hizmet eden her kim varsa I. Şapur tarafından esir alınmıştır (Şekil 12).[270] Bununla yetinmeyen I. Şapur, Roma nüfusu altındaki Kappodokia, Suriye ve Kilikya eyaletlerine bağlı birçok kenti işgal etmiştir.[271] Büyük bir coşkuyla kentleri yağmalamaya girişen ordu, I. Şapur'un Küçük Asya'nın tamamını ele geçirme fırsatını ortadan kaldırmıştır. Zira zafer sarhoşu olan Persler kendilerini kaybetmiş olduklarından Valerianus'un oğlu İmparator Gallienus'un, Doğu'nun komutanı olarak atadığı Palmyra Kralı Odaenathus tarafından yenilgiye uğratılmışlar ve Suriye ile Küçük Asya'dan çıkarılmışlardır.[272]

Sasani hükümdarı I. Şapur'un MS 272 yılında ölümü, Roma'ya doğu politikasında bir süreliğine rahat nefes alma şansı vermiştir çünkü Şapur'un halefleri kendi iktidar savaşları ile meşgul olmaya başlamışlardı.[273] Roma, İran dünyasının

---

[267] Bilgiç, Sasani, s.35,36.

[268] Emine Bilgiç, "MS III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi,** Cilt:2, Sayı:2, 2012, (Pers), s.29.

[269] Kaçar, Emperyal, s.11.

[270]Bilgiç, Pers, s.29;Kaçar, İran, s.159;Edwell, p.844;Drijvers, p.446;Segal, s.157; Southren, p.238; Michael H. Dodgeon and Samuel N.C. Lieu, **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363),** (7.Baskı), Londra-New York, 2005, p,49. Ayrıca esir alınan imparatorun akıbetiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. İmparatorun esir alınma sahnesi Bişapur'daki kaya rölyefinde anlatılmıştır. Bkz. Kaçar, Emperyal, s.11; Wiesehöfer, s.230.

[271] Aralarında Zephyrion (Mersin), Tarsus, Korykos (Kızkalesi), Anazarbos (Anavarza), Kastabala (Bodrumkale), Anemourium (Anamur), Selinus (Selinti), Sebaste (Ayaş), Seleukia (Silifke), Tyana (Kemerhisar), Kappadokia Comana'sı (Şar), Kybistra (Ereğli), Sebastia (Sivas), Birtha (Madenşehir), Laranda (Karaman), ve Ikonium (Konya) kentleriyle birlikte 36 (ya da 37) kenti zapt etmiştir. Bkz.Bilgiç, Pers, s.30. Ayrıca bkz.Dignas and Winter, p.23.

[272] Bilgiç, Pers, s.30.

[273] Kaçar, Emperyal, s.12. Taht kavgasına tutuşan Şapur'un halefleri için bkz. Wiesehöfer, s.222,242.

karışık dönemini fırsat olarak kullanmaya çalıştı.[274] Ancak İmparator Carus'un planladığı doğu seferi tam olarak başarıya ulaşamadı. Carus İran'ın başkentine kadar ilerlediyse de, yıldırım çarpması sonucu aniden hayatını kaybedince, sefer sonuçsuz kaldı.[275]

I.Şapur'un oğlu Narses (MS 293-302), MS 293 yılında Anadolu'nun doğusunda doruk noktasına ulaşan Roma-Sasani mücadelesini devam ettirdi.[276] Şapur'un ölümünden sonra Armenia ve Mezopotamya'da Romalılar tarafından ele geçirilen toprakları geri almak için harekete geçti. Diocletianus, MS 296 yılında Pers saldırılarına karşılık vermek amacıyla Doğu *Caesar*'ı olarak Galerius'u görevlendirdi[277] ancak Doğu Anadolu'da Callinicum[278] ve Carrhae'de yapılan savaşta Roma orduları yenilmiş ve Sasaniler Mezopotamya'da üstün konuma gelmişti.[279] Galerius, MS 298 yılı sonbaharında Pers savaşı için yeniden güçlü ve kalabalık bir ordu oluşturduktan sonra Armenia kenti Satala yakınlarında Pers ordugahına ani bir saldırı düzenlenmiş ve Narses üstünde ezici bir galibiyet kazanmıştır. Narses'in kendisi güçlükle kaçarken Sasani ordusu neredeyse tamamen yok edilmiştir.[280] Bu zafer Romalılara Valerianus'un esaretinden bu yana yaşadıkları aşağılanmaları unutturmuştur.[281] Sasani hükümdarı Narses, aldığı bu ağır mağlubiyetten sonra *Caesar* Galerius ile barış yapmak istemiş bu çağrıya olumlu yanıt veren Galerius, Sasani hükümdarı ile 298 yılında Nisibis (Nusaybin) anlaşmasını yapmıştır.[282]

Geç antik dönem yazarı Peter Patricius (MS 500-564) MS 298 yılı Roma-Sasani barışı ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Peter Patricius'a göre söz konusu barışın üç ana maddesi bulunmaktadır; bunlardan ilki Roma- Sasani ve Sasani-Armenia sınırlarının belirlenmesi. İkincisi Nisibis kenti ve üçüncüsü Romalılara teslim edilecek topraklarla ilgilidir. Anlaşma uyarınca Dicle'nin (Tigris) ötesindeki

[274] Kaçar, Emperyal, s.12.
[275] Bilgiç, Sasani,45.Ayrıca bkz. Hatice Palaz Erdemir, "Roma Döneminde Cyrrhus (Kilis) ve Çevresinin Askeri ve Jeopolitik Önemi", I. Uluslar arası Muallim Rıfat Kilis Ve Çevresi Sempozyumu Bildiri Kitabı, (16-17/05/2013), (Ed. Hasan Şener), Kilis, 2013,s.57.
[276] Bahadır, s.687.
[277] Dodgeon and Lieu,pp.108-110.
[278] Callinicum, Fırat nehrinin Baliğ ırmağı ile birleştiği yerdedir, günümüzde Rakka olarak Suriye sınırları dahilinde bulunmaktadır. Bkz. Konuk, s.23.
[279] Kaçar, Emperyal, s.12.
[280] Dodgeon and Lieu, pp.109-116; Southren, p.243;Bilgiç, Sasani, s.53.
[281] Kaçar, Emperyal, s.13.
[282] Bahadır, s. 688.

eyaletler olarak adlandırılan bölge Romalılara teslim edilmelidir; Dicle Nehri iki imparatorluk arasında sınır olmalıdır; Media sınırında bulunan Ziata (Harput) kalesi Armenia sınırını belirlemelidir ve Nisibis kenti ticari bir yer olmak üzere açık hale gelmelidir.[283]

Peter Patricius, Dicle'nin ötesindeki eyaletler olarak beş bölge belirtmektedir: İlki, iki eyalet Dicle ve Batman Çayı (Nymphios) arasındaki bölgede yer alan Ingilene ve Sophene (Elazığ). Üçüncü eyalet Nymphios'un doğu kıyılarında başlayarak Dicle'nin yukarı kısımları boyunca konumlanan Arzanene ve bu eyalete bitişik olan Karduene (Van Gölü civarı) ve Zabdikene'dir (Şekil 13 ve 14). IV. yüzyıl yazarı Rufius Festus da, Dicle'nin ötesine konumlandırılmış olan birçok bölgenin Romalılara teslim edildiğini ve iki imparatorluk arasındaki yeni sınırın Dicle Nehri olduğunu doğrulamaktadır. [284] Anlaşmaya göre, Romalılar kuzey Mezopotamya ve Armenia üzerinde tekrar söz sahibi oldular ve Amida (Diyarbakır), Nisibis (Nusaybin), Singara ve Cizre'nin (Bezabde) kontrolünü ele geçirdiler.[285]Bu barış anlaşması gelecek kırk yıl için Roma-İran ilişkilerini istikrara kavuşturacaktır. [286] Dioclatianus'un bu başarısının gerisinde, doğu sınırlarının savunulması için harcanan olağanüstü çaba vardı. Ammianus Marcellinus, Zosimus, Procopius ve Malalas gibi yazarlar, bu başarının nedeni olarak Diocletianus döneminde (ve sonrasında) gerçekleştirilen yoğun istihkam inşaatlarına işaret etmektedirler.[287]

Sasani-Roma ilişkileri MS 4. yüzyılın yaklaşık ilk otuz beş yılında, yani Sasani tahtının yeni sahibi II. Şapur'un (MS 309-379) çocukluk ve ilk gençlik döneminde, MS 298'de kabul edilen barış çerçevesinde sürdürüldü. Aralarındaki tampon bölge Armenia'nın, Sasaniler'in aleyhine olacak şekilde, Roma yanlısı bir politika izleyerek MS 314 yılı ve sonrasında Hıristiyanlığı resmen kabul etmiş olması

[283] Dignas and Winter, p.32; Dodgeın and Lieu, p.116;Bilgiç, Sasani, s.55,56. Nisibis (Nusaybin), bu anlaşmayla Roma ve İran arasında serbest ticari değişim noktası oldu. Bkz. Kaçar, Emperyal, s.13;Edwell, p. 846; Southren, p.244.
[284] Bilgiç, Sasani, s.56. Ayrıca bkz. Dodgeon and Lieu, p.116.
[285] Kaçar, Emperyal, s.13. Ayrıca bkz. Turhan Kaçar, "Mezopotamya'da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı,** (Ed.İbrahim Özçoşar ve Hüseyin H.Güneş),Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, Mardin,2006, (Nusaybin),s.133.
[286] Dignas-Winter, p.32; Kaçar, İran, s.160.
[287] Kaçar, İran, s.160.Ayrıca bkz. Segal, s.158; Southren, p.244.

bile İran-Roma ilişkilerini bozmadı.[288] Ancak II. Şapur olgunluk çağına ulaştığı zaman, MS 298 yılında yapılan anlaşmayı tanımadığını ilan etmiş ve MS 334 yılında Roma İmparatoru Constantinus'a elçi göndererek sınırların yeniden düzenlenmesini istemiştir. Roma imparatorunun bu talebi reddi, doğu sınırında gerilimin artmasına yol açmış[289]ve bunun üzerine II. Şapur Armenia'nın Roma yanlısı kralı kaçırmıştır. Constantinus, II. Şapur'un saldırılarına karşılık vermek için yeğeni Hannibalianus'u Armenia'nın yeni kralı olarak atadı. Hannibalianus, Armenia'ya geldiği zaman bölgedeki İran hakimiyetine son verdi ve Armenia'yı bir kez daha Roma kontrolü altına aldı.[290]

Yaşanan gelişmeler neticesinde imparator Constantinus, Sasaniler'e karşı savaş hazırlıklarını tamamlamış durumdaydı. Ancak sefere çıkmak üzereyken Nikomedeia (İznik) yakınlarında hastalanarak ölmüştü.[291] Bu yüzden Constantinus ve II. Şapur savaş meydanında karşılaşamamıştır.[292]

Roma İmparatorluğu tahtında Constantinus'un halefi, geride kalan üç oğlu oldu: II. Constantinus, Constans ve II. Constantius.[293] II. Constantius'a, imparatorluk paylaşımında Küçük Asya, Mısır ve Doğu'nun yönetimi verilmiştir. [294] Babası tarafından daha MS 335 yılında İran savaşlarını yönetmesi için Antiocheia'ya gönderilen II. Constantius, bu konuda deneyimsiz sayılmazdı. İktidarda kaldığı MS 337-361 yılları arasında Sasanilerle savaş hali aralıklarla devam etti. Tarihçi Festus'a göre, bu dönemde Roma ve Sasaniler arasında dokuz savaş yapıldı. Bu dokuz savaşın beşi önde gelen Roma kentlerinin kuşatılmasıydı: Nisibis üç defa (MS 337-350 arasında) Amida (MS 359) ve Singara ise bir defa kuşatılmıştır.[295]

Bunlar arasında Nisibis kuşatmaları istisnai bir yere sahiptir çünkü bu çatışmaları yakından takip eden Romalı bir asker olan tarihçi Ammianus'un yanı sıra, Hıristiyan kaynaklarda Nisibis kuşatmalarına ilişkin renkli ayrıntılar

[288] Kaçar, İran, s.161.
[289] Kaçar, Emperyal, s.13; Kaçar, Nusaybin, s.133.
[290] Dodgeon and Lieu, p.136,325;Kaçar, İran, s.161.
[291] Eutropius, s.265; Southren, p.245.
[292] Bahadır, s.688.
[293] Kaçar, Emperyal, s.14.
[294] Tekin, Roma, s.299.
[295] Kaçar, İran, s.162.MS 338-361 yıllarındaki savaşların yaşandığı diğer Roma kentleri; Sisara, Constantia, Narasara, Eleia ve Satara civarı. Bkz. Bilgiç, Sasani, s.63.

sunmaktadır. [296] Sasani İmparatoru II. Şapur Nisibis kuşatmasını muazzam büyüklükte bir ordu, birçok sayıda fil ve savaş arabalarıyla gerçekleştirmiştir.[297] Kilise tarihçisi Theodorethus'un anlattığına göre, MS 338'deki kuşatmada, Sasani ordusuna karşı Nisibisliler piskoposları Yakup önderliğinde kentlerini biyolojik silahlarla savunmuşlardır.[298] Biyolojik silah olarak kullanılan sivrisinekler ve zehirli haşeratlar, önceden bakır konteynırlarda toplanıyor ve olası bir kuşatma esnasında, hayvanların açık alanda olduğu düşman tarafına doğru gönderiliyordu.[299] Bu sayede Sasani ordusunda bulunan fillerin hortumlarını, kulaklarını, atların ve diğer hayvanların burun deliklerini dolduran sivrisinekler, bu hayvanların bağlarından kurtularak geriye, kendi ordularının üzerine dönmelerine ve bundan çıkan kaostan dolayı da Sasani ordusunun geri çekilmesine neden olmuştur.[300]

Bir başka Nisibis kuşatmasında, Sasani hükümdarı kentin içindeki küçük bir çayın (Çağçağ suyu) yatağını değiştirerek, kent surları önüne bir baraj inşa ettirmiş[301] ve daha sonra, baraj kapaklarını açtırarak sur duvarlarının yıkılmasını sağlamıştır ancak her yer çamur olduğundan II. Şapur askerlerine sular çekildikten sonra girmelerini emretmiştir. Bu sürede geçen zamanı Nisibisliler iyi kullanarak sur duvarlarını hızlıca onarmışlar, böylece de kentin kuşatmaya direnmesini sağlayıp ele geçirilmesini engellemişlerdir.

MS 343/4 yılında Singara'nın Sasaniler tarafından ele geçirilmesinden sonra II. Şapur Nisibis'i yeniden abluka altına almak için Mezopotamya'ya gelmiştir. MS 350 yılı civarında Şapur, kenti yaklaşık olarak üç ay süreyle kuşatmış fakat yine hiçbir sonuç alamamıştır.[302]

Roma-Sasani ilişkilerindeki savaş hali, II. Constantius'un tek başına iktidar olduğu 350'li yıllarda biraz soğumuştur. Çünkü II. Şapur bu dönemde kendi kuzey sınırında Hun tehdidi ile meşguldü. Ancak bu tehdidin savuşturulmasıyla birlikte,

---

[296] Kaçar, İran, s.162.
[297] Dodgeon and Lieu, p.146.
[298] Kaçar, Emperyal, s.15.
[299] Kaçar, İran, s.132.Ayrıca bkz.C. S.Lightfoot, "Facts and Fiction: The Third Siege of Nisbis (A.D. 350)", **Historia 37,**1988,(Nisibis), p.124.
[300] Kaçar, Emperyal, s.15; Dodgeon and Lieu, p.179.Aynı taktik daha önce MS 2. yüzyılın sonunda Romalılara karşı kullanılmıştı. Musul'un güneyindeki Hatra kenti MS 198 yılında Septimus Severus tarafından kuşatıldığı zaman, Roma ordusu sivrisineklerin yarattığı kargaşadan dolayı neredeyse yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bkz. Kaçar, Nusaybin, s.134.
[301] Dodgeon and Lieu, p.172.
[302] Bilgiç, Sasani, s.62,63.

Şapur'un askerleri MS 350'lerin sonuna doğru tekrar Roma topraklarında görünmüşlerdi ve bu defa hedefte Amida (Diyarbakır) vardı.[303] II. Şapur, MS 359'da Amida'yı ele geçirdi.[304] Bu arada batıda C*aesar*lık rütbesinde olan kuzeni Iulianus'un ordusu tarafından *Augustus* ilan edilmesiyle, II. Constantius iç savaş tehdidi ile yüz yüze kaldı. Sasanilerden barış isteyen Roma imparatoru, batıdaki probleme yöneldi ise de, beklenen iç savaş, güney Anadolu'da Tarsus civarında aniden ölümüyle (MS 361) gerçekleşmedi.[305]

MS 338-361 yılları arasında yaşanan dokuz savaşın ortak özelliğini şöyle sıralayabiliriz: birincisi kentleri ele geçirmek üzere girişilen denemelerin çokluğu; ikincisi savaşların sonucunun belirsizliği ve üçüncüsü Nisibis, Singara veya Amida gibi Mezopotamya'nın önemli merkezlerine yönelik olmalarıdır. II. Şapur'un bu savaşların çoğunda zafer kazanmış olmasına rağmen sonuç olarak önemli bir avantaj elde edememiştir.[306] Sasani saldırılarının II. Constantius döneminde dikkate değer bir başarı kazanamamasının ardında, Diocletianus'dan itibaren Mezopotamya'da inşa edilen kalelerin ve *limes*in olduğu kesindir. Diocletianus'tan itibaren Roma İmparatorluğu, doğu sınırını koruyabilmek için büyük çaba sarf etmiştir.[307]

II. Constantius'un ani ölümüyle tek başına imparator olan Iulianus (MS 361-363), imparator II. Constantius'un yarım kalan Sasani seferini tamamlamak ve Roma'nın görkemli zaferlerini geri kazandırmak istediği için MS 363 yılında Antiokheia'dan büyük bir askeri kuvvetle ayrılarak Sasani İmparatoru II. Şapur'a karşı sefere çıkmıştır.[308] İmparatorun taktiği gayet basitti: Düşmanın dikkatini bölmek için Iulianus ordusunu ikiye ayırdı ve kendisi esas ordu ile birlikte Sasani başkentine yöneldi. İkinci ordu ise Armenia'da bir başka cephe açmak için kuzeyden doğuya doğru harekete geçti.[309] İmparator Iulianus komutasındaki Roma ordusu Sasani başkenti Ktesiphon'u kuşattı. Fakat Roma ordusunun bu kuşatması MS 26 Haziran 363'te Sasani askerlerinin her yönden saldırıya geçmesiyle başarısızlıkla

[303] Kaçar, Emperyal, s.16.
[304] Dodgeon and Lieu, p.166.
[305] Kaçar, İran, s.163.
[306] Bilgiç, Sasani, s.63.
[307] Kaçar, Emperyal, s.16.
[308] Bilgiç, Sasani, s.66. Hürmüz (Hormozd-II. Şapur'un erkek kardeşi) adlı bir Sasani prensinin Iulianus'a sığınması ve Roma imparatorundan İran tahtına çıkabilmesi için yardım istemesi bu seferin nedenleri arasında gösterilmektedir. Bkz. Kaçar, Emperyal, s.17.
[309] Kaçar, İran, s.164.

sonuçlandı.[310] Hatta bu saldırı esnasında İmparator Iulianus da ölmüş (Şekil 15) [311] ve savaş sırasında başsız kalan ordu, kendi içinde komutan Iovianus'u imparator seçerek imparatorluk sorununu çözmüştür.[312]

Iovianus (MS 363-364) imparator ilan edildikten hemen sonra Roma ordusunu düşman topraklarından çıkarmak için Sasani İmparatoru II. Şapur ile barış yapmaya karar vermiştir. Anlaşma sadece Iulianus'un ele geçirdikleri değil neredeyse Septimius Severus'tan itibaren fethedilen tüm toprakların gözden çıkarılması anlamına gelmekteydi. Antik yazarların çoğu MS 363 yılı barışının Roma'nın en talihsiz anlaşmalarından biri olduğu kanısına varmaktadır.[313] MS 363 yılı anlaşmasına göre Armenia Roma'nın kontrolü altından çıkmış, Tigris'in (Dicle) ötesindeki beş bölge; Arzanene[314], Moxoene, Zabdikene, Rehimene ve Karduene ayrıca Singara ve Castra Maurorum gibi Roma'nın doğudaki en güçlü kalesi Nisibis Sasanilere teslim edilmiştir.[315] II. Şapur, MS 298 yılı barışında Roma'nın egemenliği altına girmiş olan bütün bölgeleri geri almak istemesine rağmen Sophanene ve Ingılene Roma nüfuzunda kalmıştır.[316] Sasaniler, Romalılardan fethettikleri kentlerde iç çatışmayı ve muhtemel ihanetleri önlemek için bu kentlerin Roma yanlısı halkını, Roma topraklarına nakledilmelerine müsaade etmişlerdir bunun sonucunda Nisibis'in Roma yanlısı halkı Amida'ya taşınmıştır.[317]

I.Theodosius, MS 383'te Gratianus'un ve MS 392'de II. Valentinianus'un ölümünden sonra Roma İmparatorluğu'nun tek hakimi olmuştur.[318] I. Theodosius MS 383/4 yılında, II. Şapur'un varisi olarak tahta geçen III. Şapur (383-388) ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bu anlaşmaya göre Armenia, Roma ve Sasaniler arasında

---

[310] Bahadır, s.689.
[311] Geoffrey Greatrex and Samuel N.C. Lieu, **The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars Parth II AD 363-630,** (2. Baskı), Taylor and Francis e-Library, 2005, p.1.
[312] Bahadır, s.689. Ayrıca bkz. Greatrex and Lieu, p.1.
[313] Bilgiç, Sasani, s.68.
[314] Arzenene, batısı Nympihios (Batman çayı) sınırı, güneyini Dicle nehri, kuzeyini ve doğusunu ise Toros silsileleri çevrelemektedir. Ayrıca doğu sınırı Botan çayı olarak da kabul edilir. Bkz. Konuk, s.12.
[315] Bilgiç, Sasani, s.68. Ayrıca bkz. Greatrex and Lieu,p.2.
[316] Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı,** çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.3.
[317] Kaçar, Emperyal, s.19.Şehirde yaşayan 40.000 kadar Hıristiyan 363 'deki Roma-İran barışıyla Amida'ya taşınmıştır. Bkz. Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", (Ed. İbrahim Özcoşar), **Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih-Coğrafya,** Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul,2007, (Ortaçağ),s.143.Ayrıca bkz. Greatrex and Lieu, p.10.
[318] Tekin, Roma, s.303.

paylaştırılmış fakat Romalılar daha küçük bir paya razı olmuşlarıdır. Armenia Minor'de Romalılar, Armenia Maior'da ise Sasaniler hüküm sürmüştür. İki imparatorluk arasındaki düşmanlığın yeniden canlanmasını durumunda büyük öneme sahip olan Yukarı Dicle ile Fırat arasındaki stratejik topraklar I. Theodosius'un kontrolü altında kalmıştır (Şekil 16). Ancak MS 363 yılı barışında Sasaniler'e teslim edilen Nisibis ve Singara gibi önemli Mezopotamya kentleri geri alınamamıştır.[319]

3.2. DİCLE NEHRİ EKSENİNDE SAVUNMA AMAÇL İNŞA EDİLEN ROMA KALELERİ

3.2.1.Amida

Dicle'nin sağ kıyısında Tur Abdin'in [320] kuzeyinde konumlanan Amida, Dicle üzerinden, doğudan batıya doğru uzanan rota üzerinde ve Toroslar'da Hazar Gölü'nü geçip Malatya ve Harput üzerinden gelen rotanın kavşağında yer alır (Şekil 17) .[321] Mezopotamya kültürlerinin kuzey sınırı ile Doğu Anadolu kültürlerinin güney sınırında yer alan kent, Dicle Nehri'nin kelekler üzerinde geçilmesine olanak veren önemli bir yol kavşağıdır (Şekil 18).[322] Adına ilk kez Asur yazıtlarında rastlanan ve tarihin her döneminde büyük medeniyetlerin, kültürel ve ekonomik hareketlerinin merkezi olmuş Amida'nın ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmese de MÖ 3000 yıllarında bölgeye hakim oldukları bilinen Hurriler'in şehrin ilk medeni sakinleri olduğu düşünülmektedir. Daha sonrasında ise MÖ 1800-1500 yılları arasında 300

[319] Bilgiç, Sasani, s.71,72.

[320] Batıda Mardin yakınlarından, doğuda Cizre'ye kadar uzanan Tur Abdin'in doğu ve kuzey sınırını Cizre'den yukarıya doğru, kuzeyden gelen Batman suyunun döküldüğü yere kadar Dicle Nehri belirler.Her iki ırmağın birleştiği yerden Mardin'e doğru çizilmiş bir hat, takriben Tur Abdin diye tanımlanan arazinin batı sınırını oluşturur. Güney sınrı, Dara (Oğuz) ve Nusaybin'den Cizre'ye kadar uzanan hemen kuzeyinden başlamaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat Ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası", (Ed. İbrahim Özcoşar),**Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih-Coğrafya,** Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul,2007, (Tur Abdin), ss.106-108.Ayrıca bkz. Hayat Erkanal, "Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin", (Ed. İbrahim Özcoşar),**Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih-Coğrafya,** Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul,2007, s.1.

[321] Fergus Millar, **The Roman East 31 BC-AD 337,** Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, 1993, p.209; ThomasAlexander Sinclair, **Eastern Turkey: An Architectural and Archaelogical Survey (Vol 3)**, London, The Pindar Press, 1989,p.164,165.

[322] A. Tuba Ökse, "Amida Höyük Bulguları ve Tarihi Belgeler Işığında Eski Çağda Diyarbakır", (Ed.Nevin Soyukaya), **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı,** Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015, s.17.

yıllık Hitit egemenliği görülmüş, devamında Mitanniler bölgeye hakim olmuştur.[323] Yeni Asur dönemi yazıtlarında (URU), kent tanımlayıcısıyla beraber görülen Amida'nın Asur eyaleti olmadan önce Aramilerce kurulan Bit-Zamani ülkesinin başkenti olduğu da bilinmektedir.[324] Arami egemenliğinden sonra ise Asurlular, Urartular, İskitler, Medler, Persler ile Seleukoslar'ın egemenliğine girmiş Part ve Roma medeniyetleri arasında bir süre el değiştirerek varlığını sürdürmüştür.[325] Amida'nın her dönemde önemli bir merkez oluşu tesadüf değildir. Çünkü Amida ana yollar üzerinde kurulmuş müstahkem bir şehir ve ticaret merkezi olarak tarihi çağlar boyunca daima büyük bir önem taşımış ve coğrafi konumu nedeniyle de büyük bir gelişme göstermiştir.[326]

Akdeniz'den Dicle Vadisi'ne ulaşan yol kuzeye yönelerek Deveboynu geçidi üzerinden Toros Dağlarını aşarak Yukarı Fırat ve Yukarı Kızılırmak havzaları üzerinden Orta Karadeniz'e, Van havzası üzerinden İran'a bağlanır. Güneye yönelerek Mardin Eşiğini aşan yol Habur Vadisini izleyerek Orta Fırat havzasına, oradan da doğuya dönerek Orta Dicle havzasına ulaşır. Bu konumu, merkezi bir kentselsel yerleşimin gelişmesine olanak tanımış ve kenti önemli bir ticaret merkezine dönüştürmüştür.[327]

Yüzyıllar boyunca stratejik önemini korumuş olan Amida kentinin surlarının ilk defa Hurriler tarafından yapıldığı bilinmektedir.[328] Surların ilk inşa edilen bölümünün bugünkü İç Kale'nin bulunduğu yerde, MÖ 3000 yılında yapılmış olduğu bilinmekle birlikte, bu dönemde var olan yerleşime ilişkin herhangi bir kalıntı

---

[323] Devrim Türkan Kejanlı ve İclal Dinçer, "Diyarbakır Kale Kenti'nde Koruma ve Planlama Sorunları", **Megaron Journal,** Cilt:6, Sayı:2, s.96

[324] Adnan Çevik, **XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002, (Diyar-ı Bekr), s.73,74.

[325] Kejanlı ve Dinçer, s.96.

[326] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.74.Amida'nın kuzeyinden,"verimli hilal" (anti-Torosların güneye bakan etekleri) kuşağı ile çevrelenmesi, karasal iklim ile tropikal iklim özelliklerinin, üstün bir ekolojik özellik sunması, yerüstü ve yer altı kaynakları açısından zengin olması, Orta Doğu'nun ve Kafkasların tek geçit bölgesi olması özelliğiyle, tarihsel işlevinin ve konumunun temel kaynaklarını oluşturmasına zemin hazırlamıştır. Amida, tarih boyunca hububat depolama, dağıtım ve diğer ticari eylemlerin gerçekleştiği geniş bir bölgenin stratejik noktası olmuş, savunma, denetleme, sınır karakolu, ticaret gibi işlevleriyle pek çok medeniyetin sahip olmak istediği önemli bir kent konumuna gelmiştir. Bkz. Kejanlı ve Dinçer, s.96

[327] Ökse, s.17.

[328] Ercüment Yıldırım, "II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kuşatmasında Roma Ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** Cilt:5, Sayı:23, 2012, (Amida), s.457.

günümüze ulaşmamıştır.[329]Amida'nın kuruluşuna dair çok net bilgiler olmamasına karşın, doğusunu sınırlandıran ve Dicle yatağından ortalama 100 m. yükseltide yer alan sarp kayalığın şehrin ilk yerleşim alanı olduğu kabul edilmektedir (Şekil 19).[330] "Fis kayası" adı verilen bu kayalık İç Kalenin oluşumunda rol oynamıştır.[331] Yerleşimim kuzeydoğu köşesinde, bir çemberin dörtte birini kapsayacak biçimde düzenlenmiş olan bir iç duvar, kenti tam anlamıyla kaleden ayırmıştır.[332]

Amida, Roma Dönemi'nde, önemli bir kent özelliğine sahip olmaya ve özellikle bugünkü sınırlarına Roma Dönemi'nde ulaşmaya başlamıştır (Şekil 20).[333] Roma'nın doğu sınırında küçük bir kent olan Amida'nın, tarihçi ve asker olan Ammianus'un (MS 359 kuşatmasında Amida'da Sasanilere karşı yapılan savunmada görev almıştır) anlattıklarına göre surlarla çevrili gösterişli yapıları II. Constantius tarafından inşa ettirilmiştir (Şekil 21) .[334] Tarihçi Ammianus 'un surlar hakkında verdiği bilgiler şöyledir:

> *"Amida küçük bir şehir halindeyken, o zamanlar hala bir Caesar olan II. Constantius kenti komşularına karşı emniyetli bir yer haline getirmeye çalıştı. Kuvvetli duvarlar ve kulelerle Amida'yı kuşattı".*
>
> *"Şehir surların bir bölümünü oluşturan güney duvarının kenarında akan Dicle'ye bakan oldukça yüksek ve sarp kayaların üzerine kurulmuş bir kule vardı. Bu kule o kadar yüksekteydi ki buradan aşağıya, başınız dönmeden ve içiniz titremeden bakamazdınız".*[335]

II. Constantius MS 330-337 [336] yılları arasında şehri iç ve dış kale olmak üzere iki sıra sur ile kuşatmıştır.[337] Dıştakinin alçak, içtekinin yüksek tutulduğu

---

[329] Şahin Güçhan ve diğerleri, s.28.

[330] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.74. Ayrıca bkz. Albert Gabriel, **Diyarbakır Surları,** çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır Tanıtma, Kültür Ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Diyarbakır, 1993,s.6.

[331] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.74,75.

[332] Gabriel, s.6.

[333] Kejanlı ve Dinçer, s.96. Bazı araştırmacılar kentin doğu kısmının II. C onstantius'tan önce, Roma İmparatoru Septimius Severus tarafından yapıldığı öngörmektedir. Bzk. [333] Marine Assénat, "Amida Surları: Birkaç Tarihi ve Kronolojik Unsur", **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (Ed.Nevin Soyukaya), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015,s.34.

[334] Yasemin Örnek, **II. Constantius Döneminde Roma İmparatorluğu (Dini Ve Siyasi Tarihi),**(Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Balıkkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkkesir, 2013,s.87; C.S. Lightfoot, **The Eastern Frontier of the Roman Empire with special reference to the reign of Constantius II,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), St. John's College, Oxford,1981, (Empire), p.80.

[335] Yıldırım, Amida, s.457.

[336] Yıldırım, Amida, s.465. II. Cosntantius'un Amida surlarının inşası ile ilgili farklı tarihlerin verildiği bilinmektedir. Surların doğu bölümünün MS 330 yılında II. Constantius dönemimde yağıldığı, daha sonra kentin büyümesine koşut olarak, MS 367-375 yılları arasında genişletilerek

birbirine paralel çift surla çevrili olan Amida'nın dıştaki suru, kuzey, batı ve güney yönlerinde genişliği 15 metreden 6 metreye düşerek daralan bir hendekle çevrilmiştir.[338] Ammianus MS 359'daki Amida kuşatmasıyla ilgili tutuğu notlarda hendeklerle ilgili şu ifadeyi kullanmıştır:

"Bundan sonra kralın emriyle bütün savaşçılar çağırtıldı ve çekilmiş kılıçlarla dişe diş bir savaş başladı. Muazzam kıyımdan ortaya çıkan kan, duvarların üzerinden akıyordu ve hendekler ölü askerlerin bedenleriyle dolmuştu".[339]

II. Constantius'tan sonra MS 367-375 yılları arasında yeniden surlara yeni eklemeler yapılmıştır. Bunun en iyi örneği ise 1 ve 2 no.lu burçlar arasında kalan Harput/Dağ Kapı'nın sol üst kısmında bulunan ve MS 4. yüzyıla tarihlenen Latince yazıttır (Şekil 22). İmparatorlar Flavius Valentinianus (321-375 AD) ve Flavius Gratianus'un (359-383 AD) kent surlarını kendilerinin yaptığını öne sürdükleri bu yazıtın tercümesi ise şöyledir:

"Muazzam ve yenilmez imparatorların, daimi ve ebedi galip emirlerin, Valentinianus ve Gratianus tarafından, kendilerinin bu muhteşem şehrinde bir hayrat bırakmak amacıyla, inşa edilmiştir" .[340]

Adı geçen imparatorların ortak yönetimleri MS 370'li yılların ortasına kadar sürmüştür. Dolayısıyla Amida surlarının ikinci evresinin 375'e kadar tamamlandığı düşünülmektedir.[341]MS 4.yüzyılda kent surlarında yapılan genişlemenin nedeni MS 363 anlaşmasıyla Nisibsi'in Sasanilere teslim edilmesinden dolayı bölge halkının kente taşınmasına dayandırılmaktadır. [342]

---

bugünkü biçimine ulaştığı söylenmektedir. Bkz. Şahin Güçhan ve diğerleri, s.28. Ayrıca bkz. Çevik, Diyar-ı Bekr, s.75; Nigel Pollard, **Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria,** The University of Michigan Press, 2000, p.289. Surların Constantius Dönem'inde yapılışına dair ortaya atılan başka bir tarih ise MS 349 yılıdır. Bkz. Honigmann, s.2.

[337] Yıldırım, Amida, s.457; Ahmet Kütük, "Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) IV-VII Yüzyıl, **History Studies International Journal Of History,** Vol:7, Issue: 2, 2015, p.79.

[338] Canan Parla, "Diyarbakır Surları Ve Kent Tarihi", **ODTÜ MFD,** 2005,(Kent), s.57. Ayrıca bkz. Boran, s.88.

[339] Yıldırım, Amida, s.462.

[340] Luca Pizzocheri and Federica A. Broilo, "Diyarbakır Surlarında Mevcut Yazıtlar 1. Roma-Bizans", **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (Ed.Nevin Soyukaya), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015,s.85.

[341] Metin Ahunbay, "Diyarbakır- Amida Surlarının Erken Dönemi", Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu, **T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları,** (Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç), Diyarbakır, 2012, s.68.

[342] Canan Parla, "Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti", **38. ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007, Bildiri Özetleri Kitabı,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2007,(Türk), s.2469.

Arazinin topografyasına uygun olarak yapılan kale, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen biçiminde plan göstermektedir. Dicle Vadisi'ne bakan surların tabii koruması olduğundan burçlar çok köşeli ve seyrek olarak inşa edilmiştir.[343] Topografyaya uygun olarak biçimlendirilmiş, yaklaşık 5 km. uzunluğunda, 8-12 m. yüksekliğinde ve ortalama 3-5 m. genişliğinde olan Dış Kale surları, kuzey-güney yönünde uzanan oval bir biçime sahiptir(23,24,25,26,27).[344] Dış Kale surları birbiri ile kesişen iç bükey ve dış bükey hatları takip eder ve kuzey doğusundaki İç Kale surlarıyla birlikte "kalkan balığı"nı anımsatan bir görünüme ulaşır (Şekil 18).[345] Fiziksel özellikler ve bileşim açısından dönemlere göre farklılıklar izlenmekle birlikte, surlarda kullanılan ana malzemeler taş, tuğla ve harçtır (Şekil 28). Surlardaki temel malzeme, yörede yaygın olarak bulunan bazalttır.[346] Kentin oturduğu kaya arazinin nivelmanından ele geçen malzeme sur inşaatında kullanılmıştır.[347] Sur duvarları genellikle, sıradan bir temeli andıran kagir bloklarına dayalı iki dikey cepheden oluşmaktadır ve kireç harçla birleştirilmiştir. Aynı şekilde kemer kısmı için tuğla kullanılmıştır ve iç yüzeye payanda yapmak için sıra sıra yerleştirilmiştir.[348] Sur dışına bakan yüzeyler, daha düzgün sıralı ve kesme taş olup, sur içine bakan cepheler ise sıralı moloz örgüdür. Her iki yüzey arasındaki iç dolgu kısmı ise moloz parçalarının kireç esaslı harçla örülmesinden oluşmaktadır (Şekil 29). Sur duvarlarının iç alana bakan yüzeylerinde birkaç sıra halinde örülmüş tuğla örgü hatıllar bulunmaktadır. Boyutları ve örgü düzeni yapım dönemlerine göre farklılık göstermekle beraber, burçların alt sıraları taşıyıcı sistem gereği olarak diğer yüzeylere göre daha büyük ebattadır.[349] Sur duvarlarının dış cephelerinde, kesme taş örgü tekniğine koşut olarak bazı bölümlerde uzunluğu sur duvarlarının 2/3'üne ulaşan silindir biçimli taş blokların, duvar örgüsü içinde duvarın dış yüzeyine dik

[343] Ali Boran, "Diyarbakır Kalesi", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi,** (Ed.İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür Ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011, s.88.
[344] Neriman Şahin Güçhan, Ali İhsan Ünay, Hasan Böke ve Fuat Gökçe, "Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunları", **ODTÜ MFD,** 2005, s.28.
[345] Berrin Alper ve Mehmet Alper, "Diyarbakır Savunma Sistemi Mimarisi", **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (Ed.Nevin Soyukaya), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015,s.65.
[346] Şahin Güçhan ve diğerleri, s.28.
[347] Ahunbay, s.76.
[348] Assénat, s.30.
[349] F. Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri ve Yapım Tekniği", **T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları,** (Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç), Diyarbakır, 2012,s.126,127.

olarak kullanıldığı gözlenmiştir. [350] Düzlük arazide yer alan kuzey-kuzeybatı arasındaki sur duvarlarının kalınlığı 3-5 m. güney-güneybatı arasındaki sur duvarlarının kalınlığı 2-3,5 m.dir. Yamaçta yer alan güney-güneydoğu ile doğu surlarında ise duvar kalınlığı 1,40-2,50 m. kadardır. İç Kale'de ise sur duvar kalınlığı 3,5-4,5 m. arasında değişmektedir.[351] Günümüze ulaşmayan dış surun bir bölümünün kalıntıları, İç Kale'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Şekil 30,31).[352]

Kaleyi oluşturan burçların yapısal ve plan özellikleri, bulundukları alan ve yapıldıkları döneme göre farklılıklar göstermektedir. Bu bakımdan boyut, kat düzeni, kat sayısı, biçimleniş ve üst örtü geçişlerinde birbirinin tekrarı olmayan, yapı sanatını malzemeyle şekillendirmiş burçlar bulunmaktadır (Şekil 32).[353]Aşamalı olarak inşa edilen ve değişik dönemlerde onarılmış olan surlarda 82 adet burç bulunmaktadır (Şekil 33,34). Genellikle yarım daire ya da çokgen biçime sahip olan burçların, surun Dicle vadisine bakan bölümlerdeki örnekleri çoğunlukla dört köşelidir. Sur hattının farklı yerlerinde burçların boyut, biçim ve aralarındaki mesafe değişmektedir. Bu çeşitlilik arazinin her yönde farklı olan diklik derecesinin getirdiği savunma koşulları ve çeşitli dönemlerdeki sur güçlendirmeleriyle ilgilidir. Sur üzerinde 37 adet U, 28 adet dörtgen, 9 adet çokgen biçimli burç ile 2 adet silindirik kule bulunmaktadır.[354] Surlar üzerinde sıralanmış her bir burcun boyutları değişmektedir. U biçimli burçlar için saptanan en küçük genişlik 7.7 m. en büyük genişlik 23 m. Dörtgen planlı burçlar için saptanan en küçük genişlik 5 m. en büyük genişlik ise17.5 m.dir. Çokgen planlı burçların 10 m. den başlayan genişlikleri 18 m.ye kadar çıkar. Surlardaki tüm burçlar sur duvarından dışarıya doğru çıkıntı yapmaktadır. Burçların sur dışından ölçülebilen yükseklikleri U biçimli burçlarda 17 m.dir. Dörtgen biçimli burçlar için ortalama ölçü 11 m.dir, çokgen planlı burçlar için ise 15 m. olarak tespit edilmiştir.[355] Burçların iç çeperlerinde yer alan kapıların yanlarında, surların üst bölümlerine ulaşmak için yapılmış birer adet merdiven bulunmaktadır. Burçlar genellikle 2 ya da 3-4 katlı olup üst örtüde kubbe, kemer ve tonozlar kullanılmıştır.[356] Zemin katları

[350] Şahin Güçhan ve diğerleri, s.29.
[351] Adnan Nabikoğlu ve Neslihan Dalkılıç, "Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış", **Restorasyon Ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi,** Sayı:15, 2013, s.32.
[352] Parla, Kent, s.57.
[353] Halifeoğlu, s.118.
[354] Alper ve Alper, s.65.
[355] Alper ve Alper, s.66,67.
[356] Şahin Güçhan ve diğerleri, s.28.

depo, üst katlar ise askerlerin kaldığı bölümler olarak kullanılmıştır. Mekanlar zemin katlarda küçük boyutta olup üst katlarda daha büyüktür.[357]Yapının dış yüzeyinde olduğu gibi burçlarda da kesme taş örgü tekniği, iç yüzünde ise daha çok iri parçalardan oluşan kaba yontu taş örgü tekniği kullanılmıştır. Kesme ya da kaba yontu yüzey cidarlarının içinde kalan bölümler ise bol harçlı taşla ve yığma olarak inşa edilmiştir.[358]

Surların doğu ve güneydoğu bölümü (47-63 numaralı burçlar arası ve oradan da 71numaralı burca doğru uzanan hat) kayalık zemin üzerine, ulaşımı zor alanlara konumlandırılmıştır. Doğal bir savunma görevi gören Dicle Nehri ile çevrelenen bu bölgede, düşmanın yamaç yönünden gelmesi beklenmediğinden ve ağır top, mancınık vb. askeri teçhizatları yerleştirecek alan olmadığından bu alandaki burçlar seyrek aralıklarla yerleştirilmiştir. Bu alanda iki burç arasındaki en uzun mesafe 282 m.dir (62-63 numaralı burçlar arası).[359] Dağ Kapı ve Urfa Kapı arasında düşman saldırılarına daha açık olan yerlerde burçlar yuvarlak ve sık inşa edilmiştir (Şekil 23,24,25).[360]

Surların doğusunda 67-68 numaralı burçlar arasında dairesel, 69-70 numaralı burçlar arasında ise yarım dairesel formunda bir destek vardır. Surların doğusunda burçlar arası destek duvarları sayısının arttığı, bazı bölümlerde bu sayının dörde (65-66 numaralı burçlar) kadar çıktığı tespit edilmiştir. Kuzeydeki nispeten sık aralıklı burçların arasındaki destek duvar sayısı genellikle birdir. Diğer bölümlerde, iki burç arasında çoğunlukla iki veya üç destek duvarı görülmektedir. Dikdörtgen formlu payandaların enleri 150x120 cm, 140x120 cm, 150x130 cm ve 180x200 cm.dir. Yükseklikleri ise destek oldukları duvarla aynı boyuttadır (Şekil 35).[361] Savunma yapısı, çok dik dış duvar ve hendek alanları hariç, içeriden sağlamlaştırılmıştır.[362]

Şehir surları MS 4. yüzyıldan beri var olduğu anlaşılan ve her biri farklı yönlere açılan dört kapıyla dışarıya açılmaktadır. Bunlar kuzeyde Dağ Kapı, batıda Rum Kapısı olarak da adlandırılmış olan Urfa Kapı, Güneyde, Tepe kapısı olarak da adlandırılmış olan Mardin Kapı, Doğuda ise Su kapısı ve ya diğer adıyla Dicle

[357] Nabikoğlu ve Dalkılıç, s.31.
[358] Şahin Güçhan ve diğerleri, s.29.
[359] Nabikoğlu ve Dalkılıç, s.31,32.
[360] Boran, s.88.
[361] Nabikoğlu ve Dalkılıç, s.32.
[362] Assénat, s.30.

Kapı.[363] Dicle kapı, bir rampa ile başlayıp dolambaçlı bir yolla Dicle kıyısına bağlanır. Diğer üç kapı ise üç büyük yolun başında yer alırlar. Birincisi Harput ve Fırat'a, ikincisi Urfa'ya ve Kuzey Suriye'ye, üçüncüsü ise Mardin'e ve oradan Mezopotamya'ya açılır.[364] Kaleden ise gizli bir sur kapıyla Doğu yönünden doğrudan doğruya Dicle Nehri'ne geçilebilmektedir (Şekil 36).[365]

MS 4. yüzyılda II. Constantius tarafından yaptırılan güçlü surları ve sahip olduğu stratejik konumuyla Amida kenti, söz konusu dönemin bölgedeki en önemli askeri üssü idi.[366] II. Constantius, Amida'nın kuruluşuna ayrı bir önem göstermiş ve bu kenti diğer kentlerden üstün tutmuştur. İmparatorun kenti sahiplenişini Amida'yı Mezopotamya'nın başkenti yapmasından anlayabiliriz.[367] Bu nedenle de hem Geç Roma hem de Erken Bizans Dönemi'nde bölgedeki geri savunma hattının önemli merkezlerinden biri olmuştur.[368]

3.2.1.1. II. Şapur'un Amida Kuşatması Ve Amida'nın Düşüşü

İmparatorluğun, doğu sınırında kararlı ve güçlü bir duruş sergilediği Geç Roma Dönemi'nde Amida, diğer bütün Mezopotamya istihkamları gibi önem arz etmekteydi. Sasani hükümdarı Narses ile yapılan 298 barışı, Romalılar lehine doğu sınırlarını Dicle Nehri'ne kadar genişlettiğinden Amida güven içerisinde kaldı. Bu istikrar döneminin son imparatoru Constantinus'un ölümü ve II. Şapur'un Sasani tahtında bulunması gibi etkenlerin aynı döneme denk gelmesi, Amida'nın imparatorluk içindeki stratejik öneminin artmasında belirleyici unsurlar olmuştur. Bu sebeplerden dolayı İmparator II. Constantius'un, Amida'yı surlarla çevirterek burayı bölgenin askeri ve idari merkezi haline getirmesi, Sasani saldırılarına karşı Amida'nın üstlendiği yeni rolün ilk belirtileri olarak ortaya çıkmıştır.[369]

Nisibis (Nusaybin) kuşatmalarında başarısız olan II. Şapur MS 359 yılında ani bir kararla Amida'ya yöneldi. Amida, bugün olduğu gibi, o zaman da Hazar Denizi güneyinden Akdeniz'e kadar uzanan Doğu-Batı doğrultusundaki önemli

[363] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.77.
[364] Gabriel, s.6.
[365] Gabriel, s.6. Ayrıca bkz. Çevik, Diyar-ı Bekr, s.77.
[366] Pollard, p.288.
[367] Örnek, s.87. Ayrıca bkz. Çevik, Tur Abdin, s.113; Segal, s.164; Honigmann, s.4.
[368] Pollard, p.288; Sinclair, p.166.
[369] Kütük, p.79.

anayolların kavşak noktasında ve Dicle üzerindeki subaşlarına hakim bir konumdaydı.[370] Bu yüzden II. Şapur Amida'yı alarak Anadolu'ya doğudan girişleri kontrol etmeyi amaçlamaktaydı.[371] Ancak Amida hem stratejik konumu hem de şehre yerleştirilmiş olan beşinci lejyonun (legio V Parthica) [372] varlığından dolayı bölge hakimiyeti için vazgeçilmez bir öneme sahip olmuştur.[373] Çünkü bu kuvvetli şehir, Perslerin Anadolu'ya girişine engel olduğu gibi İran'ın güneye doğru olan topraklarını da tehdit etmekteydi.[374]

II. Şapur, Nusaybin kuşatmalarındaki başarısızlıkları tekrar yaşamamak için daha dikkatli hareket etmiştir. Ordusunu daha da güçlendirmek isteyen II. Şapur, Doğudaki Kionitler'i [375] kendine bağlamış ve bunlardan paralı askerler oluşturmuştur. [376] Bununla birlikte II. Şapur'un Amida kuşatmasında, Kafkas sıradağları, Hazar Denizi güneyindeki, Orta Asya ve Afganistan'daki çok sayıda kavimlerden oluşan muazzam bir müttefikler ordusunu yanına çektiği bilinmektedir.[377] Topladığı büyük orduyla Mezopotamya'nın işgali için MS 359'da Amida'ya yönelen II. Şapur, tüm hazırlıklarını yaptıktan sonra Roma'nın doğu sınırını aşıp 3 gün zarfında şehre ulaşmıştır. [378]

II. Şapur'un orduları kenti kuşattığı sırada legio V Parthica'ya kent savunmasında destek vermek amacıyla altı lejyon ve comites saqittarii (büyük okçu birliği) kentteki yerleri almışlardı.[379] Bu sırada II. Şapur zırh örtülü süvarilerini tepe

---

[370] Mehmet Tezcan, "359 Amida Kuşatmasındaki Örneğe Göre Hunlarda Defin Merasimi", **Uluslararası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu,** İstanbul, 25-26 Kasım 2004, (Defin), s.84.

[371] Örnek, s.86.

[372]Lightfoot, Empire, p.80; Everett L. Wheeler, "The Army and the Limes in the East", **A Companion To The Roman Army,** (Ed.Paul Erdkamp), Blackwell Publishing, 2007, p.255.

[373] Yıldırım, Amida, s.456.

[374] Tezcan, Defin, s.84.

[375]MS III. yüzyılda Asya Hun Devleti'nin tamamen yıkılması ve Hunların soylu tabakalarının Batıya doğru çekilmesinden sonra bir kısın Hunlar da Maveraünnehir ve İran yaylasına doğru ilerlediler. MS 350 yılından itibaren gerek Karadeniz'in kuzeyinde, gerek ise Maveraünnehir ve İran yaylası bölgesinde iki koldan bu gibi Hun kitlelerinin faaliyetlerinden çeşitli kaynaklarda söz edilmektedir. Bunlardan biri olan Kionitler de IV. yüzyılın ortalarına doğru başta şimdiki İran'ın Horasan bölgesi olmak üzere kuzeydoğu bölgelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Hunların Orta Doğu'da ve Anadolu'da ilk görülen dalgası olan Kionitler muhtemelen Orta Asya'da V. yüzyıldaki Eftalitlerden önce iktidarı oluşturan Ak Hunlardır. Bkz. Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu,** Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004, s.103-106.

[376] Örnek, s.88.

[377] Tezcan, Defin, s.84.

[378] Kütük, s.80.

[379] Lightfoot, Empire, p.80; Gibbon, Edward. **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş Ve Çöküş Tarihi Cilt II,** çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul,1987, (Çöküş),s.109.

ve vadilere yerleştirdi. Sonrasında ise sabahın ilk ışığıyla birlikte, ordusunu riske atmadan kentin savunma gücünün görmek için küçük bir birlikle kentin kapılarına doğru ilerledi.[380] Ammianus savaşın başlangıcını şu sözlerle ifade etmiştir:

"*Sabah savaşın başlayacağının sinyali olan kırmızı pelerin gösterilince okçular sadaklarındaki tüm okları boşaltmaya başladı".*[381]

II. Şapur, Ammianus'a göre kente o kadar yaklaşmıştı ki yüz hatları kolayca fark edilebiliyordu. Tam bu esnada bir anda kaleden atılan ok ve mızrakların hedefi haline gelmiş ve bir okun tacını sıyırıp geçmesiyle geri çekilmek zorunda kalmıştı.[382] Ertesi gün Kionitler'in kralı Grumbates seçilmiş birliklerle II. Şapur'a olan sadakatini göstermek için kentin kapısına doğru ilerledi. Kaleden gelen yoğun ok atışı ile afallayan Grumbates'in komutasındaki askerler arasında yer alan oğlu Kionitlerin prensi, surların ardından gelen mancınık ile göğsünün parçalanması nedeniyle hayatını kaybetmişti.[383] Grumbates, kendi adet ve geleneklerine göre oğlunu defin işlemlerine başlamıştır ki bu tam yedi gün sürmüştür.[384]

II. Şapur, Kionitlerin genç prensinin ve Kral Grumbates'in intikamı almak için birçok ulustan topladığı askerleriyle karşı saldırıya geçmeye karar verdi. II. Şapur'un ordusunu kuzeyde Albanlar, doğuda Kionitler, güneyde Gelani kabilesi ve batıda ise korkunç fillerle hareket eden gözü pek savaşçılar olan Segestani kabilesi oluşturmaktaydı.[385] Ammianus kanlı çarpışmaları şu sözlerle anlatmıştır:

> *"Güneşin doğuşundan günün sonuna kadar savaş düzenleri aynı noktada kök salmış şekilde durdu. Gecenin küçük bir kısmı kaldığında borazanların çalması eşliğinde aynı korkunç halka ile şehri kuşattılar. Grumbates zorlukla kanlı bir mızrak fırlattı. Ordu silahlarıyla duvarlara doğru hareket etti. Tüm hızıyla ilerleyen süvari sabırsızlıkla savaşmak için acele ederken bizimkiler kararlılık ve cesaretle direndiler. Daha sonra kafaları mancınıklardan atılan taş kütleleri ile paramparça edildi ve düşmanın birçoğu ezildi. Diğerleri de oklarla delindi. Bazıları da mızraklarla alaşağı edildi. Kalanlar yaralı olarak müttefiklerinin yanına çekilirken yeryüzü onların cesetleri ile dolmuştu".*[386]

II. Şapur az sayıda asker ile kentin surlarını aşmanın imkansız olduğunu anlamıştı. Fakat bu esnada kentte veba salgını ortaya çıkmış, on gün süren bu salgın

[380] Kütük, s.80.
[381] Yıldırım, Amida, s.464.
[382] Kütük, s.81; Ayrıca bkz. Örnek, s.88; Gibbon, Çöküş, s.106.
[383] Gibbon, Çöküş, s.106; Tezcan, Defin, s.85.
[384] Tezcan, Defin, s.85.
[385] Gibbon, Çöküş, s.109.
[386] Kütük, s.81.

kent savunmasının zayıflamasına neden olmuştu. [387] Hafif yağmurun etkisiyle salgının ortadan kalkması sonrasında Sasaniler, yeniden hareke geçerek duvarların etrafını kulelerle çevirdiler. Bu kulelerin zirvesine savunmacıları püskürtmek için mancınıklar yerleştirildi. Ancak Roma askerlerin mancınığı kulelere karşı fırlatmasıyla düşman acı bir yenilgiyle çekilmek zorunda kaldı. Sasaniler, kuşatma inadından vazgeçmiyordu. Sasani ordusu bunun üzerine fillerle destekli birliklerle kente doğru yürüdü. Kentin her yerinden fillerin üzerine atılan ok ve mızraklar onların acı içerisinde geri dönmesine neden olmuştu.[388]

Hiç durmadan saldırılarına devam eden II. Şapur, Romalı kaçak askerlerle yapılan daha güvenli ve düzenli bir harekata başvurdu. Romalı kaçak askerlerin gösterdiği yerlerde uygun aralıklarla hendekler açıldı, bu işe ayrılmış askerler gizlenerek surların temellerini kazmak için ilerlediler. Tahta kuleler, içindeki askerlerle ileriye sürüldü ancak Romalı askerlerin ateşe vermesiyle kulelerin hepsi yanmıştı. Ne var ki, kuşatılmış bir kentin olanakları tükenmeye mahkumdu. Persler ölen askerlerin yerine yenisini koyuyor ve kuşatmanın baskısını sürekli arttırıyorlardı. Sasaniler en sonunda koçbaşlarını kullanarak büyük bir gedik açarak kente girmişlerdi.[389] Kentten son anda kaçmayı başararak hayatta kalan Ammianus yaşananları şu sözlerle anlatmıştır:

> *"Kralın emriyle tüm savaşçılar çağrıldı ve göğüs göğse kılıçla bir çarpışma başladı. Büyük bir katliamdan kanlar her tarafa saçılmıştı. Hendekler cesetlerle kapatılmıştı ve böylece geniş bir yol döşendi. Şehir, düşman kuvvetlerinin saldırısıyla dolmuştu. Bütün savunma ve kaçma umudu yok edildi. Silahlı-silahsız birçok insan cinsiyet ayrımı olmaksızın öldürüldü. Ben, şehrin gözden uzak bir yerinde saklandım. Gece olduğunda hiçbir nöbetçi tarafından korunmayan arka kapıdan kaçtım".*[390]

Amida kenti Çin Seddi'nden sonra dünyanın en uzun, geniş ve sağlam tahkimatlarından biri kabul edilen surlara sahipti. MS 330-337 yılları arasında İmparator II. Constantius tarafından inşa ettirilen ve sonrasında İmparator Valentianus ve Justinianus dönemlerinde onarımları yapılan Amida surları en büyük sınavlarından birini, II. Şapur'un MS 359'daki kuşatması esnasında vermiştir. Yetmiş üç gün süren bu kuşatmada Sasanilere zaferi getiren ise kararlılık olmuştur. Yıpratıcı savaşı dirayetle yöneten II. Şapur Kuzey Mezopotamya'nın en önemli kale

[387] Örnek, s.89.
[388] Kütük, s.82,83.
[389] Gibbon, Çöküş, s.109,110.
[390] Kütük, s.83.

şehri olan Amida'yı ele geçirmiştir.[391] Amida, II. Şapur'un Nisibis kuşatmalarından bu yana alabildiği ilk Roma kentidir.[392] Fakat II. Şapur bu durumdan çok memnun olmamıştır. Yetmiş üç günlük bir kuşatma savaşı ona, yetişmiş askerlerinden otuz bininin Amida surları önünde yok olmasına mal olmuştu.[393]

MS 359 yılında Amida'nın alınmasından sonra, Şapur MS 360 yılında tekrar Roma topraklarına saldırır. Fakat bu tarihte Sasanilere karşı sefer planları yapmakta olan II. Constantius, *Caesar* Iulianus'un akerleri tarafından Augustus ilan edilmesiyle zor duruma girmişti. II. Constantius Doğu'daki sınır güvenliğinin daha öncelikli olduğunu düşünerek Sasanilere karşı sefer kararı aldıktan sonra Iulianus'a mektup göndererek imparatorluğunu tanımadığı belirtir. Bunun üzerine Iulianus, II. Constantius ile anlaşamayacağına inanarak Constantius üzerine sefere çıkmaya karar verir ve ordularını Anadolu'ya yönlendirir.[394]

İç savaş tehdidi ile yüz yüze kalan II. Constantius. Sasanilerden barış isteyerek batıdaki probleme yöneldi ise de, beklenen iç savaş, güney Anadolu'da Tarsus civarında ani ölümüyle (MS 361) gerçekleşmedi.[395] II. Constantius'un ani ölümüyle tek başına imparator olan Iulianus, MS 359 yılında Amida'nın Sasaniler tarafından ele geçirilmesiyle zarar gören Doğu savunmasındaki bu durumu düzeltmek için Sasanilere karşı sefer düzenlemiş ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu seferde kendisi de hayatını kaybetmiştir. [396] Savaş sırasında başsız kalan ordu, kendi içinde komutan Iovianus'u imparator seçerek imparatorluk sorununu çözmüştü.[397] Ancak umutsuz durumla yüzleşen imparator Iovianus, II. Şapur ile 363 Barış Anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşma ile Sasaniler tarafından birkaç yıl önce elde edilen Amida, Romalılara iade edilmiştir.[398]

[391] Yıldırım, Amida, s.465,467.
[392] Örnek, s.89.
[393] Gibbon, Çöküş, s.110.
[394] Örnek, s.90,94.
[395] Kaçar, İran, s.163.
[396] Kütük, s.83.
[397] Greatrex and Lieu, p.1.
[398] Kütük, s.84.

3.2.2. Cepha/Cephas

Cepha, Tur Abdin bölgesi civarından geçip kıvrılan Dicle'nin hemen kıyısında yer alan bugünkü modern Hasankeyf'dir.[399] Hasankeyf Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Batman il merkezine 37 km. uzaklıkta yer almaktadır. Raman Dağlarının güney eteklerinde, Dicle Nehri'nin iki yakasına kurulmuştur.[400] Cepha, Mardin-Midyat eşiğinin doğu kesimine tekabül eden tarihi bölge Tur Abdin'in kuzey yamacında, Dicle Nehri'nin İran ve Kafkaslardan gelip Tur Abdin üzerinden el-Cezire ve Irak'ı birbirine bağlayan tarihi yolun geçişine hakim bir noktada kurulmuştur (Şekil 37,38,39,40). Cepha/ Hasankeyf, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçiş güzergahı üzerinde ve Dicle Nehri kenarında stratejik bir noktada kurulmasının yanında, Amid'den başlayıp Ceziret İbn Ömer/Cizre ve Musul'a ulaşan nehir taşımacılığında da önemli limanlardan biridir.[401]

Modern Hasankeyf adının kökeni, bugün kentin üzerinde yer aldığı uçuruma tekabül eden, Aramice'deki, "Kipani (kaya) kelimesinden türetilmiştir ve Roma Dönemi'nde değişerek "Kefa" ve "Kepha" formunu almıştır.[402] Geç Roma- Erken Bizans Dönemlerinde ise "Cefa", "Cepha" ve ya "Hesna de Kefa" şekillerinde adlandırılmıştır.[403] Kayalara oyulmuş binlerce konutu nedeniyle," Mağaralar Şehri," ya da "Kayalar Kenti" anlamında Arapça ve Süryanice "Hısn-ı Keyfa" denilmiştir. Tarihi kaynaklardaki "Cepha" ve "Hısn-ı Keyfa" adı, Osmanlının son zamanlarında Hasankeyf'e dönüşmüştür.[404]

İlk defa Yeni Asur Dönemi'nde yazılan yıllıklar aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz Cepha/Hasankeyf'in[405] adına daha sonra pek sık rastlanılmasa da içinde bulunduğu bölgenin Urartularla Asur arasında el değiştirdiği, Medler,

---

[399] Sinclair, p.162.

[400] Abdüsselam Uluçam, **Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2006-2007 Çalışmaları,** T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, (Hasankeyf),s.9

[401] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.106,107.

[402] M. Oluş, Arık, "Hasankeyf Kazı ve Kurtarma Projesi", **Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 1999 Yılı Araştırmaları,** (Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu), Ankara,2001, (Kazı),s.777. Ayrıca bkz. Egün Laflı, "Kaleler, Köprüler ve Yollar: İlk Çağ'da Batman", **I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Cilt: 1,**(Ed. Salim Cöhce, Adnan Çevik), İstanbul,2009, s.187.

[403] Laflı, s.187.

[404] Uluçam, Hasankeyf, s.9.

[405] Ali Mınat, **Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2008, s.5.

Kimmerler ve İskitlerin egemenliğine girdiği ardında da bir Pers devriin yaşandığı bilinmektedir. Yine Cepha ile ilgili bir kayıt olmasa da İskender'in ve Seleukosların buralarda hüküm sürdüğü bilinmektedir.[406]

Dicle Nehri, Hasankeyf'e ayrı bir değer katmış, ticari anlamda burası için bir getiri sağlamıştır[407]. Hasankeyf'in bu stratejik konumu kuruluşunda da en bariz gerekçeyi oluşturmaktaydı.[408] Stratejik konumu nedeniyle Hasankeyf, devletler politikasında ele geçirilmesi gereken önemli bir üs olarak görülmüş, bu durum ilk olarak Roma-Sasani mücadelelerinde açık şekilde kendini göstermiştir.[409]

Honigmann'ın aktarımıyla Süryani yazar Jacop/Yakup, II. Constanstius'un Amida'yı muazzam surlarla tahkim ettirdikten sonra bu bölgedeki Sasani saldırılarına karşı aldığı diğer önlemleri şu şekilde anlatmıştır:

> *"İranlılar sınır topraklarına sürekli baskınlar yapıyorlardı. Bütün bu bölgelerin ortasında, İmparator'un İranlı eşkiyadan korunmak üzere, içinde iki büyük müstahkem saray inşa ettirdiği Tur Abdin bulunuyordu. Burada inşa edilen müstahkem saraylardan biri doğu Mezopoyamya sınırındaki silsilede bulunan Hatem Ta'i/Rhabdion, diğeri ise Dicle kenarında İmparatorun Hesna de Kepha (Kaya Kale) adını verip Arzenene bölgesini merkezi yaptığı saraydır."*[410]

Hasankeyf, Dicle Nehri yatağından yaklaşık 100 m. yükseklikte, nehre hakim sarp bir kayanın üzerindeki düzlüğe yerleştirilmiştir.[411] Kalenin konumu, doğal korunaklı, ulaşılması ve ele geçirilmesi zor yapısıyla burayı daha da önemli kılmıştır. Ayrıca Arzenene askeri bölgesinin merkezi yapılmasıyla Hasankeyf, daha da önem kazanmış, Sasani ve Roma için vazgeçilmez bir uç şehri halini almıştır.[412]

---

[406] M. Oluş Arık, **Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent,** Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2003, (Hasankeyf),s.14. Roma ve Bizans hakimiyetlerinden sonra Hasankeyf, Müslümanlar tarafından MS 640'da fethedilmiş, sırasıyla Emevilerin, Abbasilerin, Hamdanilerin ve Mervanilerin idaresi altında kalmıştır.1101 yılında "Hısn-ı Keyfa Artukluları" adıyla kurulan devletin 130 yıl boyunca başkentliğini yapmıştır.1232 yılında Artuklu hakimiyetine son veren Eyyubiler, veraseten onların kültürlerini devam ettirmişlerdir.1260 yılında Moğol istilasıyla büyük zarar gören Hasankeyf, 1461-1485 yıllarında Akkoyunlu hakimiyetinde kalmış, Karakoyunlu ve Mardin Beyleri arasında el değitirerek 1517 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bkz.Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi", **I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Cilt: 1,** (Ed. Salim Cöhce, Adnan Çevik), İstanbul,2009, (Mimarlık), s.425.

[407] Mınat, s.3.

[408] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.107.

[409] Mınat, s.3.

[410] Honigmann, s.2,3. Ayrıca bkz. Lightfoot, Empire, p.199.

[411] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.107.

[412] Mınat, s.3,18.

Legio II Parthica'nın yerleştirildiği[413] Hasankeyf, Geç Roma'nın Tur Abdin bölgesinin kuzey kesimindeki önemli askeri yerleşimlerinden biridir. [414] II. Constantius Dönemi'nde inşa edilen kale muhtemelen bugünkü Geç Ortaçağ yerleşmi ve kalesinin yer aldığı alandadır (Şekil 41). [415] Tarihi Hasankeyf Köprüsü'nün güneybatısında, şehre giriş kapısı olarak inşa edilmiş Roma Dönemi'ne ait bir yapı kalıntısı mevcuttur (Şekil 42). Anakaya üzerine bindirme tekniği ile dört köşe blok kesme taşlardan yapılan yapı, daha sonra çeşitli mimari öğelerin eklenmesiyle oluşturlan yapıların altında kalmış, üzerine "Eski Çarşı"adıyla bilinen sokakta yer alan Molla Halil Camisi inşa edilmiştir. Ön cephesi sağlam olan yapının arka cephesi kaçak kazılarla tahrip edilmiştir.

Batı yönünde bulunan kesme taş bloklardan oluşan ve anakayaya oturutulan duvar kalıntıları Küçük Saray'ın altına gelen ve muhtemelen şehir surlarını oluşturan bir özellik taşıyordu. Doğu kısmında kuzeye yönelen ve dikdörtgen girişin doğusunda yer alan anakayaya oturtulmuş giriş açık bir mekanla desteklenmiş olmalıydı. Destek duvarları ile ana yapıya bağlanan Roma Kapsı, 2.28 m. yüksekliğinde ve 2 m. genişlikte kapı açıklığına sahiptir. Yapının büyük bir bölümü, İçkale'ye giden günümüz asfalt yolun altında kalmıştır.[416]

Roma ve Sasani imparatorlukları arasında birçok kez el değiştiren Cepha/Hasankeyf[417], Geç Roma'nın İran' karşı olan gücünün ayakta duran tek askeri merkeziydi.[418] Cepha, Sasanilerle yapılan 363 barışı ile Roma'nın elinde kalmıştır.[419]

3.2.3. Bezabde

Bezabde, Şırnak sınırları içerisindeki İdil ilçesinin kuş uçusu mesafe ile 17 km kuzeydoğusunda, Cizre'nin ise 13 km kuzeybatısındadır (Şekil 43,44). Bugün Hendekköy adındaki yerleşimin kuzeydoğusunda, Dicle Nehri'nin güney kıyısında,

[413] Lightfoot, Empire, p.77.
[414] Sinclair, p.370.Ayrıca bkz. Anthoney Comfort, **Roads on the frontier between Rome and Persia: Euphratesia, Osrhone and Mesopotamia from A.D.363 to 602,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter,2008,p.63.
[415] Sinclair, s.230.
[416] Uluçay, Mimarlık, s.427,428.
[417] Mınynat, s.160.
[418] Arık, s.795; Comfort, p.42.
[419] Comfort, p.289.

nehirden yaklaşık 20-25 m. yükseklilte yer almaktadır.[420] Zabdicene olarak adlandırılan bölgenini idari merkezi olan Bezabde[421], Zabdicene bölgesinin tamamını kontrolünde bulunduran, ayrıca etkin bir biçimde Arzenene- Sophanene bölgesinden gelen yollar ile Toros dağlarının Armenia içlerine geçen geçitlere hakim son derece önemli bir mevkidedir. Tüm bunların yanı sıra Dicle'ye kıyısı olan, akış yönüne göre Amida, Cephas ve Tell Fafan'dan [422] sonra dördüncü kıyı kentidir.

Bezabde'nin karşı kıyısında tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen ve Strabo'nun eserinde "Pinaca" olarak zikredilen Finik/Fenik kalesi bulunmaktadır (Şekil 45).[423] Algaze Finik/Fenik kalesi hakkında Strabo'ya atıfta bulunarak buranın bir Part geçmişi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca burada bulunan kabartmaların Part Dönemi'ne ait oluşu bu görüşü desteklemektedir. Roma-Pers mücadelesi esnasında Dicle Nehrinin sınır olarak alınması ve burada geniş bir ordugah ihtiyacından dolayı muhtemelen Finik/Fenik'in karşısına, Ammianus'un Phoenicia olarak zikrettiği Bezabde inşa edilmiş olmalıdır. Finik/Fenik kalesi büyük orduları barındırabilecek bir kale olmamasına rağmen Dic'lenin doğusunda bulunmasından dolayı İranlıların elinde kalmıştır. Bu sebeple Dicle'nin batı yakasındaki sınır güvenliği için Bezabde'nin inşası kaçınılmaz olmuştur.[424]

Bezabde, Dicle'nin batı kıyısında çift sıra sur duvarları ve yuvarlak köşe kulelerine sahip kare planlı büyük bir kaledir (Şekil 46).[425] Kalenin surlarla çevrilmiş alanı yaklaşık 440 m. boyutunda, 270 m. enindedir ve iç kalesi itibariyle tipik bir Roma şehri görünümündedir.[426] Kalenin kuleleri nehrin karşısında yer alan tepenin yamaçlarında çıkıntı yapan duvarlar gibi, çeşitli kesme blok taşlarından (kireç ve bazalt ve ince tuğlalardan) inşa edilmiştir. Kaleye ait duvar kalıntılarının büyük bir bölümü doğuda yer almakadır (Şekil 47,48,49).[427] Kuzey taraftaki surların bir kısmı

[420] Adnan Çevik ve Süha Konuk, "Roma-Sasani Mücadelesinden İslam Hakimiyetine Kadar İdil Ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası", (Ed. M. Nesim Doru), **Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri,** Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2011, (İdil), s.4.
[421] Sinclair, p.365.
[422] Çevik ve Konuk, İdil, s.4,5.
[423] Finik/Fenik kalesi ile ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Söz konusu kale için bkz. Lightfoot, Empire, p.87; Comfort, p.320,321; Algaze, Tigris, p.249,250.
[424] Çevik ve Konuk, İdil, s.4.
[425] Algaze, Tigris, p.250.
[426] Çevik ve Konuk, İdil, s.4.Kalenin batısındaki seramikler ve pişmiş tuğlaların dağılımı daha geniş bir yaşam alanına işaret etmektedir. Tüm veriler bu alanın 88x300 m ölçülerinde önemli bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Bkz. Algaze, Tigris, p.250.
[427] Algaze, Tigris, p.250.

Dicle tarafından erozyona uğramıştır.[428]Kalenin önüne gelindiğinde surların etrafını saran hendek dikkat çekmektedir.[429] Kalenin güney ve doğu bölümünde yer alan bu hendek kayaların oyulmasıyla oluşturulmuştur.[430] Kalenin batı kısmı, iç kale olması muhtemel doğu kısmından yaklaşık 4-5 m. daha alçakta kalmaktadır.

Şehrin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de, tahkim edilmiş bir garnizon şehir halini MS 4. yüzyıl başlarında aldığı şüphesizdir.[431] Kalenin tarihlendirmesi için ele geçen en önemli ipucu ise İmparator Constantinus ve II. Constantius Dönemi'ne (MS 307-337) ait olan sikkelerdir (Şekil 50).[432] Bezabde, MS 4. yüzyılda büyük stratejik öneme sahip hudut kalesidir. Roma stratejisi İmparator Constantius Dönemi'nde savunmayalı dayalı ise de, MS 340'larda Pers topraklarına düzenlenen saldırıların gelişiminde kalabalık orduların barınabildiği bu kale şüphesiz etkin bir rol oynamıştır.[433] Bezabde, stratejik konumundan dolayı Perslerin Doğu Anadolu'ya (Batman Suyu ve Bitlis Geçidi yoluyla) girişlerine karşı çok önemli bir bariyer görevi görmüş ve Dicle geçişlerini de rahatlıkla kontrol edebilmiştir.[434] Kalıcı olarak Legio II Flavian 'nın yerleştirildiği Bezabde'nin, ele geçirildiği MS 360 yılındaki II. Şapur'un kuşatmasında üç lejyonla korunduğu bilinmektedir.[435]

Her ne kadar Bezabde hakkında geniş malumatlar vermese de, en belirgin ve kesin bilgileri veren Ammianus'dur. Ammianus MS 360 yılında II. Şapur tarafından kuşatılan bu Roma kalesiyle iligi şu notları almıştır:

> *"(Kral Şapur) Bezabde'ye yürüdü ki; kurucuları buraya Phoenicia derdi. Son derece kibirli olan kral buraya kolayca gireceğini sandı. Bezabde çok güçlü bir kaleydi ve ortalama yükseklikte bir tepenin üzerindeydi. Dicle Nehir'ne meyilliydi ve yükseltisinin az olmasından ötürü tehlikelere açık olan kale, çift surlarla korunuyordu.*
>
> *Buranın savunması için 2. Flavian, 2. Armenian, 2. Parthian adında üç lejyon birliği ve yanlarında çok sayıda Zabdicene'li okçu görevlendirilmişti. Onun (Şapur'un) ilk saldırısında kral, süvari askerleri ile birlikte zırhların içinde parlıyordu ve cesaretle hendeğin kenarına kadar ilerledi. Tekrar tekrar hücum eden mancınık ateşine ve fırlatılan oklara rağmen, sıkı düzenle sıralanmış kalkanlarla ve kaplumbağa dizimiyle* (askeri bir taktikten söz ediyor) *yara*

[428] Comfort, p.24.
[429] Çevik ve Konuk, İdil, s.4.
[430] Algaze, Tigris, p.250.
[431] Çevik ve Konuk, s.4.
[432] Algaze, Tigris, p.251.
[433] Çevik ve Konuk, s.5. Ayrıca bkz. Lightfoot, Empire, p.86.
[434] Algaze, Tigris, p.252.
[435] Algaze, Tigris, p.251,252; Lightfoot, Empire, p.77.

almadan korunuyordu. Her nasılsa şimdilik kızgınlığını dindirmiş ve bir haberci göndererek kibarca uyarmıştı ama karşı taraftan barış teklifine cevap verilmedi."

Kuşatmanın ilk günü böyle geçmiş, II. Şapur halkın canını bağışlama karşılığında şehri teslim etmelerini istemişse de bu istekleri kuşatmanın ilk günü reddedilmiştir.

"Tüm gün ve tüm gece boyunca süren bir günlük ateşkesin ardından, bir sonraki gün başlamadan önce Persler tüm güçleriyle surlara saldırdılar. Günbatımından sonra her iki tarafta ağır kayıplar vermişti."

Ertesi gün de süren şiddetli kuşatmanın ardından nihayetinde Sasaniler şehre girmiş ve göğüs göğse bir mücadeleden sonra şehrin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Burada önemli olan husus Ammianus'un, II. Şapur'un şehrin yıkılan ve zarar gören yerlerini onarmadan burayı terk etmediğini belirtmesidir. Roma için son derece stratejik öneme sahip olan şehir, görünüyor ki Sasaniler için de aynı önemi taşımaktadır ve II. Şapur burayı yok etmek yerine onarıp kullanmayı tercih etmiştir.

Bezabde'nin düşüşünün ardından bir süre sonra İmparator Constantius şehri yeniden kuşatmış ancak on gün süren şiddetli çatışmaların ardından geri almayı başaramamıştır. Böylece Zabdicene bölgesinin bilinen tek ordugahı, kuzey-güney güzergahını ve Dicle Nehri'ni tutan bu önemli şehir, Sasaniler ve Romalılar arasında imzalanan 363 yılı barış anlaşmasıyla İranlılara bırakılmıştır.[436]

[436] Çevik ve Konuk, s.5,6.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DİCLE ÜZERİNDE BİR SINIR KALESİ: ÇATTEPE HÖYÜK

4.1.ÇATTEPE HÖYÜK ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Botan Nehri, Siirt-Kurtalan ilçesine bağlı Çattepe (Tilli, Tili,Til, Till) Köyü yakınında Dicle Nehri ile birleşmektedir. Çattepe Höyük Dicle Nehri'nin sol kıyısında, nehrin Botan Nehri ile kesiştiği stratejik bir konumda, doğal bir yarımada üzerindedir (Şekil 51,52,53).[437] Yerleşimden ilk bahseden, önemli bir Ortaçağ Arap Coğrafyacısı olan *Al-Makdisi*'dir (MS 945/946-1000). Arap Coğrafyacılarının *Tell-Fafan* olarak adlandırdıkları yer için *Makdisi*, "Ceziret-i İbn Ömer'e (Cizre) bir konak (24 saat) mesafede, bahçelerle bezeli, kapalı çarşıları ve kerpiçten evleri bulunan, hayatın ucuz olduğu bir şehir" olarak söz etmektedir.[438]

Yazılı kaynaklarda uzun bir süre adı geçmeyen bu yerleşimden, 1836 yılında yaptığı seyahat esnasında, Colonel Shiel söz etmektedir. Orta Çağ kaynaklarında *Tell-Fafan* olarak adlandırılan bu yer Colonel Shiel'e göre o zamanlar, *Thil* veya *Til* olarak bilinmektedir. Shiel, "bir tepede küçük bir kale ile küçük bir köy" sözleriyle yerleşime atıfta bulunur. 1840 yılında bölgeyi ziyaret eden Ainsworth'un Yukarı Dicle-Siirt seyahat kayıtlarında büyük bir yapay höyükten bahsedilir. 1861'de alanı görme fırsatı elde eden Consul Taylor bahsi geçen yerleşim için "Köy, höyüğün merkezindeki eski yapılardan temin edilen taşlarla inşa edilmiştir" ifadelerini kullanmıştır.[439] 1884 yılında görev için çıktığı gezide Dicle Nehri üzerindeki kelek yolculuğu sırasında buradan geçmekte olan, Duyun-u Umumiye müfettişlerinden Ali Bey'in ise bahsi geçen yerleşim için tuttuğu notlar şöyledir;*"Botan Nehri'nin ağzında yarımada biçiminde bir burun üzerinde Til adında bir Hıristiyan köyü vardır. Bu köyün önünde nehir boyu görülen çok büyük duvar kalıntılarından*

[437] Haluk Sağlamtimur ve Atila Türker "Çattepe Höyük", (Ed.Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat), **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları,** Ege Yayınları, İzmir, 2012, s.66.

[438] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.145. Makdisi'nin Tell-Fafan olarak anlattığı Çattepe Köyü'nün adı, Jusuf Dija'addin Alehalidi'nin 1310 yılında yazmış olduğu Kürtçe-Arapça sözlükte Tilla Nawrowa olarak geçmektedir. Aynı sözlükte Nawrowa'nın Nivav kökünden geldiğini bunun da suyun ortasında olan yer anlamı taşıdığını bildirmektedir. Bkz. Martin Hartmann, **Bohtan Vol I,** Wolf Peiser Verlag, Berlin, 1896, p.8,23.

[439] Lightfoot, C.S., "Tilli- A Late Roman Equites Fort On The Tigris?", (Ed. Philip Freeman, David Kennedy), **The Defence of the Roman and Byzantine East,** Oxford: Bar International Series, Oxford, 1986,(Tilli), p.512.

anlaşıldığına göre orası eskiden savunma için yapılmış bir yer imiş".[440] 19. yüzyılın sonunda Güneydoğu Anadolu Bölgesine giden Alman gezgin Lehmann-Haupt'un 1910 yılında basılan kitabında modern ismi Çattepe olan *Till* Köyü için tuttuğu kayıtlar şöyledir*;*

> *"Ev benzeri bir kalenin yıkıntısı ve ağır tahribat dikkat çekiciydi. Yarımada yığılmış kayaçlardan oluşan çok güçlü bir destek duvarına sahip. Batıda Dicle tarafında güçlü bir bent inşa edilmiştir. Till'in duvarları şüphesiz heyelan ve sellerin oluşturacağı tahribata karşı tedbir amaçlıdır*".[441]

Lehmann-Haupt'tan sonra yerleşimde daha geniş ölçekte araştırma yapan ilk kişi C.S. Lightfoot olmuştur.[442] Lightfoot, 1985 yılında meslektaşları ile alanı ziyaret etmiş, yüzeyde görülebilen kalıntıların kayıtlarını tutmuş ve kalenin kuzeybatı kulesi ile daha önceden bulunmuş bir altarın lokasyonunu yapmıştır.[443] 1988 yılında Dicle ve Fırat Yüzey Araştırmaları Projesi kapsamında alanı gezen Guillermo Algaze, yerleşimin daha erken tabakalarında Geç Kalkolitik Dönem kalıntılarının ele geçtiğini ancak bunların büyük çoğunluğunun höyüğün güneybatı kısmındaki nehir erozyonuyla tahrip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yerleşimde bulunan kalenin Dicle sınırının bir parçası olduğu ve doğrudan daha eski bir höyüğün üzerine inşa edildiğini, etkileyici dış surların büyük kalıntılarının bugün bile hala görülebildiğinden bahsetmiştir.[444] 2000 yılında ise J. Velibeyoğlu, A. Schachner tarafından Botan Vadisi'nde yürütülen çalışmalarda Çattepe Höyük'te yoğun yüzey toplaması ve araştırmalar yapılmıştır.[445] Çattepe Höyük'te yüzeyde toplanan seramiklerden yola çıkarak bazı boşluklar dışında Geç Uruk'tan Ortaçağ içlerine kadar uzanan bir sürekliliğe dikkat çekmişlerdir. Höyük üzerinde bulunan sur

---

[440] Ali Bey, **Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk,** çev. Cahit Kayra, Büke Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.48.

[441] Ferdinand Friedrich Carl Lehman-Haupt, **Armenien Einst und Jetzt,Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta,** B.Behr's Verlag, Berlin, 1910, p.337,342.

[442] Leyla Yorulmaz, **A Forgotten Borderland: The Upper Tigris Between Septimius Severus And Anastasius I,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),In Partial Fulfilment ofthe Requirements for the Degree of MASTER OF ARTS, Ankara, 2014, p.45.

[443] Lightfoot,Tilli, pp.509-529. Bahsi geçen yerleşimde bulunan altar için bkz. C.S.Lightfood, and J.F. Healey, 1991. "A Roman Veteran on the Tigris", (Ed E. Akurgal, R. Merkelbach, S. Şahin, and H. Vetters), **Epigraphica Anatolica,** TTK, Ankara,1991,pp. 1-8.

[444] Guillermo Algaze, "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project", **Journal of Near Eastern Studies,** Vol:48, No:4,1988,(Tigris), p.254; Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Survey Project", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara,1990, (Survey),s.394.

[445] Sağlamtimur ve Türker, s.66.

duvarlarında ölçümler yapmış, detaylı incelemelerde bulunmuşlardır.[446] Bu araştırmalardan elde edilen veriler ışığında, Ilısu Barajı ve Hes Projesi kapsamında sular altında kalacak olan Çattepe Höyük'te 2009 yılında başlayan kurtarma kazıları halen devam etmektedir.[447]

4.2.ÇATTEPE HÖYÜK KAZILARI

4.2.1.Prehistorik Dönem

Bölgenin tarihi ve arkeolojik açısından en önemli yerleşimi, Botan ve Dicle Nehirleri'nin birleştiği noktada yarımada üzerinde yer alan Çattepe'dir. Dicle Nehri kenarında korunmuş olan yapı kalıntıları, Hasankeyf harabeleriyle birlikte Ilısu Barajı inşaatıyla tehlike altına giren bölgenin yüzeyde görünen en önemli mimari öğelerini oluşturmaktadır.[448]

Höyük ile çevresinde yürütülen yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar, yerleşimin prehistorik dönemlerden günümüze kadar uzun bir süre iskan edildiğini göstermektedir.[449] Algaze'ye göre, yerleşimin en eski kalıntıları höyüğün güneybatı köşesinde Dicle Nehri'nin erozyonuna maruz kalmıştır ve Kalkolitik döneme aittir.[450] Prehistorik seramiklerin bu alandaki yoğunluğu, güney ucundaki kayalık üzerine kurulmuş bir yerleşimi işaret etmektedir.[451]

Erken tabakalara ait veriler höyüğün güney kesiminden gelirken, ana toprağa kadar inen geç dönem yapılarının temelleri daha eski katmanları tahrip etmiştir. Olasılıkla Geç Roma-Erken Bizans ve Ortaçağ yapıları inşa edilirken, düz bir zemin elde etmek amacıyla erken dönemlerin dolguları, özellikle yerleşimin üst kesiminde

---

[446] Jale Velibeyoğlu ve diğerleri, "Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları", (Ed.Jale Velibeyoğlu, Numan Tuna), **Ilısu Ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları,** Taçdam, Ankara,2002,ss.788-799.

[447] Sağlamtimur ve Türker, s.66.

[448] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.788,789.

[449] Haluk Sağlamtimur, "Dicle'nin Limanı",**ArkeoAtlas Dergisi,** Sayı:8, 2013, (Limanı), s.132,133. Yerleşimin Güneydoğu kenarında bir kesitten toplanan seramikler Geç Uruk, Nineve 5 dönemlerinin ve MÖ 2.Binin ilk yarısına ait bir iskanın varlığını göstermektedir. Bkz. Velibeyoğlu ve diğerleri, s.789.

[450] Algaze, Tigris, p.254; Guillermo Algaze, "Güneydoğu Anadolu Projesinin Kültürel Yanları", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi,** Cilt:3, Sayı:56-57, 1992, (Güneydoğu), p.13.

[451] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.789.

doğu ve batıya, Dicle ve Botan Nehirleri'ne doğru tasfiye edilmiştir.[452] Gerek bu dolgular gerekse höyüğün diğer kesimlerindeki yüzey buluntuları arasında şu ana kadar karşılaşılan en eski buluntu grubu Halaf ve Ubaid Dönemi çanak çömlekleridir.[453] Kazılan alanlar içerisinde en eski buluntu grubunu ise Uruk Dönemi'ne tarihlenen az sayıdaki devrik ağızlı (bevelled rim bowl) adı verilen kaplar oluşturmaktadır.[454] Ayrıca yerleşimin Botan Nehri'ne bakan doğu yamacındaki açmalarda yapılan çalışmalarda Geç Uruk Dönemi'ne ait devrik ağızlı keramik parçalarıyla birlikte ve MÖ 4.Bin yıla tarihlenen keramik parçaları ele geçmiştir (Şekil 54,55).[455] Höyük üzerinde bulunan günümüz köy yerleşimine ait yapılar dışında, Geç Roma-Erken Bizans ve Ortaçağ tabakaları, höyükteki erken dönemlerin geniş alanlarda kazılmasını şimdilik engellemektedir.[456]

4.2.2.MÖ 3. Bin Ve 2. Bin

Uruk Dönemi'nden sonra Çattepe'de kültürel süreç kesintiye uğramadan Erken Tunç Dönemi'nde de devam eder. Daha eskileri gibi arkeolojik dolgunun yine tahribata uğradığı bu dönemin çanak çömlek buluntuları, Siirt Başur Höyük ve Mezopotamya Nineve 5 Dönemi kaplarıyla yakın benzerlik göstermektedir.[457] Höyük üzerinde yapılan çalışmalarda özellikle Botan tarafındaki yamaç açmalarda MÖ 3. Bin yıla tarihlenen Erken Tunç buluntuları dışında MÖ 2. Bin yıl Orta Tunç Dönemi'ne tarihlenen yapılar ortaya çıkarılmıştır (Şekil 56).[458] Bu alanda bulunan Geç Roma Dönemi yapılarının kalın olan güneydoğu tarafındaki dış duvarlarının savunma amaçlı olarak yapıldığını düşünmekteyiz. Botan Nehrine paralel olarak yapılmış olan bu kalın duvarlara dayanmış, tabanları taş döşeli mekanlar teraslar

[452] Sağlamtimur, Limanı, s.133.
[453] Haluk Sağlamtimur, "Dicle Kıyısında Geç Roma Dönemine Tarihlenen Bir Kale Ve Nehir Limanı", **Tina Denizcilik Arkeolojisi Dergisi,** Sayı:2, 2014, (Kale), s.30.
[454] Sağlamtimur, Limanı, s.133,134. Algaze'nin yapmış olduğu araştırmalarda höyüğün güney bölümünde ele geçen Geç Uruk Dönemi yerleşmesine işaret eden iri organik katkılı "bevelled rim bowl" parçaları karakteristiktir. Bkz. Velibeyoğlu ve diğerleri, s.795.
[455] Çattepe Höyük kazı başkanı Sayın Haluk Sağlamtimur ile yapılan görüşme.
[456] Sağlamtimur ve Türker, s.67.
[457] Sağlamtimur, Limanı, s.134. Güneybatı kesiminde bulunmuş, huni biçimli kaplara ait olan iki ağız kenarı, olasılıkla Nineve 5 seramiğinin boyalı varyasyonlarından birine aittir. Bkz. Velibeyoğlu ve diğerleri, s.795.
[458] Sağlamtimur, Kale, s.30.

halinde höyüğün üst kısımlarına kadar devam etmektedir.[459] Bu yapılardan ele geçen çanak çömleklerin çoğunluğu, kızıl kahve renkte (red-brown wash ware) boya astarlıdır.[460] Bu döneme ait çanak çömlek buluntuları tipolojik olarak Giricano'daki paralellerini anımsatmaktadır. [461] Ayrıca az sayıda ağız kenarı koyu renk bantlı portakal renkli çanak çömlekler (dark rimmed orange ware) de görülmektedir (Şekil 57). Depolama küpleri ve uzun boyunlu küresel gövdeli çömlekler ile çağdaş yerleşimlerden tanınan çeşitli boylardaki omurgalı çanaklar da mevcuttur.[462] MÖ 2. Binyıl'ın bir diğer önemli çanak çömlek grubu olan Habur boyalıları ise az olmakla birlikte aynı alandan ele geçmiştir.[463] Bu alandaki yapıların büyük bir bölümü geç dönem yapı temelleri, birkaç su kuyusu ve bir cam atölyesine ait çöp çukurları tarafından tahrip edilmiştir. Kazılan alanlar sınırlı olsa da Çattepe'de büyük bir MÖ 2.Binyıl yerleşiminin varlığı düşünülebilir.[464]

4.2.3.Demir Çağı

Höyük üzerinde Erken Demir Çağ yivlileri ve Geç Demir Çağ'a tarihlenen boyalı çanak çömlekler bulunmasına rağmen yüzeye yakın olan bu tabakalar büyük oranda tahrip olmuştur. Ilısu Baraj bölgesindeki birçok kazı yerinden bildiğimiz ve triangle ware veya festoon ware olarak adlandırılan boyalı çanak çömlekler Çattepe kazısında da ortaya çıkarılmıştır. Dar ağızlı ve kulplu testi biçiminde olan kapların açık renk astarlı olan yüzeylerine yapılmış olan, çoğunlukla kırmızı boyalı üçgen bezemeler, boyun kısmının hemen altından başlayarak gövdenin altına kadar devam etmektedir (Şekil 58).[465]

4.3.ROMA DÖNEMİ

Çattepe'de modern köy dikkate alınmaz ise son yerleşim katları Geç Roma – Erken Bizans ve Ortaçağ'a tarihlenmektedir. Höyüğün yüzeyi günümüzde kuzeyden

[459] Sağlamtimur ve Türker, s.68.
[460] Sağlamtimur, Limanı, s.134.
[461] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.795.
[462] Sağlamtimur, Limanı, s.134.
[463] Sağlamtimur ve Türker, s.68.
[464] Sağlamtimur, Limanı, s.134.
[465] Sağlamtimur ve Türker, s.69.

güneye doğru bir eğim gösterse de, bu eğim yerleşim katlarının üzerinde yer aldığı doğal yükseltinin topografyasından çok, yerleşim sürecinde kuzey kesimin daha yoğun kullanılmasıyla ilişkilidir. Nitekim kültürel dolguların derinliği, höyüğün güney tarafında 3-4 m. kadarken, kuzey tarafta 10-15 m. arasında değişmektedir. Kuzeydeki kültürel dolguların korunmuş olmasının bir diğer nedeni ise olasılıkla yerleşim yerinin kuzeyinde bulunan yüksek duvarlı Geç Roma-Erken Bizans Dönemi surları olmalıdır. Yüksek sur duvarları höyük toprağının Dicle ve Botan nehirlerine doğru akmasını engellemiş, surun tahrip olduğu veya daha alçak olduğu güneydeki kültürel dolgular kuzey tarafa göre daha fazla aşınmıştır.

Sur duvarları ile çevreli yerleşimin boyutları yaklaşık 250 x 350 m.dir.[466] Höyüğün Botan Nehri'ne bakan doğu bölümündeki sur duvarlarının hiçbirinden geriye iz kalmamıştır fakat batıda Dicle tarafında olanlar hala azımsanmayacak durumdadır ve etkileyici bir kalıntı grubunu oluşturmaktadır (Şekil 59,60,61,62,63,64,65). [467] Geç Roma kalesinin bazı alanlardaki duvar kalınlığı yaklaşık 2,5 m. civarındadır[468] ve kale duvarlarının korunan yüksekliği bazı alanlarda 10-15 m.ye kadar ulaşmaktadır. [469] Sur, yerleşimin özellikle kuzey, batı ve kuzeydoğu yönlerinde son derece kütlesel ve gösterişlidir. Güneyde yerleşimin çevresi, dibinden nehirlerin aktığı dik yamaçlarla çevrelendiği ve bu durum doğal bir koruma sağladığı için sur sistemi nispeten daha zayıf inşa edilmiştir.

Çattepe'de, iki evreli olduğu ve ikinci evresinde en azından üç tadilat aşaması geçirdiği görülen sur duvarlarının yapımında ilk başta büyük kireç taşı bloklar, ikinci evrede ise çoğunlukla küçük siyah bazalt ve kısmen beyaz kireç taşı kullanılmıştır. İlk evre duvarı, kireçtaşı bloklar üst üste bindirilerek ve alt kesimde üst bedeni taşıyan yine kireç taşından ancak daha az işlenmiş bloklar geriye doğru kademeli olarak çekilerek inşa edilmiştir (Şekil 66,67). İkinci evre duvarında ise taşlar bir tür

[466] Sağlamtimur, Limanı, s.132,134.
[467] Ligthfoot, Tilli, p.514; Algaze, Tigris, p.254. Çattepe'nin doğu tarafındaki yapı kalıntıları, burada bir zamanlar yerleşim boyunca uzanan bir duvarın var olduğuna işaret etmektedir. Teknik göz önünde tutulursa bu duvar, kıyı surlarının 2. evresine uymaktadır. Topografik konumu nedeniyle, bu duvarın nehre karşı bir korunma için değil, yerleşim yapısına uygun olarak savunma amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Velibeyoğlu ve diğerleri, s.793. Ayrıca yerleşimin Botan tarafında yer alan açmaların kuzeydoğusunda bahsi geçen surun parçası olabileceğini düşündüğümüz, modern köye ait kerpiç evin temeli olarak kullanılmış bir köşe duvarı bulunmaktadır. Çattepe Höyük kazı başkanı Sayın Haluk Sağlamtimur ile yapılan görüşme.
[468] Sağlamtimur, Kale, s.30; Algaze, Tigris, p.254.
[469] Haluk Sağlamtimur, "Dicle'nin Limanı", **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** Sayı:117, 2010, (Dicle),s.118.

kireçli harçla birleştirilmiştir. İlk evre sur duvarının özellikle Dicle Nehri yönünde korunduğu ve ikinci evre sur duvarının bu ilk evre duvarının devamı olacak şekilde kullanıldığı görülmektedir[470] ayrıca bahsi geçen bu duvar yapısı üç adet payende ile kuvvetlendirilmiştir (Şekil 68).[471] Korunmuş olan bazı duvarlardan anlaşıldığı üzere bazalt taş sıraların bittiği alanların üst kısmında 39 x 26 cm. ebatlarında büyük boyutlu tuğlalar kullanılmıştır. [472] Birkaç farklı noktada karşımıza çıkan bu yöntem, MS 3.yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artarak yaygınlaşmaya başlayan bir yapı tekniği olan kesme taş duvar kaplamasının içine bağlantı sırası olarak tuğla yerleştirilmesiyle oluşmaktadır. [473]

Yerleşimin batı bölümünde, Dicle Nehri boyunca korunmuş duvarlar kulelerle desteklenmiştir. Bunlardan en dikkat çekeni sur duvarlarının kuzeybatı köşesini belirleyen ve batı bölümünün güvenlik noktası olarak yapılmış olan bastiondur.[474] Bastion iki kısımdan oluşmaktadır. Küçük ve orta irilikteki bazalt taşlardan oluşan alt kısım, yamaca yaslanmış ve dış kısımda yuvarlaklaştırılmıştır. Bunun üzerine daha dik ve yamaca karşı inşa edilmiş ikinci kısım oturtulmuştur. Küçük öğelerden oluşan duvar yapısı, kireç harç dıştan görünmeyecek şekilde düzenli katlar oluşturmaktadır. [475] Bu bastionun taban çapı aşağıya doğru genişleyerek devam etmesine rağmen şimdilik 26 m.dir (Şekil 69,70).[476] Lightfoot'a göre; yuvarlak yapının sağlam dolgusu, onun Geç Roma "par excellece" savunma silahı olan ağır silahlar için bir mevzi olarak kullanıldığını göstermektedir.[477] Yerleşimin genel yapısı ve duvarların hizasından oldukça fazla öne çıkıntı yapan kuzeybatı bastionunun konstrüksüyonu, paralellerini bir olasılıkla Suriye'de Geç Antik Dönem'den Erken İslami Dönem'e kadar olan yerleşimlerde bulmaktadır.[478]

---

[470] Sağlamtimur, Limanı, s.135.
[471] Çattepe Höyük kazı başkanı Sayın Haluk Sağlamtimur ile yapılan görüşme.
[472] Velibeyoğu ve diğerleri, s.790,791; Sağlamtimur, Türker, s.69,70; Lightfoot, Tilli, p.514.
[473] Amida'da birkaç perde duvar uzantısı büyük olasılıkla yapım aşaması MS 4. Yüzyıla atfedilmemesine rağmen, benzer dört katmanlı tuğla sırası içerir. Bkz. Lightfoot, Tilli p.516. Ayrıca höyüğün güney ucuna doğru görülebilen daha tatmin edici tuğla örgü kümesi, çoğunlukla Romalı askeri mimarlar tarafından istihdam edilen bir başka yapım tekniği ile aynı şekilde karşılaştırılabilir. Bkz. Lightfoot, Tilli, p.516,517.
[474] Algaze, Tigris, p.254.
[475] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.790.
[476]Sağlamtimur, Kale, s.31.
[477] Lightfoot, Tilli, p.514.
[478] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.794.

Kulenin en alt kademesinde bulunan destek duvarı Dicle'nin yükselen sularına karşı önlem olarak yapılmış olmalıdır.[479]

Kuzeybatı bastion'dan güneye doğru devam eden sur aksında dikdörtgen formunda ikinci bir kule yer almaktadır. Köşelerde yer alan büyük taşlar dışında, kireçtaşı ve bazalt karışık olarak örülmüştür.[480] 2014 yılında bu alanda yapılan kazı çalışmaları sonucunda bu yapının üst kısmına erişim için duvarın hem güneydeki hem de kuzeydeki köşesine yapılmış düzgün kesme kireçtaşından basamaklar açığa çıkarılmıştır (Şekil 71,72).[481] Kıyı savunma surlarının en göze çarpan yapısı, planda dışı yarım daire, içi ise köşeli olan anıtsal kuledir (Şekil 73,74). Böyle bir plan oldukça geniş bir kullanım alanı yaratmakta, aynı zamanda dış kısımda Dicle'ye tahrip edecek yer bırakmamaktadır.[482] Dicle'ye bakan iki kule de kuzeybatı köşesindeki bastiona göre daha küçüklerdir. Her ikisi de moloz yığını üzerine yerleştirilmiş taşlardan inşa edilmiştir ve kireç harç ile sıvanmıştır.[483]

Yerleşimim Dicle'ye bakan batı bölümünde, ikinci evrede, ilk evre sur duvarının güneyine, Dicle Nehri'ne kadar inen geniş bir taş platform ve kuzeyine ise sur bedeni ve olasılıkla bir köprü geçişi olduğunu düşündüğümüz bir kapı inşa edilmiştir (Şekil 75,76).[484] Nehrin orta kısmında, yaz aylarında iyi görülebilen, taş ve tuğlalardan oluşan bir kaide görülmektedir. Dış kenarları tamamen bozulmuş, 3 x 3 m. boyutlarında korunmuş olan kaidenin gerçek boyutlarını tahmin etmek ne yazık ki mümkün değildir.[485] Dicle Nehri'nde, akıntı yönünü çeviren keskin açılı bir uç kısım ile bir köprü ayağı görünüşü mevcuttur (Şekil 77,78,79).[486] Dicle'nin ortasında bulunan bu yapı olasılıkla bu köprü ayağının nehrin karşı kıyısındaki diğer ayağı olmalıdır.[487] Nehrin karşı kıyısı, kum ve çakıllardan oluştuğundan, nehrin bütün yapı kalıntılarının üzerini örttüğü ya da bunları tahrip ettiği düşünülebilir.

Kuzeydoğudaki duvar kalıntıları, olasılıkla surun köşesini oluşturan ve kuzeybatıdaki bastiona benzeyen yuvarlak bir kuleye aittir. Arazide iki bastion

[479] Sağlamtimur, Kale, s.31.
[480] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.790.
[481] Çattepe Höyük kazı başkanı Sayın Haluk Sağlamtimur ile yapılan görüşme.
[482] Velibeyoğly ve diğerleri, s.791.
[483] Algaze, Tigris, p.254.
[484] Sağlamtimur, Limanı, s.135.
[485] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.793.
[486] Lightfoot, Tilli, p.514.
[487] Sağlamtimur, Limanı, s.135.

arasındaki düz bir hat, kuzeydeki dış duvarın devamını göstermektedir (Şekil 80,81).[488] Arazinin topografik yapısı da göz önüne alındığında bu bölümde bir kapı girişi olduğu düşünülmekteydi. Nitekim kalenin bu bölümünde 2014 yılı çalışmalarında açığa çıkarılan sur duvarlarının daha geç bir evrede doldurulmuş bir bölümünde kapı girişi olduğu görülmüştür (Şekil 82). Üst evrede bulunan yapılardan dolayı kapı girişi hakkında daha detaylı bilgiye ulaşmak şuan için mümkün değildir. Kuzey sur duvarları yapı tekniği bakımından, Dicle tarafında yer alan 2. evre sur duvarları ile benzerlik göstermektedir.[489]Bu sur hattında birbirine yakın dikdörtgen formda iki adet destek duvarı/kule bulunmaktadır (Şekil 83).[490] Kuzey hattının hemen alt kısmında kuzeye paralel ve neredeyse tüm yerleşim boyunca uzanan ve kale ile bu alandaki yerleşim yeri arasına savunma amaçlı açılmış olabilecek bir hendek?(titulus)[491] sistemi bulunmaktadır (Şekil 84).[492] Hendek sisteminin kuzeyinde kalan yaklaşık 200 x 220 m. genişliğindeki tarlalarda bol miktarda seramik[493] ve çatı kiremidi parçaları bulunmuştur. Olasılıkla burada Geç Antik Dönem ve Ortaçağ kaleleri için karakteristik olan bir vicus yerleşimi söz konusudur (Şekil 85,86).[494] Bu yerleşim şekli özellikle Suriye'de bulunan Geç Roma ve Bizans Dönemi'nde askeri amaçlı kurulan yerleşimlere benzemektedir.[495]

Çattepe'de Geç Roma sur yapısını tarihsel olarak destekleyecek en önemli buluntulardan biri, 1989 yılında köy sakinlerinden birinin yerleşimin batı kıyısındaki duvarların altında kanal açmak için yaptığı kazıda ele geçen ve üzerinde yazıt bulunan sunaktır (Şekil 87).[496] Halen Diyarbakır Müzesi'nde korunan bu sunak, Geç Roma- Erken Bizans Dönemi'ne aittir. Antonius Domittianus adlı, Roma ordusunun

[488] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.793.
[489] Sağlamtimur, Kale, s.32.
[490] Çattepe Höyük kazı başkanı Sayın Haluk Sağlamtimur ile yapılan görüşme.
[491] Sur içine açılan gedik önüne yapılan hendek. Bkz. Mehmet Bülent Şenocak, **Anadolu'da Roma Lejyonları Ve Askeri Birlikleri,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi),Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya,2014, s.227.
[492] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.793;Algaze, Tigris, p.254; Sağlamtimur, Kale, s.32.
[493] Bu alanda bulunan kazıma bezemeli ve sırlı seramikler burada Bir Bizans ya da erken İslami Dönem yerleşmesini göstermektedir. Bkz.Algaze, Tigris, p.254.
[494] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.794.
[495] Sağlamtimur, Kale, s.32.
[496] Lightfoot and Healey, p.1.

yardımcı birliklerinden emekli olan bir askerin[497] Zeus Olympius için yaptırdığı eserin üzerinde Yunanca-Aramice çift dilli yazıt bulunmaktadır.[498]

Sunak, dört yüzlü (kenarlı), üstte ve altta silmeler bulunan dikdörtgen yüzlerin birbirine karşıt olan iki tanesi yazıtlı olup, diğerleri ise boğa kafası kabartmalarıyla süslüdür. Dipte kaideye oturmasını sağlayan bir çıkıntı mevcuttur. Tepeyi dört üçgen çıkıntı çevrelemektedir. Sunak ayakta serbestçe durmasına rağmen, muhtemelen açık hava kült uygulamaları için, içi oyuk bir kaide üzerine dikildiği açıkça anlaşılmaktadır. Beyaz kireçtaşından şekillendirilmiştir.[499]

Yazıtın çevirisi şöyledir:

"*Ben, emekli bir asker olan Antonius Domittianus tanrıların efendisi Zeus Olympios'a adak adadığım için (bu sunağı) diktim".*

Antonius Domittianus yerel halktan birisidir ve yıllarca Roma ordusuna hizmet ettikten sonra evine geri dönmüştür. Bu hizmeti ona Romalı bir isim ve Roma vatandaşlığı elde etmesinin yanı sıra onu Greko-Roman kültüründe belli bir konuma getirmektedir. Onun yerel halktan olduğu Aramice yazıyla karşılaştırıldığında doğrulanmaktadır. Dikkat çekici olan şudur; Domittianus Dicle kıyısında hem Yunancayı hem de Aramiceyi çok iyi şekilde uygulayan taş ustaları bulabilmiştir. Söz konusu sunak arkeolojik veri olarak Dicle bölgesinden ele geçen ve doğru bir şekilde kaydedilmiş ilk Roma askeri yazıtı olma özelliğini taşımaktadır.[500]

Yazıtı paleografik zeminde tarihlemek şüpheli olabilir ancak Aramice yazıda tarihlemede her şey MS 2.yüzyıl ve erken 3. yüzyılı işaret etmektedir. Latince harflerin formları baz alındığında yazıt MS 2. yüzyılın ortalarında yer almakta. Yazıtın Zeus Olympius'a adanmış olması, İmparator Hadrianus'un MS 128 'de Olympius unvanı almasıyla birlikte tekrar popülerlik kazanması sonucunda olabilir. Bu durumda, Antonius Domittianus Traianus'un Part savaşı sırasında askere alınmış olabilir. Bu dönemde Armenia ve Kuzey Mezopotamya kısa bir süreliğine Romalılar tarafından işgal edilmişti. Diğer bir dikkat çekici hipotez de yazıtın Severuslar

[497] İmparator Claudius döneminden itibaren Auxilia (Yadımcı Muharip Birlikleri) birliklerinden, 20 hizmet yılını tamamlayıp terhis olan askerler, Roma vatandaşı kabul ediliyordu. Daha sonra Caracalla döneminde çıkartılan kanun ile imparatorluk sınırları içinde hür anne-babadan doğan bütün çocuklar Roma vatandaşı kabul edildi. Bkz. Şenocak, s.26.Dipnot.14.

[498] Sağlamtimur, Kale, s.134.

[499] Sunağın ölçüleri: Maksimum yükseklik 0.70 m. kabartmalı yüzün yüksekliği 0.595 m. genişliği ise 0.31 m.dir. Yazıtlı yüzün yüksekliği 0.34 m. genişliği ise 0.255 m. harflerin yüksekliği ise 0.037 m.dir. Bkz.Lightfoot and Healey, p.1.

[500] Ligthfoot and Healey, pp.1-3

dönemine ait olabileceği Bu hipotez, Domittianus'un askere alınmasının Severus'un Parth savaşlarıyla bağlantılı olmasından dolayı önerilmiştir. Çünkü Severus'un Suriye'de topladığı birlik Roma vatandaşı olmayan askerlerden oluşmaktaydı. MS 2. yüzyılın ortalarında ve özellikle Severuslar zamanında Roma ordusunda büyük oranda paralı askerler kullanılmaktaydı. MS 3. yüzyılda da Diocletian tarafından paralı askerlerden oluşan birlikler askere alınmıştır. MS 4. yüzyılda da Dicle bölgesinde bireysel ya da birlik olarak Roma ordusuna hizmet etmesi için paralı asker olarak alınmış sayısız örnek vardır. Yine de bunlara rağmen Yunanca Yazıtın harf formları Constantinian[501] Dönemi'ne (veya daha geç) tarihlenebilmektedir. Bunun aksine Hıristiyanlık, Mezopotamya'da MS 4.yüzyılda güç kazanmaya başlıyor. Bu tarihte Çattepe'de bir Roma atlı birliğindeki pagan adağı için geç bir tarih olurdu. Bu nedenle Domittianus ile ilgili olarak Romalılaşmış bir yerli olduğu ve muhtemelen MS erken 3. yüzyılda Roma ordusuna hizmet ettiği seçeneği daha uygundur. [502]

Yerleşimimin Geç Roma-Erken Bizans olarak tarihlendirmesi destekleyen bir başka buluntu ise kazılarda ortaya çıkartılan sikkelerdir. Bu sikkeler çoğunlukla II. Constantius (MS 337-361) dönemine aittir.[503] Ancak kazılarda ele geçen sikkelerden bahsetmeden önce, Lightoot'un yüzey araştırmasında bahsettiği sikkelerden söz etmek gerek. Yerleşimde araştırma yapan Lightfoot, Vicus olarak adlandırılan alandaki mezarlarda köylüler tarafından bulunan iki adet bronz Roma sikkesine dikkat çekmektedir. Her ikisi de iyi korunmuş durumda, ön ve arka yüz tasvirleri açıkça görülebilmektedir. Daha büyük olanın sağa bakan, göğsü zırhlı bir imparator büstünün betimlendiği ön yüzü merkezden çevreye ışın halinde yayılmakta, başının üzerine basılmış yazı ise kesintisiz bir şerit oluşturulmaktadır. Arka yüz ise iki tam boydan figür içermektedir. Ligthfoot'a göre bu sikke, muhtemelen MS 3. yüzyılın son çeyreği boyunca darp edilmiş olan "merkezden yayılanlar/ merkezden ışık saçanlar" ın büyük serisine aittir. Daha küçük olan ikinci sikkenin ön yüzünde yüzü sağa dönük, değerli taşlarla süslü bir taç takan, sakal tıraşlı bir imparatorun büstü

[501]Cosntantinian adında farklı iki imparator eşi vardır. Birincisi MS 308-324 yıllarında İmparator olan Valerius'un eşi ikinci ise MS 337-361 yıllarında görev yapan imparator II. Constantius'un eşi. İkinci seçenek daha ağır basmaktadır çünkü Valerius Batı imparatoru olarak görev yapmış, II. Constantius ise Doğu İmparatoru olarak görev yapmıştır.
[502] Lightfoot and Healey, p.6,7.
[503] Sağlamtimur Limanı, s.134.

bulunmaktadır. Arka yüzünde ise sancak ve mızrak tutan iki askeri figür vardır. Bu sikke, muhtemelen MS geç 4. yüzyıl imparatorlarında birine dayandırılmasına rağmen, Lightfoot bu sikkeyi Constantin hanedanlığından birine ait olabileceğine vurgu yapmaktadır. Ligthfoot'a göre bu iki sikke yerleşimde Roma varlığı konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır.[504]

Çattepe Höyük kazılarında 2009 yılında üç, 2012 yılında dört, 2013 yılında on iki ve 2014 yılında dokuz adet sikke ele geçmiştir. Bunlardan ikisi Grek sikkesidir, ele geçen sikkelerin altı tanesi ise tespit edilemeyecek durumda tahribata uğramıştır. Ele geçen sikkelerin imparatorlara göre dağılımı şöyledir;

Lucius Verus (MS 161-166)[505] 1 adet (Şekil 88),

Elagabalus (MS 218-222) 1 adet,

Iulia Mamaia [Severus Aleksander'in (MS 222-235) annesi] 1adet,

III. Gordianus [Grek sikkesi (MS 238-244)] 1 adet,

I. Philippus [Grek sikkesi (MS 244-249)] 1 adet,

Gallerius Valerius Maximianus [Caesarlık döneminden (MS 293-305)] 1 adet,

Maxentius (MS 306-312) 1 adet,

I. Constantinus (MS 307-337) 2 adet,

Constantinopolis (M.S. 330-335 ya da 335-337) 1 adet,

II. Constantius (MS 337-361)[506] 11 adet (Şekil 89),

Constantius Gallus (Caesar- MS 351-354) 1 adet.[507]

Yukarıda da görüldüğü gibi, MS 2. yüzyıldan bir, MS 3. yüzyıldan dört, MS 4. yüzyıldan da çoğunluğu II. Constantius'a ait olmak üzere, on yedi tane sikke

[504] Lightfoot, Tilli, p. 517,518.

[505] Lucius Verus (MS 161-166), Basım Tarihi, MS 166-Roma, Gümüş Denarius; 19 mm, 3.01 gr. Ön Yüz: Sağa, defne çelenkli, sakallı Lucius Verus başı [L VERVS AVG ARM – PARTH MAX]. Arka Yüz: Sağa, ayakta Victoria, sağ elinde palmiye dalı, sol eli ile palmiye ağacına yerleştirilmiş kalkan tutar; kalkan üstünde yazı:[VIC / PAR TR P VI IMP IIII COS II].

[506] II. Constantius [MS 337-361,(MS 324-337 Caesar)], Basım Tarihi, MS 330-335-Roma, Bronz; 22 mm, 2.25 gr.Ön Yüz: Sağa, defne çelenkli, giysili ve zırhlı Caesar II. Constantius büstü [FL IVL CONSTANTIVS NOB C]. Arka Yüz: Ayakta, başlar birbirine dönük, aralarında iki standart olan, bir ellerinde mızrak, bir ellerinde yere dayalı kalkan bulunan iki asker [CLOR – IA EXERC – ITVS, altta: R çelenk T].

[507] Kazıda bulunan sikkeler Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Kültürleri Bölümü'nden Prof. Dr. Cumhur Tanrıver ve Uzman Mehmet Önder tarafından okunmuştur.

bulunmaktadır. Höyükte ele geçen sikkeler, MS 4. yüzyılın ilk yarısında, özellikle II. Constantius Dönemi'nde yoğunluk göstermektedir.

Yerleşimde ele geçen sikkeler dışında, yerleşimin tarihlendirilmesinde etkin rol oynaması beklenen diğer buluntu grubu ise Geç Roma seramikleridir. Algaze yapmış olduğu yüzey araştırmasında, höyük üzerinde çok sayıda kaba, kırmızı renkli tipik roma seramiklerinin fazlalığından söz etmektedir.[508] Ancak yapılan kazılarda Geç Roma kalesinin tarihlendirilmesinde etkin bir rol oynayacak Roma seramiğine ne yazık ki henüz rastlanılmamıştır.[509] Ayrıca höyük üzerindeki kazılarda hem Algaze'nin hem de Taçdam ekibinin yapmış olduğu yüzey araştırmalarında ince Roma seramiğini bulunamamıştır.

Taçdam ekibinin yapmış olduğu yüzey araştırmalarında, doğu tarafındaki surların altında, boyun kısmında birbirine paralel yivler olan, huni tipli kaba ait, "brittle ware" olarak adlandırılan seramik parçaları bulunmuştur. Bu tür kaplar Suriye'de MS 3-6. yüzyıllarda karşımıza çıkmaktadır. Ain Sinu (Kuzey Irak) ya da Tall Barri'de (Habur Bölgesi) bulunmuş olan benzer kaplar bu tarihlendirmeyi MS 3. yüzyılla sınırlamaktadır. Ayrıca yüzey araştırmalarında Vicus yerleşiminde bulunmuş, üzerinde "diamond shaped" baskı bezeme bulunan bir parça da aynı şekilde MS 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. [510]

4.4.ORTAÇAĞ VE SONRASI

Höyük üzerinde yapılan kazı çalışmalarında yer yer 5-6 m. derinliği bulunan Ortaçağ tabakaları gözlemlenmiştir (Şekil 90,91). Çattepe Vicus'unda, kazıma bezemeli seramikler çok yaygındır ve bunlar höyüğün üzerinde de görülmektedir.[511] Hamur renginde bırakılmış olan monokrom seramikler, orta ve iri katkılıdır. Mineral ve organik katkılar bir arada da görülebilmektedir. Hamur renkleri açık bej, kum rengi, kahverengi kırmızı ve kızıl kahve arasında değişebilen ve yüzleri perdahlanmış seramikler, ender olarak astarlanmış ya da parlak perdahlanmıştır. Özlü pişmiş seramikler mevcut değildir. Çizi veya baskı bezeme yaygın olmasına karşın boyalı

[508] Algaze, Tigris, p.254.
[509] Çattepe Höyük kazı başkanı Sayın Haluk Sağlamtimur ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz.Velibeyoğlu ve diğerleri, s.796.
[510] Velibeyoğlu, s.795,796,798.
[511] Algaze, Tigris, p.254.

kaplar görünmemektedir. Bununla birlikte sırlı, çok ince mineral katkılı seramikler de mevcuttur. Birkaç "brittle ware" parça dışında, yöresel gelişimi izleyen ve aslında ancak kazılarla tanımlanabilecek bir seramik repertuarı bulunmaktadır (Şekil 92).[512]

Ortaçağ Arap yazılı belgelerinde bahsi geçen liman yapısı yerleşimin güneybatı tarafında, Dicle Nehri'nin kenarındadır (Şekil 93). [513] Liman yapısı Geç Roma Döneminde tatlı su kaynağı için inşa edilmiştir. Olasılıkla bu dönemde Dicle Nehri'nin yatağı daha batıdan, kaleye yakın alandan akmadığı için bu alana getirilen suyun depolanması için sarnıç benzeri bir yapı yapılmış olmalıdır.[514] Daha sonra tektonik bir hareket sonucu Dicle Nehri'nin yatağı değişip kalenin yanından akmaya başlayınca sarnıç olarak yapılan bu yapının küçük değişikliklerle bir limana dönüştüğü düşünülmektedir (Şekil 94,95,96). Duvarların içinde bulunan, keleklerin bağlandığı iskele babaları (2 adet) bu durumu kanıtlamaktadır (Şekil 97,98). Ayrıca liman yapısının duvarlarında bulunan 8-10 cm.lik delikler burarla çakılan ağaçlara keleklerin bağlanmış olduğunu göstermektedir.

Doğu ve güney tarafı kısmen konglemera tabaksı kazılarak inşa edilmiş olan liman yapısına, höyük yamacına inşa edilmiş idari yapıların içerisinden geçerek aşağıya inen taş merdivenler aracılığıyla ulaşılmaktadır.[515] Kireçtaşından yapılmış olan merdiven basamakları 23 adet olup, 150 x 0.50 m. boyutlarında, yaklaşık 0.30 m. kalınlığındadır. Merdiven basamakları için liman yapısının batı tarafına güçlü ve kalın taş duvar, doğu tarafında ise tuğladan yapılmış duvar bulunmaktadır (Şekil 99). Doğu kısmında basamakların dayandığı bu tuğla duvar hafif bir kavisle aşağıya doğru inmektedir. Bu nedenle, Dicle'ye inen merdivenlerde bu duvarla birlikte kavisli bir şekilde devam etmektedir. Basamakların üst kısmı tuğlalardan yapılmış bir kemerle kapatılmış olmalıdır. Tabanda bulunan son birkaç basamağın yer aldığı alandaki 4 x 3.30 m. boyutlarındaki çok geniş olmayan alan, yükleme ve boşaltma için kullanılmış olabilir. Bu duvarların büyük bir bölümü liman yapısının suyun içinde kalan kısmını oluşturmaktadır. Güney taraftaki duvar yaklaşık 9 m. uzunluğunda, 2.60 m. kalınlığındadır. Bu duvara paralel olan kuzeydeki duvarın

[512] Velibeyoğlu ve diğerleri, s.796.
[513] Sağlamtimur, Limanı, s.136.
[514] Haluk Sağlamtimur, "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı Ve Hasankeyf", **Metro Gastro Dergisi,** Sayı:77, 2015, (Nehir), s.10,12.
[515] Sağlamtimur, Kale, s.34,35. Algaze, bahsi geçen merdivenleri, nehirden bir girişi gösteren yapı olarak tanımlamıştır. Bkz. Algaze, Tigris, p.254.

büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Bu iki duvar arasına giren kelek veya sal gibi taşıma araçları yükleme ve boşaltmayı Dicle Nehri'nin akıntısından etkilenmeden bu alanda güvenli bir şekilde yapmış olmalıdırlar.[516] Ayrıca suyun yüklenmesi veya alçalması durumunda 3.30 m. genişliğindeki bu iki duvarın üzerine ahşap uzatarak daha geniş bir yükleme ve boşaltma alanı yaratmakta mümkün görünmektedir. Bu alanda oldukça geniş bir alana yayılmış olan liman yapısının batı bölümü yıkılmış olmasına rağmen Dicle'nin sularına karşı güçlü duvarlarla koruma altına alınmıştır. Eldeki veriler ışığında Liman yapısının Geç Roma Dönemi'nden daha erken dönemde yapılmış olan sur duvarları ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Yerleşimin bulunduğu alanın stratejik ve jeopolitik konumu itibariyle erken dönemlerde de liman olarak kullanılmış olması akla yatkındır. Ortaçağ'a tarihlenen yazı veriler Diyarbakır/Amed'ten başlayarak güneye giden nehir taşımacılığı için beş limandan bahsetmektedir. Bunlar Diyarbakır/Amed, Cipas/Hasankeyf, Tell Fafan/ Çattepe, Ceziret İbn Ömer/Cizre ve Musul-Bağdat limanlarıdır (Şekil 100). Yazılı kaynaklarda geçen bu limanlara ait arkeolojik buluntular Çattepe dışında ortaya çıkartılamamıştır.[517]

Çattepe'nin Ortaçağ Arap yazılı belgelerindeki adı Tell- Fafan'dır. Arapçada Tell tepe anlamına gelmekte olup Tell-Fafan'da "Fafan tepesi" demektir. İslam coğrafyacıları Tell-Fafan'ı bir şehir olarak tanımlamaktadırlar.[518] Yapılan kazı çalışmalarında Çattepe'nin üst tabakalarında Tell-Fafan şehrine ait yapılar kısmen ortaya çıkarılmıştır. Bu döneme tarihlenen yapıların büyük bir bölümü höyüğün güney tarafı ile günümüz köy yerleşimi arasındaki düzlükte bulunmaktadır. Ayrıca yine bu döneme tarihlenen yapıların bir bölümü ise yerleşimin batı tarafındaki Geç Roma surlarının sağlam duvarlarına yaslanarak yapılmış mekanlardan oluşmaktadır (Şekil 101,102,103). Bu yapılarda ortaya çıkartılan çanak çömleklerin bir bölümü yapıların içinde in situ olarak ele geçmiştir.[519]

İslam coğrafyacıları Tell Fafan'ı Dicle üzerinde gemi taşımacılığın başladığı ilk yer olarak kabul etmektedir. İki nehrin arasında olması nedeniyle MS 10. yüzyıl

[516] Sağlamtimur ve Türker, s.73,74.
[517] Sağlamtimur, Kale, s.36,37.
[518] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.146. Lightfoot ve Healey'in yayınladıkları makalede, Çattepe'nin Dicle üzerinde bulunan önemli bir Roma garnizonu olduğu belirtilerek *equties Pafenses* olarak tanımlanmıştır. Olasılıkla burada geçen Pafenses adı daha sonra dönüşerek Ortaçağ'daki İslami şehir olan Tell-Fafan adını almış olmalıdır. Bkz. Sağlamtimur ve Türker, s.72.(dip not 19)
[519] Sağlamtimur, Kale, s.33.

boyunca El- Cezire'nin en önemli limanlarından biri haline gelmiştir.[520] Bir başka deyişle Çattepe'ye kadar Dicle üstünde keleklerle yapılan taşımacılık, buradan itibaren yerini "sefine", yani gemilere bırakır (Şekil 104,105). Bu liman kenti MS 915-916 yılında halkının neredeyse tamamı kılıçtan geçirildikten sonra ateşe verilerek yakılmıştır. Yapılan kazı çalışmalarında şehrin tamamını kapsayan bu yangın tabakası açığa çıkarılmıştır.[521]

Yazılı kaynaklar Tell-Fafan'ın, MS 10. yüzyılda Erzen, Bitlis ve daha kuzeydeki Ermeniyye şehirlerinden gelen malların Dicle üzerinden Musul'a aktarılması noktasında aktif bir liman olma özelliğini koruyamayıp sıradan bir köy haline geldiğini göstermektedir.[522] Çünkü MS 11.yüzyıldan itibaren Mervani hakimiyetine paralel olarak ortaya çıkan eşkıya çetelerinin varlığı bu güzergahı ticaret kervanları için tehlikeli hale getirmiştir. Bu da doğal olarak tüccarların bu güzergahı terk etmelerine ve Tell-Fafan'ın ticari bir liman şehri olma özelliğini yitirerek küçük bir köy mertebesine inmesine neden olmuştur. Artukluların bölgede güçlenmesi ve Hasankeyf'in başkent olmasından sonra Midyat ve Nusaybin üzerinden güneye inen yol güzergahının kullanılmasıyla nehir taşımacılığı önemini kaybetmiş ve Tell-Fafan/Çattepe tamamen terk edilmiştir.[523]

Çattepe MS 11-14. yüzyıllarda yeniden iskan edilmiştir.[524] Selçuklu hükümdarları Van Bölgesi ve Kuzey Mezopotamya arasındaki stratejik önem taşıyan yolları kontrol altında tutmak amacıyla Botan ve yan kolları üzerinde köprüler ve hanlar inşa ettirmiştir. Çattepe'nin Dicle tarafındaki tadilat geçirmiş surlar bu döneme aittir.[525] Selçuklu Dönemi'nden sonra Çattepe üzerinde bulunan yerleşim stratejik önemini kaybetmiş, yalnızca yakın zamana kadar iskan edilen bir köy olarak varlığını sürdürmüştür. Bugün ise boşaltılan köy ve höyük, baraj suları altında kalmayı beklemektedir.[526]

---

[520] Çevik, Diyar-ı Bekr, s.146.
[521] Sağlamtimur, Dicle, s.119.
[522] Sağlamtimur, Nehir, s.12.
[523] Sağlamtimur ve Türker, s.75.
[524] Taçdam ekibinin yapmış olduğu yüzey araştırmasında, yerleşiminin neredeyse tamamında çoğunlu kaselerden oluşan sırlı seramikler görülmüştür. Bunların hemen hemen hepsi genelde İslami Ortaçağ'a (MS11-13/14. yüzyıllar) tarihlendirilebilir. Bkz. Velibeyoğlu ve diğerleri, s.797.
[525] Dicle'ye bakan batı surlarında 3. Evreye ait olan geç dönem onarımları düşüncemize göre yalnızca Çatetepe'nin ikinci parlak dönemine (yani MS 11.-13/14. yüzyıllar) ait olabilir. Bkz. Velibeyoğlu ve diğerleri, s.799; Sağlamtimur, Limanı, s.137.
[526] Sağlamtimur, Limanı, s.137.

4.5.ÇATTEPE'NİN ROMA İÇİN ÖNEMİ

Botan ve Dicle Nehirlerinin birleştiği nokta bulunan Çattepe, Arzanene ve Corduene eyaletleri arasındaki sınırda yer almaktadır. Süryanice kaynak olan ve MS 4. yüzyıl sınırları hakkında değerli bilgiler veren Mısırlı Keşiş Yakup'un Hayatı adlı eserde, Roma kontrolünün Sophanene [527] ve Arzenene boyunca Amida'dan (Diyarbakır) doğuya doğru uzandığı belirtilmiştir. [528] MS 298 yılındaki barış anlaşmasından sonra Tigris'in (Dicle Nehri) Roma İmparatorluğu'nun doğudaki *limes*'i (sınır) olmasından dolayı Roma, burayı korumak için bir savunma hattı inşa etmiştir (Şekil 106,107,108).[529] Diocletianus, barışın hemen ardından sınır güvenlini koruma adına elini çabuk tutmuş ve birkaç kale inşa ettirmiştir. Antikçağ yazarlarından Malalas bunu şöyle ifade eder:

"Diocletianus, Mısır'dan Pers sınırına kadar kaleler inşa ettirdi, her bölgeye ayrı bir komutan atayarak bunları, büyük askeri kuvvetlerle birlikte koruma görevi verdi."

Diocletianus'un hangi kaleleri inşa ettirdiğini belirten bir kaynak ne yazık ki mevcut değildir.[530] Antik kaynaklar ve Dicle üzerinde yapılan arkeolojik kazılar bu kalelerden birisinin Çattepe Höyük üzerinde yer aldığını destekler niteliktedir. Çattepe, MS 298'de Galerius ve Narses arasındaki antlaşmayı takiben Romalılar tarafından kurulmuş olabilir.[531]

Çünkü bahsi geçen yerleşim, MS 425 yılında yazılmış olan, Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarının askeri ve idari yapılanmalarını, İmparatorluk saraylarında ve eyaletlerde bulunan resmi görevliler hakkında detaylı bilgi veren *Notitia Dignitatum*'da Mezopotamya Eyaleti sınırları içerinde gösterilen Equites scutarii Pafanses olarak adlandırılmaktadır. [532] Lightfoot'da, Çattepe'deki Geç Roma

[527] Sophanene, hemen hemen Dicle nehri ile Batman çayı (Nymphios) arasında kalan bölgedir. Batıdan ve güneyden Dicle ile sınırlandırılan bu bölge, doğuda Batman çayı, kuzeyde ise Toros silsilelerinin eteklerinde son bulur. Bkz. Konuk, s.8.
[528] Ligthfoot, Tilli, p.519.
[529] Adnan Çevik ve Süka Konuk, "Dicle Nehri Ekseninde Roma İmparatorluğu'nun İdari Teşkilatlanması Ve Sasani mücadelesi", **XVII. Türk Tarih Kongresi,** Ankara, 15-17/09/2014 ,(İdari),(Baskıda),s.4. Ayrıca Diocletianus ve sonrasında Tigris (Dicle) üzerinde birçok noktada savunma amaçlı kalelerin inşa edildiği vurgulanmaktadır. Bkz. Dodgeon and. Lieu, p.158.
[530] Çevik ve Konuk, İdari, s.4.
[531] Comfort, p.327.
[532] Notitia Dignitatum, XXXVI.26, **Equites scutarii indigenae Pafenses, Assara,** s.77,78.

kalesinin Equites scutarii Pafanses (Ağır silahlarla ve zırhlarla donatılmış süvari) olarak adlandırılan atlı süvari birliğine ait bir karargah olduğuna vurgu yapmaktadır. [533] Çattepe, iki önemli güzergah üzerindeki konumu nedeniyle seçilmiştir; bunlardan biri sınırın Pers tarafında güneydoğuya Arzanene ve Corduene arasında bağlantı sağlamaktadır, diğeri ise stratejik Bitlis Geçidi üzerinden kuzeye Armenia merkezine uzanmaktadır. Bu nedenle Çattepe MS 298-363 arası dönemde çok önemli bir noktada yer almaktadır.[534]

Çattepe'deki kale ve diğer buluntular, yerleşimin, Geç Roma İmparatorluğunun doğu savunmasında sistemin bir parçası olduğunu göstermektedir.[535] Örneğin, MS 338-361 yıllarında II. Constantius[536] ve II. Şapur arasında Dicle sınır hattında yaşanan savaşlarda Sasaniler net bir sonuç alamamıştır.[537] Sasani saldırılarının II. Constantius Döneminde dikkate değer bir başarı kazanamamasının nedeni, Diocletianus'dan itibaren Mezopotamya'da inşa edilen kaleler ve *limes*in varlığıdır.[538]

Roma İmparatoru Iulianus'un, MS 363 yılında Sasanilere karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetmesi sonucu askerler tarafından imparator ilan edilen Iovianus II. Şapur ile barış anlaması yapmaya karar vermiştir. Yapılan bu anlaşmayla Roma, Dicle'nin doğusunda bulunan bütün topraklardan geri çekilmiştir.[539] Bu anlaşmayla bölgede bulunan Çattepe'deki gibi savunma kalelerinin kaybı, Sasani ve Armenia sınır bölgesindeki Roma statüsünü daha da zayıflatmıştır.[540]

[533] Lightfoot, Empire, p.298.
[534] Lightfoot, Tilli, p.519.
[535] Sağlamtimur, Kale, s.33.
[536] Çattepe kazılarında ortaya çıkartılan sikkeler çoğunlukla II. Constantius (MS 337-361) dönemine tarihlenmektedir. Bkz. Sağlamtimur, Kale, s.33.
[537] Bilgiç, Sasani,63.
[538] Kaçar, Emperyal, s.16.
[539] Kaçar, Emperyal, s.19;Bilgiç, Sasani, s.68.
[540] Lightfoot, Tilli, p.521.

SONUÇ

MS 224'de 400 senelik Part Hanedanlığına son verip, atalarının Anadolu toprakları üzerindeki mirasını geri almak ve Persleri şaşalı yıllardaki konumuna geri getirmek isteyen Sasani İmparatorluğu 4 asır boyunca hüküm sürmüştür. Partlardan daha saldırgan bir tutum izleyen Sasaniler Roma'nın doğu sınırında sürekli var olan hareketliliğin artmasına neden olmuş, MS 3. yüzyıldan MS 7. yüzyıla kadar geçen sürede yüzyıllardır var olan olan sınır çatışmalarını en üst seviyeye taşımıştır. Bu sınır mücadelesi özellikle araştırmamıza konu olan MS 4. yüzyılda büyük çatışmalara ve söz konusu bölgedeki idari yapının el değiştirmesine neden olacak düzeydeki savaşları da beraberinde getirmiştir.

Roma'nın "askeri anarşi" olarak adlandırılan, ekonomik, siyasi ve askeri temellere dayanan III. yüzyıl krizi ile başa çıkmak zorunda kalması, Sasanilerin doğu sınırındaki başarılarının önünü açmaktaydı. Roma'nın aksine istikrar abidesi olarak öne çıkan ve çok uzun yıllar hüküm süren Sasani İmparatorları Roma'nın içine düştüğü durumdan yararlanarak sınırlarını zaman zaman batıya doğru genişletmişlerdir. Roma bu dönemde çaresiz bir şekilde sınırlarını savunmaya çalışmış ancak bu mücadele içerisinde İmparatorluk tarihinin en kötü olaylarının yaşanmasına engel olamamıştır. III. Gordianus'un Sasani İmparatorluğu'nun başkenti Ktesiphon'a ilerlemek üzereyken Misikhe 'de (Mezopotamya'da bir yer) savaş alanında hayatı kaybetmetsi[541], Roma İmparatoru Valerianus'un I. Şapur tarafından esir alınması ve belli olmayan akibeti[542], Roma'nın elinde tuttuğu "dünya eğemenliği" sıfatına vurulmuş en ağır darbe olmuştur., III. yüzyıl krizinin neden olduğu bu durum, Roma'nın Sasaniler karşısındaki çaresizliğininin en iyi örneği olmuştur.

III. yüzyıl krizine askeri ve ekonomik reformlarla son veren Dioclatianus, Sasaniler'e karşı Doğu Caesar'ı olarak Galerius'u görevlendirmiş ve MS 298 yılında Galerius, Sasani ordusunu tamamen yok ederek Sasani hükümdarı Narses karşısında ezici bir galibiyet almıştır.[543]Sasani hükümdarı Narses'in barış çağrısına olumlu yanıt veren Roma, Narses ile imzalanan MS 298 barış anlaşmasıyla Dicle'nin ötesindeki

[541] Dignas and Winter, p.78; Edwell, p.843; Southren, p.235.
[542] Kaçar, İran, s.159;Edwell, p.844;Drijvers, p.446;Segal, s.157; Southren, p.238.
[543] Dodgeon and Lieu, pp.109-116; Southren, p.243;Bilgiç, Sasani, s.53.

eyaletleri; Ingilene, Sophene, Arzenene, Karduene ve Zabdikene'yi ele geçirmiş, kuzey Mezopotamya ve Armenia üzerinde söz sahibi olmuştur. Bu anlaşma sonucuyla Dicle (Tigris), iki imparartorluk arasında sınır sayılmış ve Roma, Amida, Nisibis, Singara, Bezabde gibi önemli kentlerin kontrolünü ele geçirmiştir.

298 barış anlaşmasıyla Diocletianus ve ardılları Dicle'nin sınır olmasından dolayı bu bölgedeki savunmaya ağırlık vermişler ve savunma yapıları inşa ettirmişlerdir. Diocletianus ile başlayan bu faaliyetler esnasında birçoğunun kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen ancak araştırmalar doğrultusunda MS erken 4. yüzyıla tarihlendirilen, Dicle Nehri eksenine ve Yukarı Dicle Havzası'na konumlandırılmış kaleler ve askeri yerleşimler dikkat çekmektedir.

Tez kapsamında araştırmanın ana konusu olan Amida, Cepha, Çattepe ve Bezabde kaleleri, stratejik konumları nedeniyle MS erken 4. yüzyılda Roma-Sasani sınır mücadelesinde etkin rol üstlenmişlerdir (Şekil 109). MS 298 barış anlaşmasıyla söz konusu bölgedeki sınır güvenliği için önem arz eden noktalara konumlandırılmış olan bu askeri yerleşimler sayesinde Roma, barış anlaşmasından başlayarak MS 4. yüzyılın ikinci yarısına kadar sınır güvenliğini sorunsuz bir şekilde korumayı başarabilmiştir.

Dicle ekseni boyunca konumlandırılmış olan bu askeri yerleşimlerden Amida ve Cepha II. Constantius tarafından inşa ettirilmiştir.[544] Arkeolojik meteryallere ve mimari elemenlara dayanarak MS erken 4. yüzyılda inşa edildiği anlaşılan Çattepe ve Bezabde kalelerinin ise hangi imparator tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak dikkat çeken bir nokta var ki o da Dicle ve Botan Nehirlerinin birleştiği yerde konumlandırılmış olan Çattepe'deki Roma kalesinden birçok antik kaynakta söz edilmemesidir. Amida'nın II. Şapur tarafından kuşatılması esnasında kent savunmasında görev alan Antakyalı tarihçi ve asker Ammianus Marcellinus'da Çattepe'deki Roma kalesinden bahsetmemektedir. İki suyun birleştiği yerde inşa edilmiş bu kale, yalnızca MS 4. yüzyılın sonunda ya da 5. yüzyılın başında yazılmış Latince bir eser olan Notitia Dignitatum'un Mezopotamya eyaleti içindeki şehirler ve kaleler listesinde Pafanses adıyla yer almaktadır (Şekil 110).[545]

[544] Honigmann, s.2,4.
[545] Notitia Dignitatum, XXXVI.26,p.77,78.

Geç Roma İmparatorluğunun doğu savunma sisteminin öenmli bir parçası alan bu kale "Equites scutarii Pafanses" olarak adlandırılan atlı süvari birliğine ait bir karargahdır. İlk kez 2009 yılında başlanılan kurtarma kazılarıyla 2012,2013 ve 2014 kazı sezonlarında açığa çıkartılan Roma kalesinden elden edilen arkeolojik buluntular ve mimarisiyle MS 298-363 yılları arasındaki sınır güvenliği için Roma adına stratejik bir öneme sahip olduğu açıkça ortadır. Arzenene ve Corduene arasındaki bağlantıyı kontrol ederek Perslerin bu bölgeden geçişlerini kontrol altına alan bu askeri yerleşim, özel konumu nedeniyle Bitlis Geçidi üzerinden kuzeye Armenia merkezine uzanan güzergah üzerindedir.

Önemli lejyonlar tarafından korunan Amida, Cepha, Çattepe/Pafanses ve Bezabde'deki askeri yerleşimler, mimari büyüklükleri de göz önüne alındığında, Roma'nın sınır güvenliği için ne kadar özverili davrandığı görülmektedir. Mimari özellikleri, yapımında kullanılan malzemelerin aynı olması ve stratejik noktalara konumlandırılmalarıyla birçok benzerliği bulunan söz konusu dört kalenin de Dicle Nehri'nin kıyısında olması oldukça dikkat çekicidir. Her ne kadar şu zamana dek yapılan bilimsel çalışmalarda Amida, Cepha ve Bezabde'de Dicle kıyısında olmaları ve antik kaynaklarda belirtilmesi sebebiyle varlığı araştırılan bir liman yapısına rastlanılmamış olsa da Çattepe kazılarında kale mimarisiyle uyumlu bir liman yapısı ortaya çıkartılmıştır. Septimius Severus ve Traianus'un Fırat Nehri üzerinden lojistik yardım almak için filolar kullandığı bilinmektedir.[546] O yüzden Dicle Nehri'ne kıyısı olan Amida, Cepha, Bezabde ve Çattepe/Pafanses'de açığa çıkarılan liman yapısını göz önünde bulundurursak Fırat Nehri'nde olduğu gibi bu hat üzerinde de lojistik destek amaçlı kullanılmış filoların olması mümkün gözükmektedir.

Diocletianus'dan itibaren II. Constantius Dönemine kadar Pers topraklarına zaman zaman yapılan saldırıların yerini II. Constantius Dönemi ile beraber savunmaya dayalı bir strateji almıştır.[547] Çünkü Sasaniler en ihtişamlı ve saldırgan dönemini, olgunluk çağına gelen II. Şapur zamanında yaşamıştır. II. Şapur'un MS 334 yılında İmparator Constantius'a elçiler göndererek, MS 298 barışını tanımadığını söylemesiyle başlayan bir dizi saldırı doğu sınırında gerilimin artmasına neden olmuştur. Bu tarihten itibaren başlayan saldırılar, II. Constantius'un batı sınırında ve

[546] Yıldırım, Fırat Nehri, s.171.
[547] Çevik ve Konuk, İdil, s.5.

imparatorluğun tahtında hak idda eden komutanlarıyla yaşadığı sorunlar ayrıca, imparatorluğun içinde bulunduğu zor durumu değerlendiren II. Şapur tarafından Amida'nın kuşatılmasıyla en üst noktaya çıkmıştır. Yetmiş üç günlük bir kuşatmanın ardından Amida'yı ele geçiren II. Şapur sonrasında ise Bezabde'ye yönelmiş ve daha kısa bir sürede burayı da almayı başarmıştır. Bu sırada İmparator II. Constanstius'un ani ölümü sonrası askerleri tarafından imparator ilan edilen Iulianus, MS 359 yılında Amida ve Bezabde'nin Sasaniler tarafından ele geçirilmesiyle zarar gören Doğu savunmasındaki bu durumu düzeltmek için Sasanilere karşı sefer düzenlemiş ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu seferde kendisi de hayatını kaybetmiştir. Savaş sırasında başsız kalan ordu Iovianus'u imparator olarak seçmiştir. Umutsuz durumla yüzleşen imparator Sasanilerle, Roma imparatorluk tarihine kara bir leke olarak geçen 363 barış anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.

Bu utanç verici anlaşmayla Roma, Diclenin ötesindeki Arzenene, Moxoene, Karduene, Rehimene ve Zabdikene'yi 15 kalesiyle birlikte Sasaniler'e teslim etmek zorunda kalmıştır. Roma'nın elinde ise Nymphios'un (Batman Çayı) batısında kalan Ingilene ve Sophene bölgeleri kalmıştır[548]. Mezopotamya ve Armenia toprakları üzerindeki hakimiyeti büyük ölçüde son bulan Roma, 298 anlaşmasıyla kazandığı ve stratejik öneme sahip birçok sınır kalesini de Sasanilere teslim etmiştir. Tez kapsamında incelediğimiz Amida ve Cepha yapılan 363 barış anlaşmasıyla Roma'nın elinde kalırken, Çattepe/Pafanses ve Bezabde gibi uç noktalarda bulunan sınır kaleleri Sasanilere bırakılmıştır.

Roma'nın, Dicle'nin ötesinde bulunan Rhabdion, Nisibis, Singara, gibi askeri yerleşimleri de kaybetmiş olması uzun yıllardır bu bölgede istikrarsız bir şekilde devam eden hakimiyetini kesin olarak sonlandırmıştır. Hakimiyet alanını 363 barışı ile genişleten II. Şapur bu bölgenin stratejik öneminin farkında olduğundan ele geçirdiği Bezabde'yi yerle bir etmek yerine onartarak kullanmayı tercih etmiştir[549]. Söz konusu durum Çattepe/Pafanses için de düşünülebilir. Her ne kadar yapılan kazılarda kale içerisinde iddaları güçlendirecek arkeolojik bir buluntuyla henüz karşılaşılmamış olunsa da Çattepe'nin stratejik konumundan dolayı Sasaniler tarafından kullanılmış olmasını bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

[548] Honigmann, s.3.
[549] Çevik ve Konuk, İdil, s.6.

363 barış anlaşmasıyla değişen sınırlar son halini Roma imparatoru I. Theodosius'un doğu sınırını yeniden düzeltmek ve iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla MS 384 yılında savaş yapmaksızın II. Şapur ile yaptığı anlaşmayla almıştır. Bu anlaşmaya göre Armenia Minor Roma'ya, Armenia Maior ise Sasanilere bırakılmıştır. Fırat ve Dicle'nin yukarısındaki bölgeler ise Theodosius'un egemenliği altında kalmıştır.[550]

Roma-Sasani savaşları, her ne kadar Sasanileri hedeflerine ulaştıramamış olsa da, uzun vadede Roma dünyası açısından çok yıkıcı sonuçlara zemin hazırlamıştır. Her şeyden önce Roma, Sasani saldırılarını dengelemek için ekonomik ve siyasal açıdan büyük çöküntüler yaşamıştır. Sasani savaşlar zinciri, Roma'nın sadece başkentini değil, kaynaklarını da IV. yüzyıl içerisinde doğuya aktarmasına neden olmuştur. Sınır çekişmesinde meydana gelen savaşlar esnasında birkaç Roma imparatorunun hayatını kaybetmiş olasına karşın, hiçbir Sasani imparatorunun savaş alanında ölmemiş olması dikkat çekici bir etkendir. İran dünyası, Roma'ya karşı savaş ideolojisinin sınırlarını çok geniş tutmuş olmasına karşın, Roma'yı sadece Dicle'nin batısına sürmeyi başarabilmiştir.[551]

[550] Bilgiç, Sasani, s.215.
[551] Kaçar, Emperyal, s.19,20.

KAYNAKÇA

Ahunbay, Metin. "Diyarbakır- Amida Surlarının Erken Dönemi", **Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu,** T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, (Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç), Diyarbakır, 2012, ss.67-78.

Akşit, Oktay. **Roma İmparatorluk Tarihi (MS 193-395),** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

Akşit, Oktay. **Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27-MS 192),** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Ali Bey. **Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk,** çev. Cahit Kayra, Büke Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Algaze, Guillermo**.** "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project". **Journal of Near Eastern Studies,** Vol:48,No:4, 1988,pp.241-281.

Algaze, Guillermo. "The Tigris-Euphrates Archaeological Survey Project", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara,1990,pp.391-403.

Algaze, Guillermo. "Güneydoğu Anadolu Projesinin Kültürel Yanları", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi,** Cilt:3, Sayı:56-57, 1992,ss.3-15.

Alper, Berrin, Mehmet Alper. "Diyarbakır Savunma Sistemi Mimarisi", **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (Ed.Nevin Soyukaya), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015,ss.61-83.

Arık, Oluş M. "Hasankey Kazı ve Kurtarma Projesi", **Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 1999**

Yılı Araştırmaları, (Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu), Ankara,2001, ss.777-794.

Arık. Oluş M. **Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent,** Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2003.

Arslan, Murat. "Sulla'nın Küçükasya Politikası", **Arkeoloji Ve Sanat Dergisi,** Sayı:94,2000,ss.32-42.

Arslan, Murat. "I. MITHRADATES-ROMA SAVAŞI Rhodos ve Lykia'nın Durumuna Genel Bakış", **Likya İncelemeleri I,** (Ed. Nezih Başgelen), Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002,ss.115-128.

Arslan, Murat. **MITHRADATES VI EUPATOR Roma'nın Büyük Düşmanı,** Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Assénat, Marine ."Amida Surları: Birkaç Tarihi ve Kronolojik Unsur", **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (Ed.Nevin Soyukaya), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015,ss.29-48.

Atlan, Sabahat. **Roma Tarihin Ana Hatları I. Kısım Cumhuriyet Devri,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Bahadır, Gürhan ."Anadolu'da Bizans- Sasani Etkileşimi (IV-VII. Yüzyıllar)", **Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,** Vol:6/1, 2011,ss.685-703.

Bahar, Hasan. **Roma Ve Bizans Tarihi,** 3. Baskı, Kömen Yayınları, Konya, 2012.

Bekaroğlu, Menekşe. **İmparator Tiberius zamanında (M.S.14-37) Anadolu İle Roma İmparatorluğu Arasındaki Sosyo-Politik İlişkiler,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Bilgiç, Emine .“MS III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur’un Roma İmparatoru Valerianus’u Esir Alması”, **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi,** Cilt:2, Sayı:2, 2012,ss.25-34.

Bilgiç, Emine. **Geç Roma İmparatorluk Çağında Roma-Sasani İhtilafları: Roma’nın Doğu Sınırları,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012.

Boran, Ali. “Diyarbakır Kalesi”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi,** (Ed.İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür Ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011, ss.77-122.

Childe, Gordon. **Tarihte Neler Oldu,** çev. Mete Tunçay, Alaeddin Şanel, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1982.

Comfort, Anthoney. **Roads on the frontier between Rome and Persia: Euphratesia, Osrhone and Mesopotamia from A.D.363 to 602,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter,2008.

Çevik, Adnan. **XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Çevik, Adnan. “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, (Ed. İbrahim Özcoşar), **Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih-Coğrafya,** Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul,2007, ss.141-155.

Çevik, Adnan. “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat Ve Yöresi (Tur Abdin)’nin Tarihi Coğrafyası”, (Ed. İbrahim Özcoşar), **Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih-Coğrafya,** Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul,2007,ss.105-140.

Çevik, Adnan, Süha Konuk. “Roma-Sasani Mücadelesinden İslam Hakimiyetine Kadar İdil Ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, (Ed. M. Nesim Doru), **Uluslararası**

Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2011, ss.1-15.

Çevik, Adnan ve Süha Konuk, "Dicle Nehri Ekseninde Roma İmparatorluğu'nun İdari Teşkilatlanması Ve Sasani Mücadelesi", **XVII. Türk Tarih Kongresi,** Ankara, 15-17/09/2014 (Baskıda).

Debevoise, C. Neilson. **A Political History Of Parthia,** The Univerity Of Chicago Press, 1938.

Demircioğlu, Halil. **Roma Tarihi I. Cilt Cumhuriyet I. Kısım Menşe'lerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar,** 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

Dignas, Beate and Engelbert Winter. **Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals,** Cambridge University Press, 2007

Dodgeon, H. Michael and Samuel N.C. Lieu. **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363),** (7.Baskı), Taylor & Francis e-Library Press, Londra,-New York, 2005.

Drijver, Willem Jan. "Rome and the Sasanid Empire:Confrontation and Coexistence", **A Companion to Late Antiquity,** (Edd. Philip Rousseau), Wiley-Blackwell Press,2009,pp.441-454.

Edwell, Peter. "Sasanian Interactions With Rome And Byzantium",**The Oxford Handbook Of Ancient Iran,** (Edd. D.T.Potts), Oxford University Press, 2013,pp.840-855.

Erçelik Atayman, Pelin. "Roma'nın Kuruluş Efsaneleri", **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı: 50, 2009, ss. 15-22.

Ergin, Gürkan. **Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Erkanal, Hayat. "Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin", (Ed. İbrahim Özcoşar), **Makalelerle Mardin I. Cilt Tarih-Coğrafya,** Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul,2007, ss.1-16.

Eutropius. **Roma Tarihinin Özeti,** çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınevi, Ankara, 2006.

Finley, I. M. **Antik Çağ Ekonomisi,** çev. Hatice Palaz Erdemir, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

Freeman, Charles. **Mısır, Yunan Ve Roma,** çev. Suat Kemal Angı, 4. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

Halifeoğlu, Meral F. "Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri ve Yapım Tekniği", **Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu,** T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, (Ed. F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç), Diyarbakır, 2012,ss.115-130.

Hartmann, Martin. **Bohtan Vol I,** Wolf Peiser Verlag, Berlin, 1896.

Haupt,Ferdinand Friedrich Carl Lehman.**Armenien Einst und Jetzt,Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta,** B.Behr's Verlag, Berlin, 1910.

Honigmann, Ernst. **Bizans Devletinin Doğu Sınırı,** çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

İplikçioğlu, Bülent. **Hellen Ve Roma Tarihinin Ana Hatları,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

İznik, Erkan. "İmparator Diocletianus'un Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt:30, Sayı:49, 2011,ss.97-130.

Gabriel, Albert. **Diyarbakır Surları,** çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır Tanıtma, Kültür Ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Diyarbakır, 1993.

Gibbon, Edward. **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş Ve Çöküş Tarihi Cilt I,** çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul.

Gibbon, Edward. **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş Ve Çöküş Tarihi Cilt II,** çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul, 1987.

Gradoni, K. Mark. "The Parthian Campaigns of Septimius Severus: Causes and Roles ın Dynastic Legitimaion", **The Roman Empire Durinf The Severan Dynasty: Case Studies ın History, Art, Architecture, Economy and Lirerature,** (Ed. Eric C. De Sena), Gorgias Press,2013,ss.3-23.

Greatrex, Geoffrey and Samuel N.C. Lieu. **The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars Parth II AD 363-630,** (2. Baskı), Taylor and Francis e-Library Press, Londra-New York 2005.

Güçhan, Şahin Neriman, Ali İhsan Ünay, Hasan Böke ve Fuat Gökçe, "Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunları", **ODTÜ MFD,** 2005, ss.27-55.

Gülbay, Onur. **Anadolu'da İmparator Hadrianus Dönemi İmar Faaliyetleri,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Kaçar, Turhan. "Eskiçağ Akdeniz Dünyasında Siyasal Birliğin Sonu: Romalılar ve Kuzey Komşuları", **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:34, 2005.

Kaçar, Turhan. "Mezopotamya'da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı,** (Ed.İbrahim Özçoşar ve Hüseyin H.Güneş),Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, Mardin,2006,ss.131-137.

Kaçar, Turhan. “Roma’dan Sonra Akdeniz Dünyası Ve Pirenne Tezi”, **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:50, 2009,ss.169-185.

Kaçar, Turhan. “IV. Yüzyıl’da Roma İmparatorluğunun Yönetimi ve Bizans’ın Doğuşu”, **Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar,** (Ed.Feridun M. Emecen), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009,ss.11-20.

Kaçar, Turhan .“Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, MS 226-363: Emperyal, İdeoloji ve Kriz”,**Tarih Dergisi,** Sayı:48, İstanbul, 2009,ss.1-22.

Kaçar, Turhan. “Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ’da İran ve Roma”, **DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:61, 2012,ss.153-177.

Kaçar, Turhan. “Ölümünün 2000. Yıldönümünde İmparator Augustus”, **Toplumsal Tarih Dergisi,** Sayı:248,2014,ss.64-71.

Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, Taçdam, Ankara,2002,ss.783-835.

Kaya, Mehmet Ali. “III. Makedonya Savaşına Kadar Roma’nın Anadolu Politikası”, **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Sayı:11, 1996,ss.211-232.

Kaya, Mehmet Ali. “Anadolu’da Roma Egemenliği Ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Sayı:13, 1998,ss.163-173.

Kaya, Mehmet Ali. “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (MÖ 92- MS 4)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Cilt: XIX, Sayı:1, 2004,ss.73-86.

Kaya, Mehmet Ali. “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt:24, Sayı:38, 2005,ss.11-30.

Kaya, Mehmet Ali. “III. Gordianus’un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergah, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü”, **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Cilt:20, Sayı:1,2005,ss.157-167.

Kaya, Mehmet Ali "Roma Lejyonerleri ve Anadolu", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt:24, Sayı:37,2005,ss.87-98.

Kaya, Mehmet Ali ."Roma İmparator Septimius Severus Döneminde Anadolu", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt:25, Sayı:39,2006,ss.27-48.

Kaya, Mehmet Ali. "Anadolu'da Roma Egemenliği (İ.Ö.205-25)",**DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi,** Sayı:49,2009,ss.195-233

Kejanlı, Devrim Türkan ve İclal Dinçer, "Diyarbakır Kale Kenti'nde Koruma ve Planlama Sorunları", **Megaron Journal,** Cilt:6, Sayı:2, 2011, ss.95-108.

Konuk, Süha. **VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla,2012.

Kurt, Mehmet. "Marcus Antonius'un Kilikya Politikası", **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Cilt:24, Sayı:2, 2009,ss.31-45.

Kurt, Mehmet. " Roma Cumhuriyetinin Anadolu Politikası Ve Pergamon Krallığı'nın Rolü", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı:23, 2010,ss.97-111.

Kurt, Mehmet. "Roma Egemenliğinde Kilikya Ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları", **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Cilt:25, Sayı:2, 2010,ss.483-501.

Kütük, Ahmet. "Bizans İmparatorluğunu Zamanında Amida (Diyarbakır) IV.-VII Yüzyıl, **History Studies International Journal Of History,** Vol:7, Issue:2, 2015, pp.77-97.

Laflı, Egün. "Kaleler, Köprüler ve Yollar: İlk Çağ'da Batman", **I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Cilt: 1,**(Ed. Salim Cöhce, Adnan Çevik), İstanbul,2009,ss.183-188.

Le Roux, Patrick. **Roma İmparatorluğu,** çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Lee, D. A. **Information And Frontiers: Roman Foreign Relations In Late Antiquity,** Cambridge University Press, Cambridge,1993.

Lightfoot, S. C. **The Eastern Frontier of the Roman Empire with special reference to the reign of Constantius II,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), St. John's College, Oxford,1981.

Lightfoot, C.S. "Tilli- A Late Roman Equites Fort On The Tigris?". (Ed. Philip Freeman, David Kennedy), **The Defence of the Roman and Byzantine East,** Oxford: Bar International Series, Oxford, 1986,pp.509-529.

Lightfoot, S. C. "Facts and Fiction: The Third Siege of Nisbis (A.D. 350)", **Historia 37,**1988,pp.105-126.

Lightfood, S.C and J.F. Healey. "A Roman Veteran on the Tigris", (Ed E. Akurgal, R. Merkelbach, S. Şahin, and H. Vetters), **Epigraphica Anatolica,** Türk Tarih Kurumu, Ankara,1991,pp.1-8.

Malay, Hasan. "Batı Anadolu'da Aristonikos Ayaklanması", **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Sayı:3, 1987,ss.13-48.

Magie, David. **Roman Rule In Asia Minor,** Princeton University Press, New Jersey, 1950.

Magie, David. **Anadolu'da Romalılar I,** çev. Nezih Başgelen, Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2001.

Mınat, Ali. **Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2008.

Millar, Fergus. **The Roman East 31 BC- AD 337,** Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, 1993.

Nabikoğlu, Adnan, Neslihan Dalkılıç, "Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış", **Restorasyon Ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi,** Sayı:15, 2013,ss.23-35.

Notitia Dignitatum, XXXVI.26, **Equites scutarii indigenae Pafenses, Assara.**

Palaz Erdemir, Hatice. "Roma Döneminde Cyrrhus (Kilis) ve Çevresinin Askeri ve Jeopolitik Önemi", I. Uluslar arası Muallim Rıfat Kilis Ve Çevresi Sempozyumu Bildiri Kitabı, (16-17/05/2013), (Ed.Yrd.Doç.Dr.Hasan Şener), Kilis, 2013,ss.41-70.

Palaz Erdemir, Hatice ve Halil Erdemir, "Roma Kaynaklarında Regnum Abgarı (Osrhonene) ve Edessa MÖ 132-MS 244", **3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi,** Şanlıurfa, 06-08.03.2015,ss.102-118.

Parla, Canan. "Diyarbakır Surları Ve Kent Tarihi", **ODTÜ MFD,** 2005, ss.57-84.

Parla, Canan. "Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti", **38. ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007, Bildiri Özetleri Kitabı,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2007,ss.2465-2479.

Pat Southren, **The Roman Empire From Severus To Constantine,** Routledge Press, New York, 2001.

Pizzocheri, Luca, Federica A. Broilo, "Diyarbakır Surlarında Mevcut Yazıtlar 1. Roma-Bizans", **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (Ed.Nevin Soyukaya), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015,ss.84-89.

Pollard, Nigel. **Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria,** The University of Michigan Press, 2000.

Ponting, Clive. **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi,** 3. Baskı, çev. Eşref Bengi Ozbilen, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

Ökse, Tuba A. "Amida Höyük Bulguları ve Tarihi Belgeler Işığında Eski Çağda Diyarbakır", (Ed.Nevin Soyukaya), **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı,** Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015, ss.17-28.

Örnek, Yasemin. **II. Constantius Döneminde Roma İmparatorluğu (Dini Ve Siyasi Tarihi),** (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir,2013.

Sağlamtimur, Haluk. "Dicle'nin Limanı", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı:117, 2010,ss.118-119.

Sağlamtimur, Haluk ve Atila Türker. "Çattepe Höyük", (Ed.Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat), **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları,** Ege Yayınları, İzmir, 2012,ss.65-76.

Sağlamtimur, Haluk. "Dicle Kıyısında Geç Roma Dönemine Tarihlenen Bir Kale Ve Nehir Limanı", **Tina Denizcilik Arkeolojisi Dergisi,** Sayı:2, 2014,ss.28-39.

Sağlamtimur, Haluk. "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı Ve Hasankeyf", **Metro Gastro Dergisi**, Sayı:77, 2015,ss.8-15.

Segal,Benzion Judah. **Edessa: Kutsal Şehir,** çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Sevin, Veli. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Sinclair, Thomas Alexander. **Eastern Turkey: An Architectural and Archaelogical Survey (Vol 3),** London, The Pindar Press, 1989.

Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası,** 6. Baskı, çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Şenocak, Bülent Mehmet. **Anadolu'da Roma Lejyonları Ve Askeri Birlikleri,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi),Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya,2014.

Taşdöner, Kevser ."Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt:31, Sayı:51, ss.209-236.

Taşdöner Özcan, Kevser ."Augustus Dönemi'nde Armeia: Roma-Parth Hakimiyet Mücadelesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt:33, Sayı:56, 2014,ss.55-72.

Tekin, Oğuz. **Eski Anadolu Ve Trakya,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Tekin, Oğuz. **Eski Yunan Ve Roma Tarihine Giriş,** 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Tezcan, Mehmet."359 Amida Kuşatmasındaki Örneğe Göre Hunlarda Defin Merasimi", **Uluslararası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu,** İstanbul, 25-26 Kasım 2004, , ss.81-98.

Tezcan, Mehmet. "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu,** Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004.

Tozan, Murat. "Aristonikos Ayaklanması Hakkında Son Zamanlarda Yayınlanan Belgeler Ve Çeşitli Görüşler", **Uluslararası Bergama Sempozyumu Kitabı,** Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir, 2011,ss.158-178.

Tozan, Murat " Üçüncü Makedonya Savaşı'ndan Pompeius'un Seferine Roma'nın Doğu Politikası ve Anadolu'nun Güney Kıyılarında Korsanlık (M.Ö.167-M.Ö.67)", **Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi,** Sayı:2, 2014,ss.135-169.

Türkoğlu, H. Gökçe. **Roma Cumhuriyet Ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı,** D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, 2009 (Basım Yılı:2011),ss.252-289.

Uluçam, Abdüsselam. **Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesı 2006-2007 Çalışmaları,** T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Uluçam, Abdüsselam. "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi", **I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Cilt: 1,** (Ed. Salim Cöhce, Adnan Çevik), İstanbul,2009, ss.423-455.

Velibeyoğlu, Jale, Andreas Schachner, Şenay Schachner. **"Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları",** (Ed.Jale Velibeyoğlu, Numan Tuna), Ilısu Ve Sağlamtimur, Haluk ."Dicle'nin Limanı",**ArkeoAtlas Dergisi,** Sayı:8, 2013,ss.130-137.

Wheeler, L. Everett. "The Army and the Limes in the East", **A Companion To The Roman Army,** (Ed.Paul Erdkamp), Blackwell Publishing, 2007, pp.235-266.

Wiesehöfer, Josef. **Antik Pers Tarihi,** çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, Ankara, 2003

Yıldırım, Ercüment. "Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma", **The Pursuit Of History,** Sayı:8, 2012, ss.93-113.

Yıldırım, Ercüment. "II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kuşatmasında Roma Ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** Cilt:5, Sayı:23, 2012, ss.455-475.

Yıldırım, Ercüment. “Roma İmparatorluğu’nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:13, Sayı:4,2013,ss.167-182.

Yıldırım, Ercüment. “Carrhae Yenilgisi ve Roma’nın Doğu Politikasına Etkileri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:29,201,ss.261-272.

Yıldırım, Ercüment. “Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, **The Pursuit of History,** Sayı:7, 2013,ss.46-64.

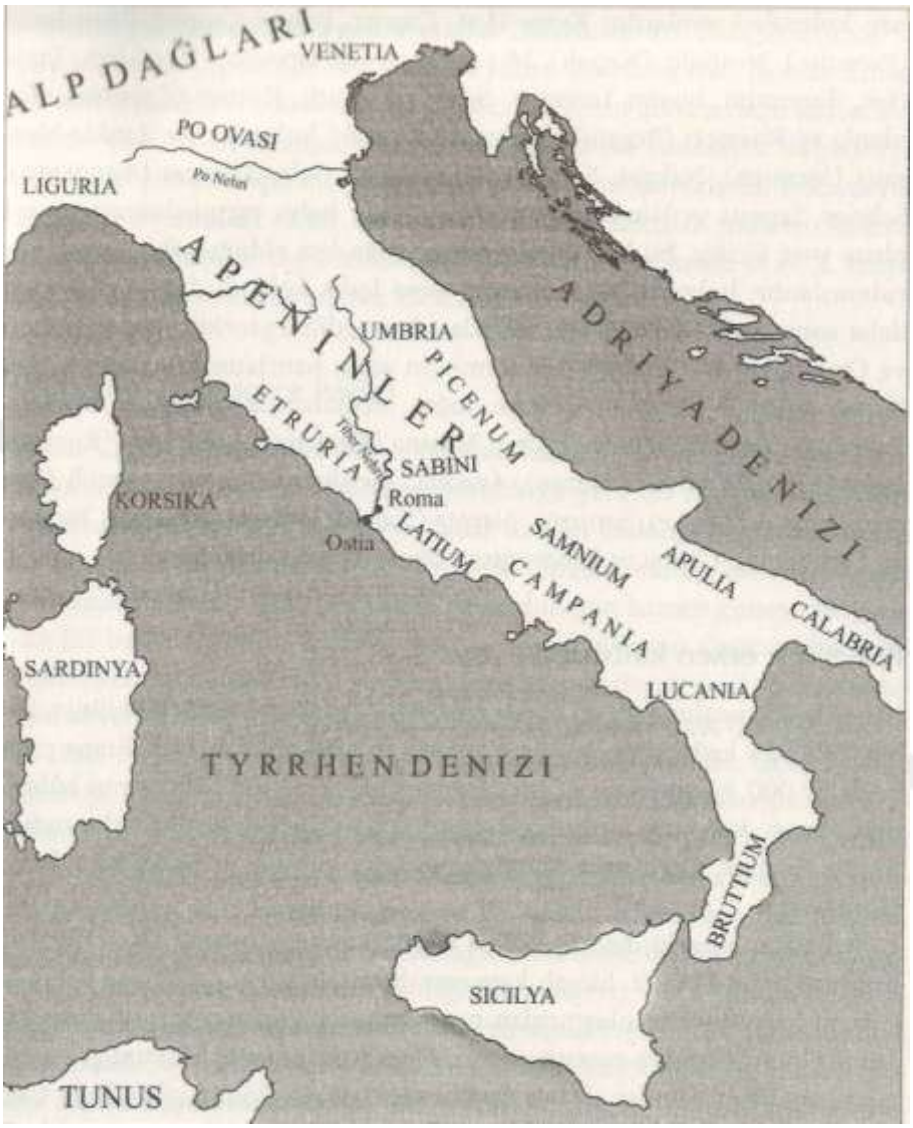
Yorulmaz, Leyla. **A Forgotten Borderland: The Upper Tigris Between Septimius Severus And Anastasius I,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of MASTER OF ARTS, Ankara, 2014.

www.seslituruncus.wordpress.com (01.08.2016)

EKLER

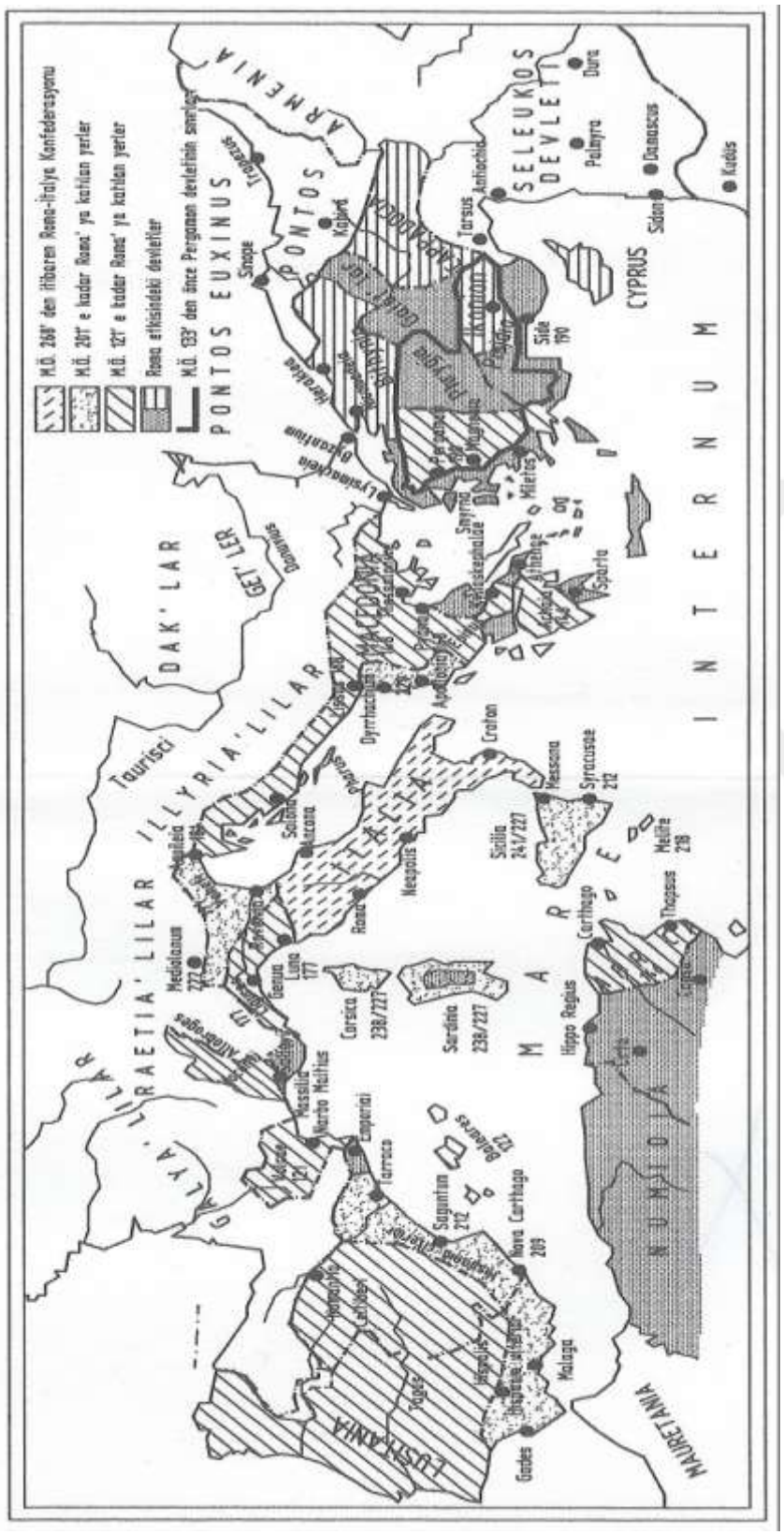
Ek 1: ŞEKİLLER

Şekil 1: İtalya'nın Coğrafi Konumu.

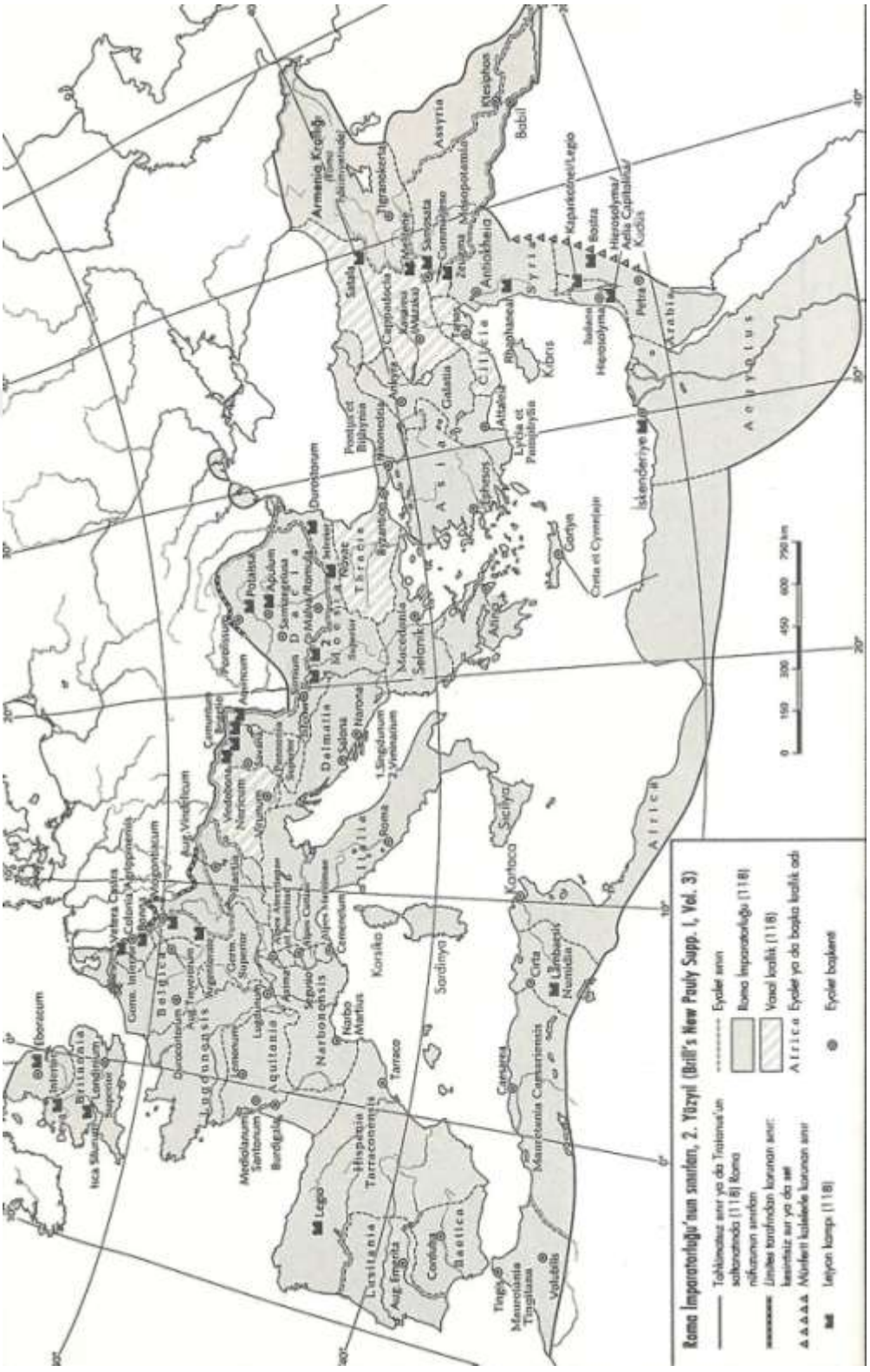
Kaynak: Tekin, s.181.

Şekil 2: MÖ 2. Yüzyılda Roma Cumhuriyeti.

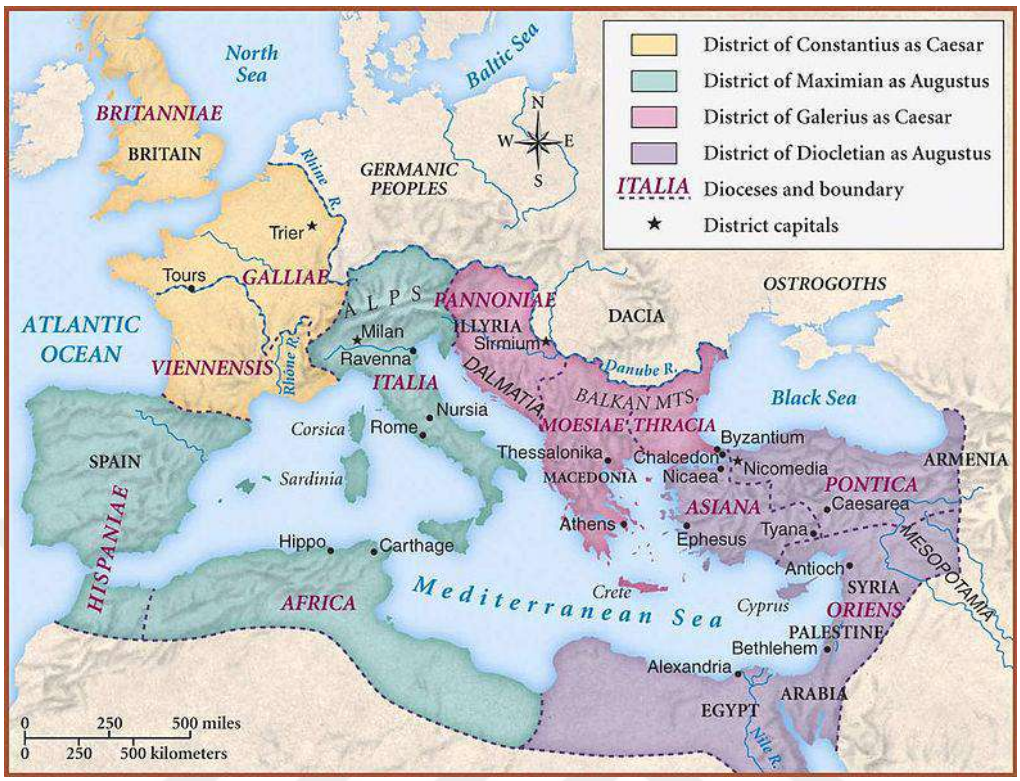
Kaynak: İplikçioğlu, s.151.

Şekil 3: MS 2.Yüzyılda Roma İmparatorluğunun Sınırları.

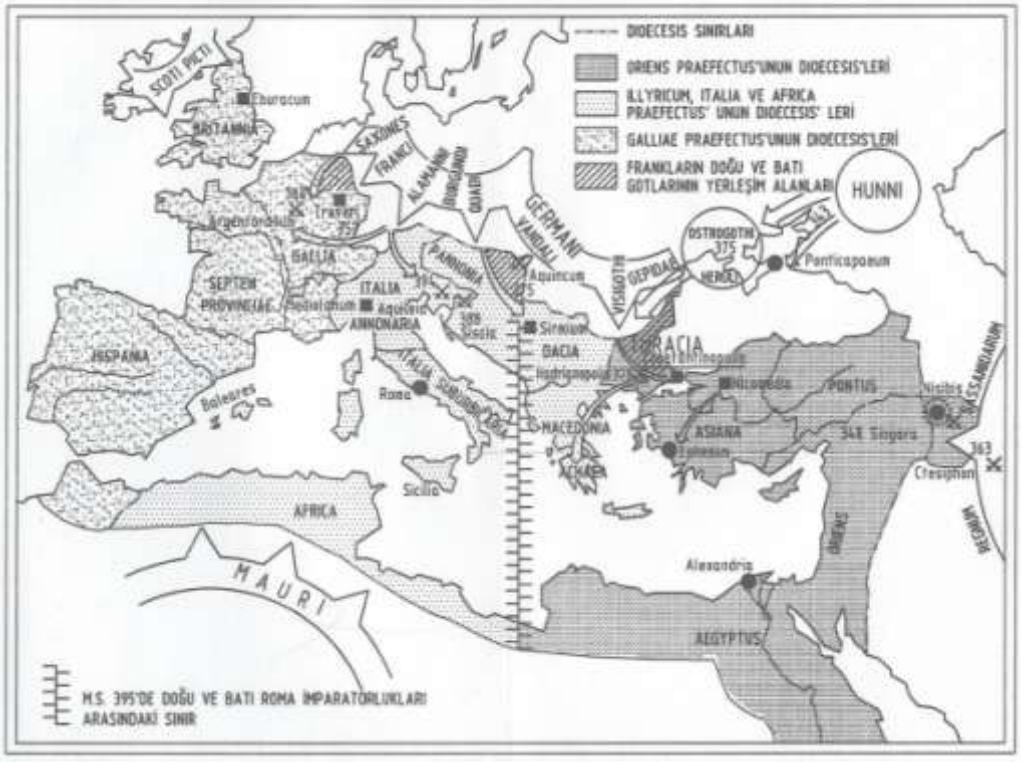
Kaynak: Ergin, s.XVI.

Şekil 4: Tetrarchia Dönemi'nde Roma İmparatorluğu.

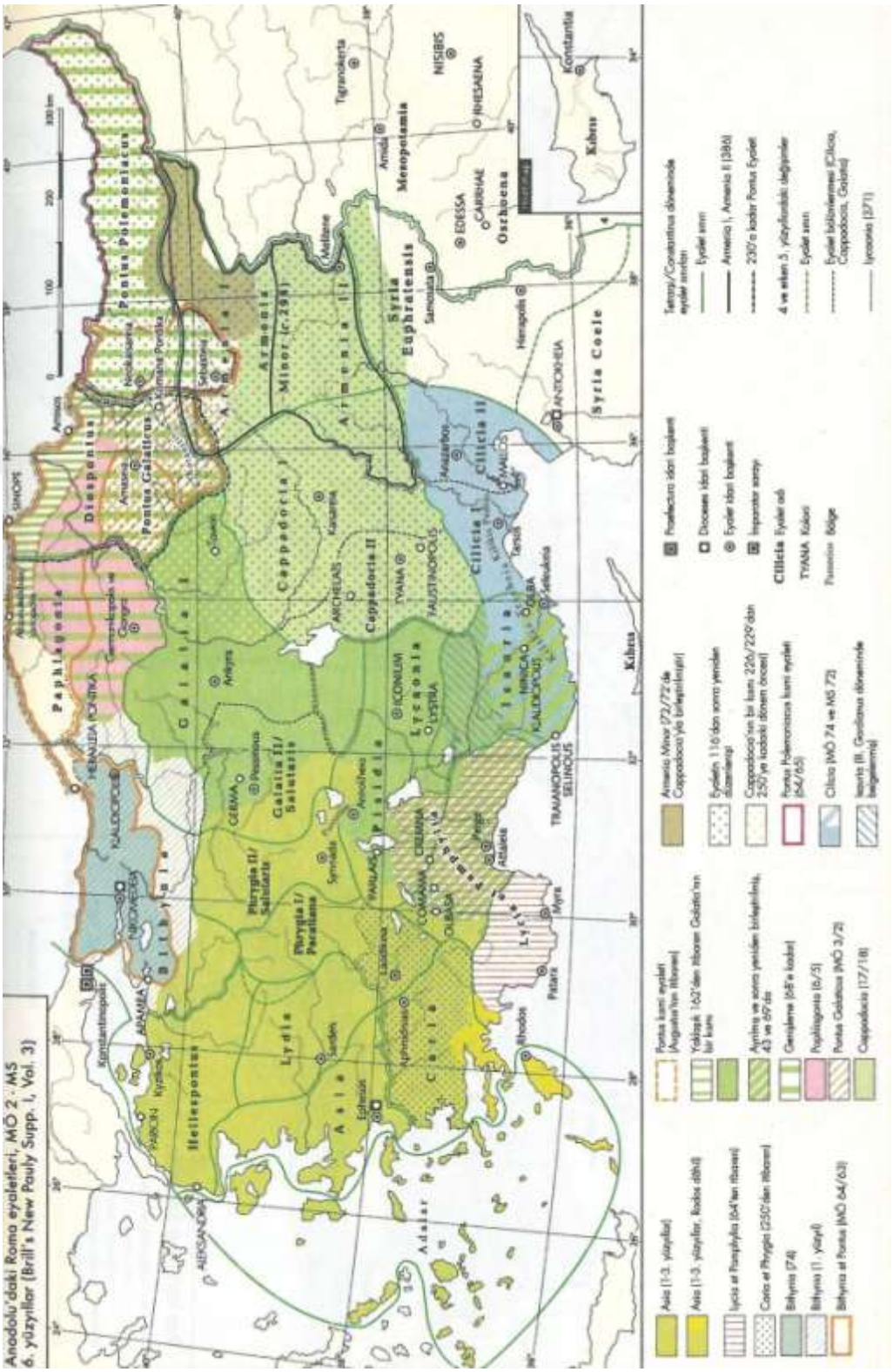
Kaynak: Bilgiç, s.52.

Şekil 5: MS 4. Yüzyılın Sonlarına Doğru Roma İmparatorluğu.

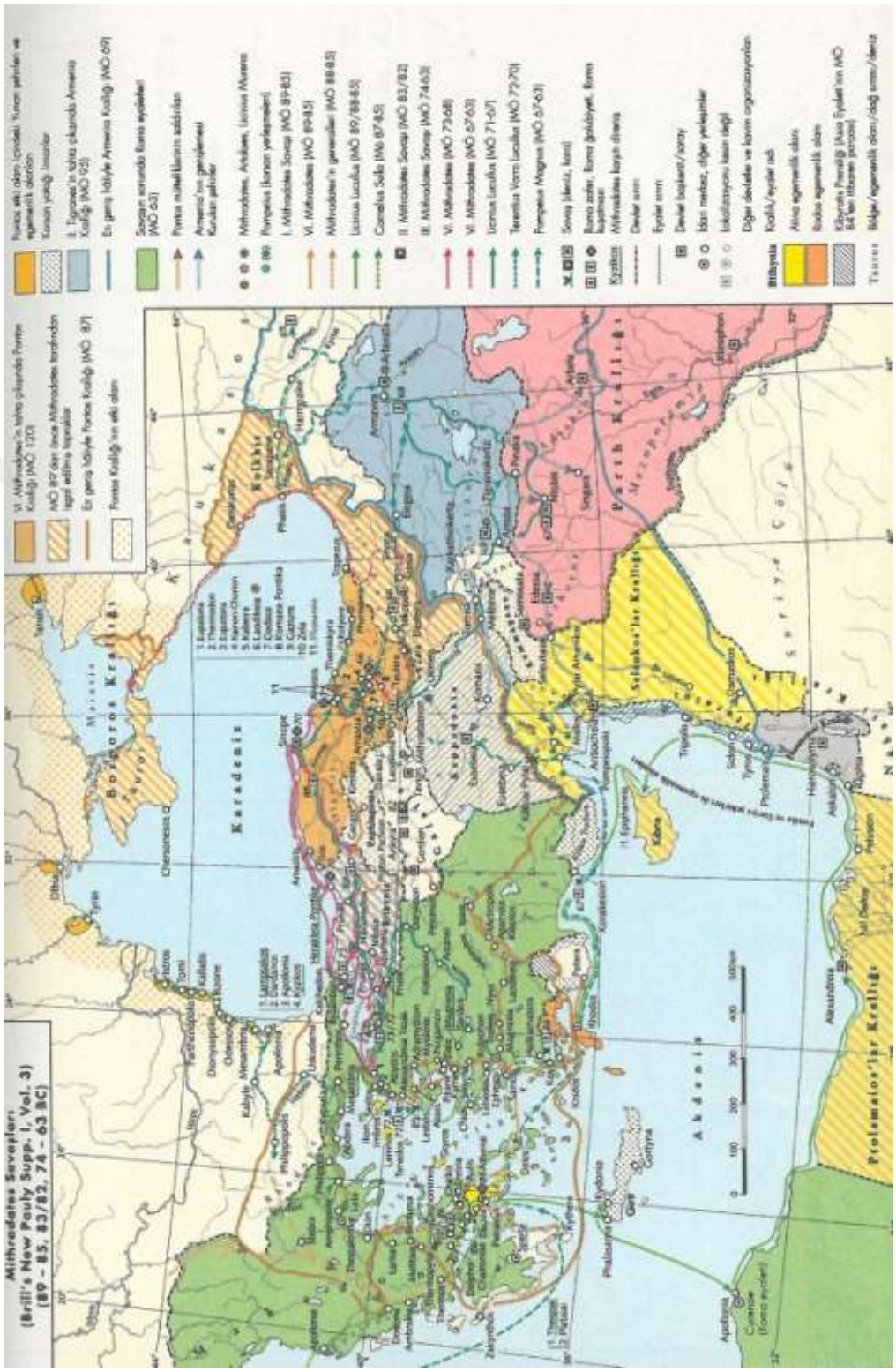
Kaynak: İplikçioğlu, s.155

Şekil 6: Anadolu'daki Roma Eyaletleri (MÖ 2.-MS 6.yüzyıllar).

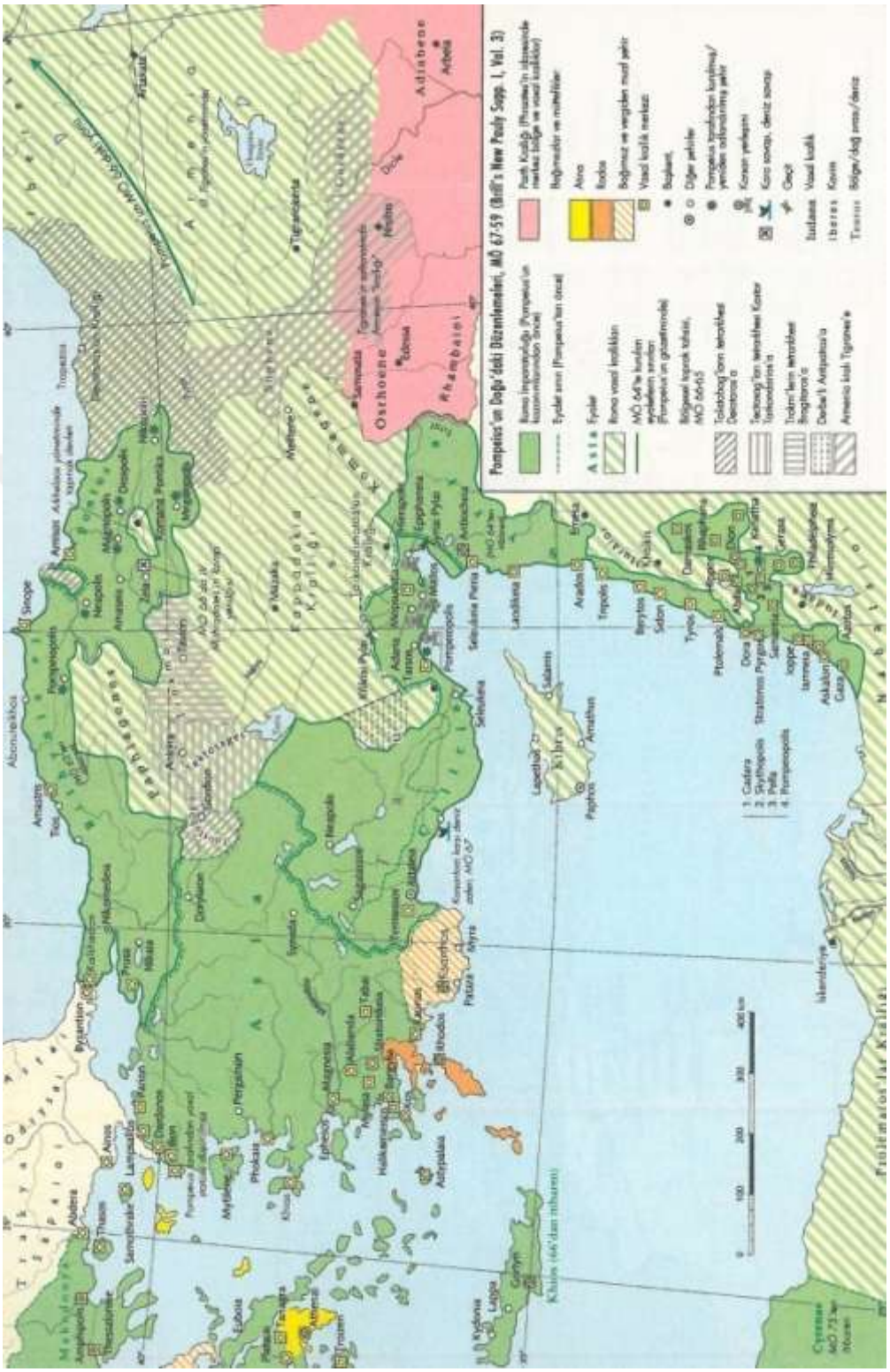
Kaynak: Ergin, s.XV.

Şekil 7: Mithradates Savaşları (MÖ 89-85, 83-82, 74-63).

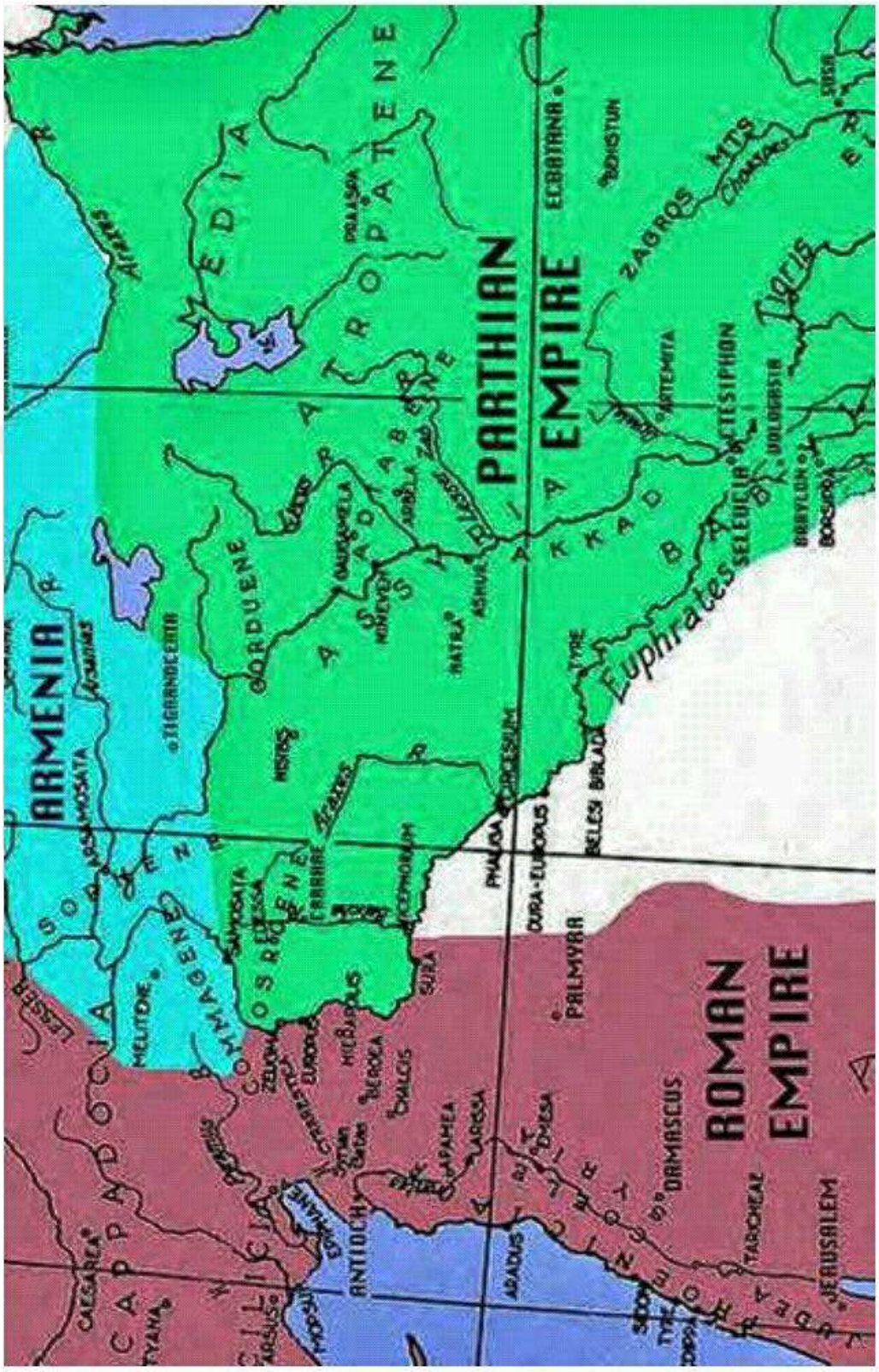

Kaynak: Ergin, s.XIII.

Şekil 8: Pompeius'un Doğu'daki Düzenlemeleri (MÖ 67-59).

Pompeius'un Doğu'daki Düzenlemeleri, MÖ 67-59 (Brill's New Pauly Supp. I, Vol. 3)
Pontus
Armenia
Osrhoene
Adiabene
Arbela
Tigranocerta
Samosata
Edessa
Nisibis
Hatra
Mesopotamia
Cappadocia
Kappadokia
Galatia
Bithynia
Pontus
Sinope
Amisos
Amasia
Zela
Comana Pontica
Neapolis
Pompeiopolis
Ankara
Gordion
Tavium
Mazaka
Tarsos
Adana
Kilikia Pedias
Kilikia Pylai
Issos
Seleukeia Pieria
Antiocheia
Laodikeia
Arados
Tripolis
Byblos
Sidon
Tyros
Ptolemais
Dora
Kaisareia
Skythopolis
Gadara
Hippos
Gerasa
Philadelphia
Heliopolis
Abila
Askalon
Gaza
Kypros
Salamis
Paphos
Amathus
Lapethos
Nabatäa
Petra
Bostra
Damaskos
Palmyra
Dura Europos
Seleukeia
Ktesiphon
Babylon
Arabia
Rhodos
Kos
Knidos
Halikarnassos
Miletos
Ephesos
Magnesia
Tralleis
Tmolos
Sardeis
Hermos
Pergamon
Phokaia
Smyrna
Klazomenai
Erythrai
Chios
Lesbos
Mytilene
Assos
Lampsakos
Abydos
Thasos
Samothrake
Byzantion
Nikaia
Prusa
Nikomedeia
Amastris
Tios
Herakleia Pontike
Paphlagonia
Bithynia
Propontis
Hellespontos
Troas
Troia
Aiolis
Lydia
Ionia
Karia
Lykia
Pamphylia
Kilikia
Isauria
Lykaonia
Galatia
Phrygia
Mysia
Troas

Şekil 9: Roma-Part Sınırı MÖ 50-MS 150.

Kaynak: Yıldırım, Fırat Nehri, s.180.

Şekil 10: Fırat Nehri Hattındaki Lejyonlar.

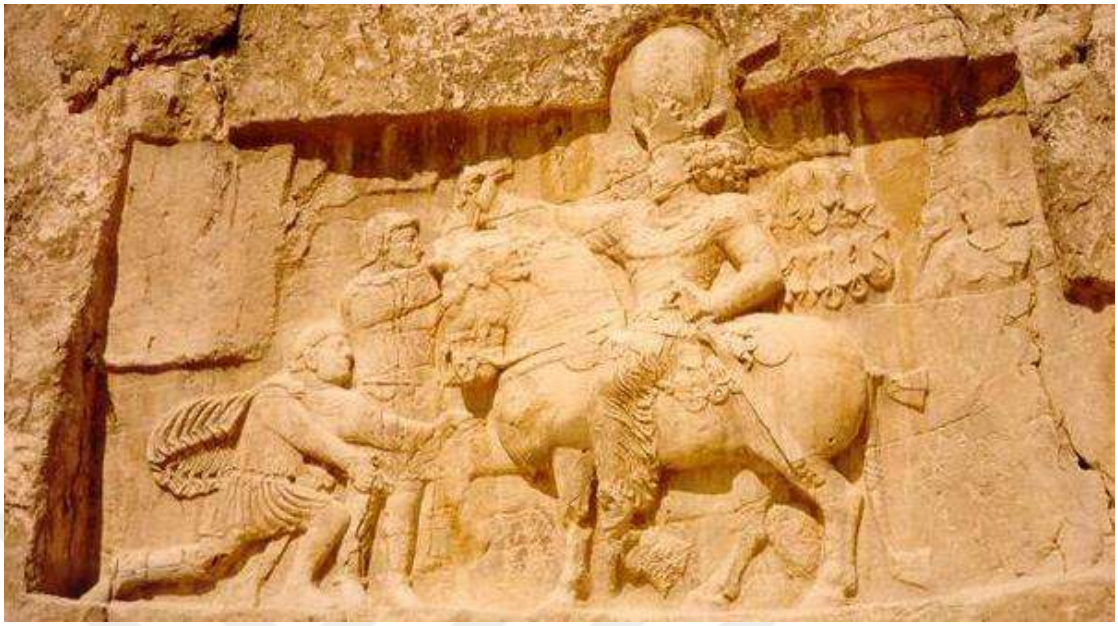
Kaynak: Yıldırım, Fırat Nehri, s.180.

Şekil 11: Bişapur'daki kaya rölyefi: I. Şapur'un III. Gordianus üzerindeki zaferi.

Kaynak: Bilgiç, Sasani, s.28.

Şekil 12: Bişapur'daki kaya rölyefi: Valerianus'un I. Şapur tarafından esir alınması.

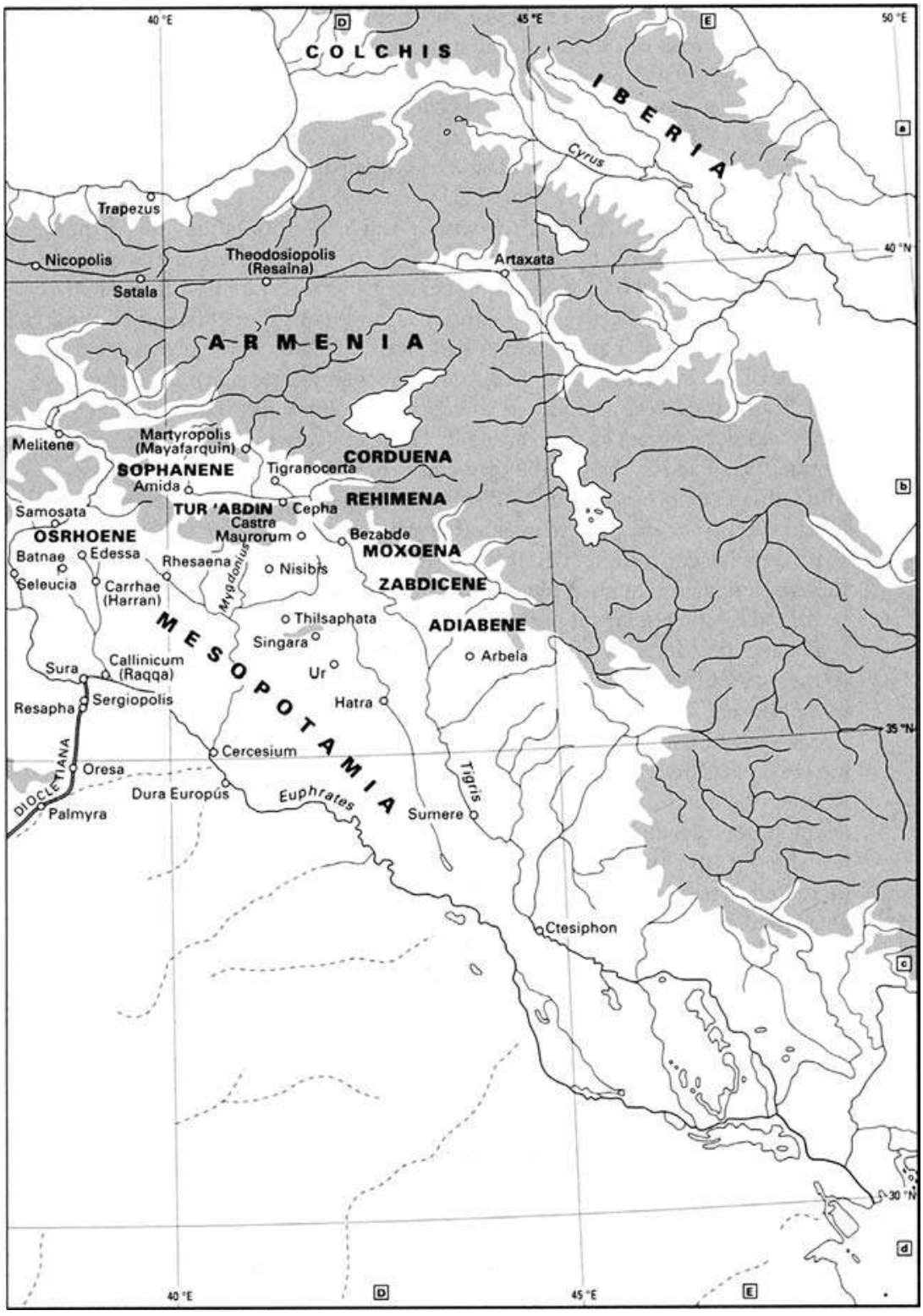
Kaynak: Bilgiç, Sasani,s.37.

Şekil 13: Dicle'nin ötesindeki eyaletler.

Kaynak: Dignas and Winter, p.127.

Şekil 14: Dicle'nin ötesindeki eyaletler.

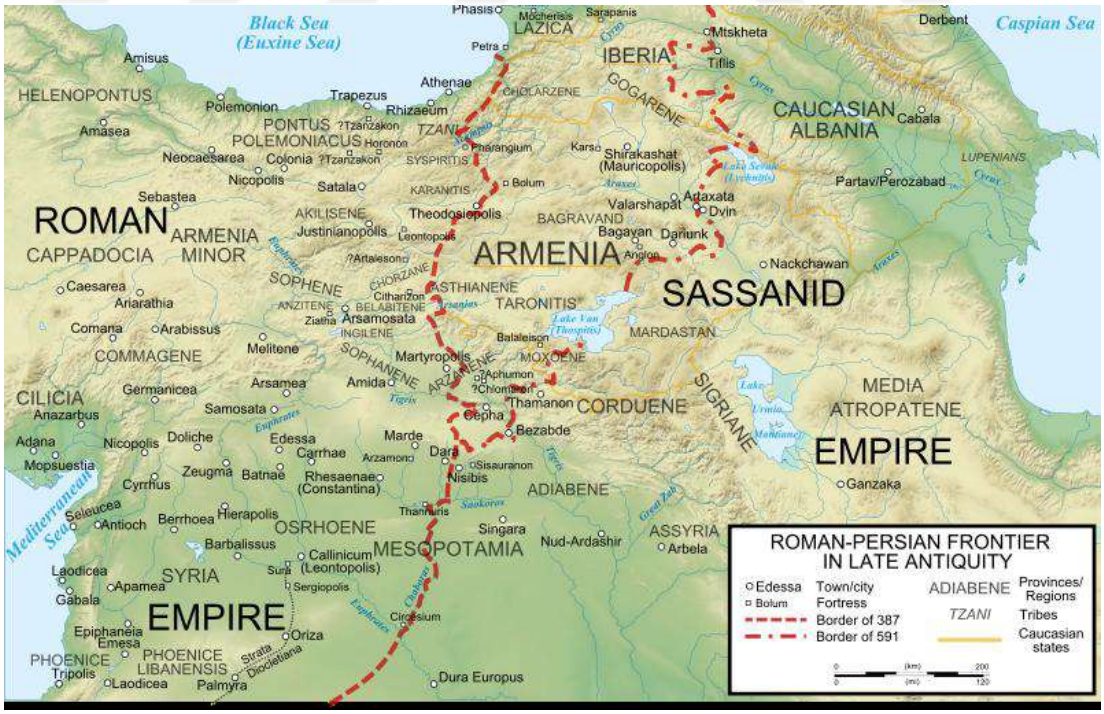
Kaynak: Dignas and Winter, p.11.

Şekil 15: Tak-ı Bostan kaya rölyefi: Iulianus'un ölümü.

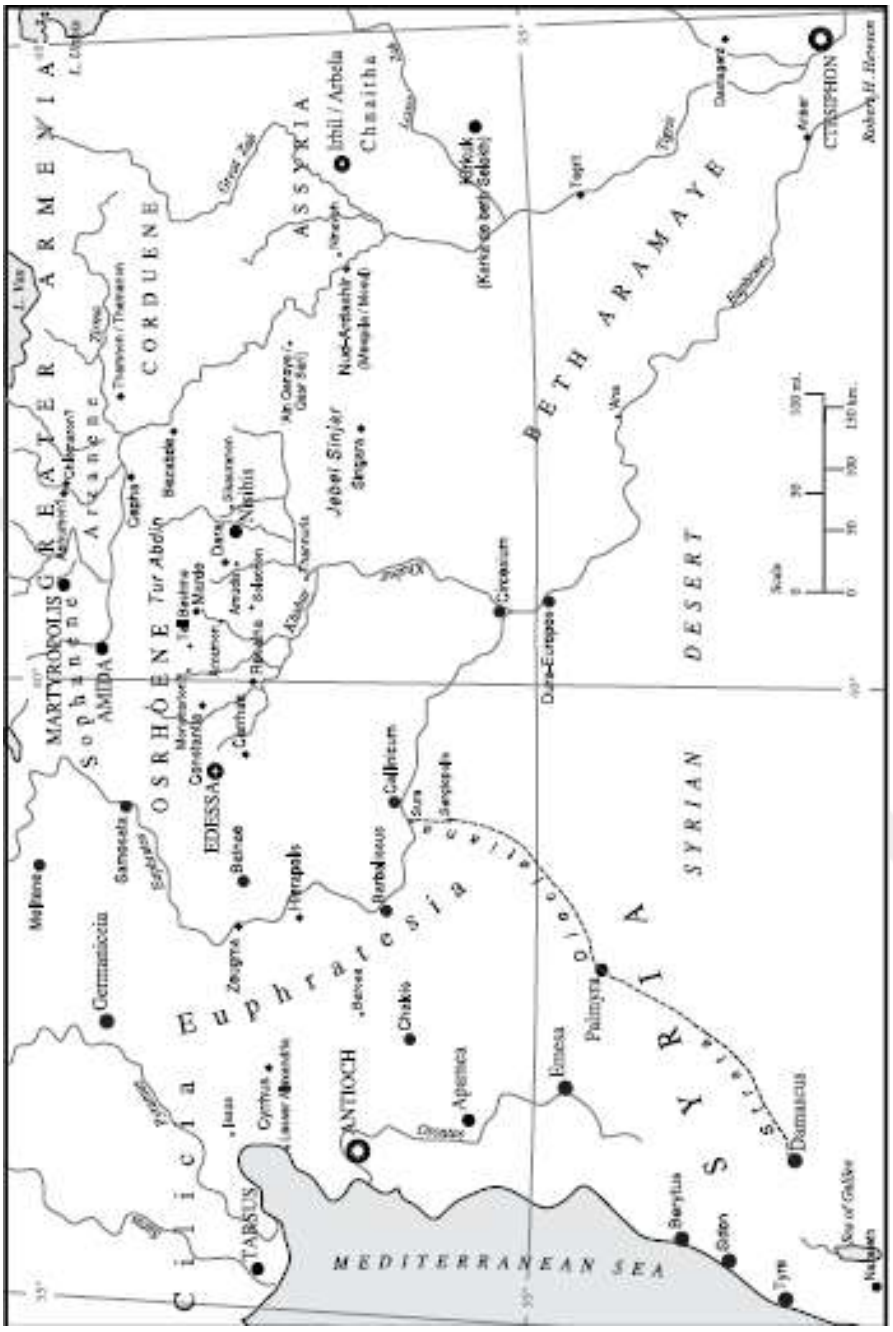
Kaynak: Dignas and Winter, p.93.

Şekil 16: MS 387'de Roma ve Sasani arasındaki Sınır Hattı.

Kaynak: Bilgiç, Sasani, s.72.

Şekil 17: Amida'nın Konumu.

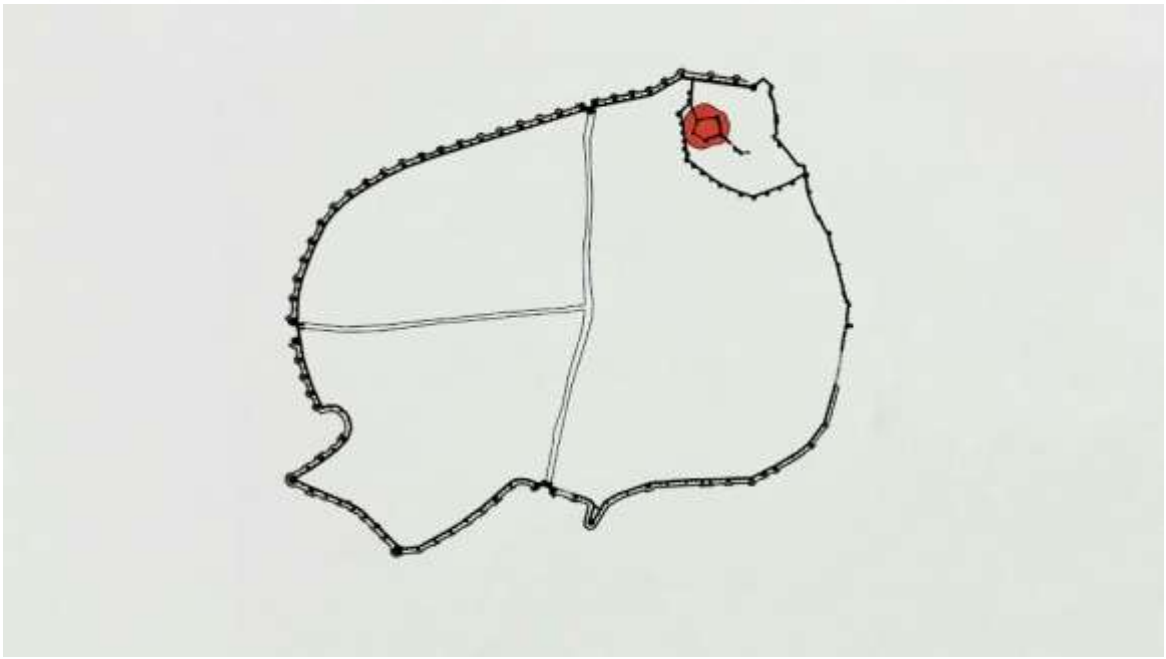
Kaynak: Greatrex and Lieu, p.XXIX.

Şekil 18: Surların çevrelediği tarihi kent bölgesi ve doğusundan geçen Dicle Nehri.

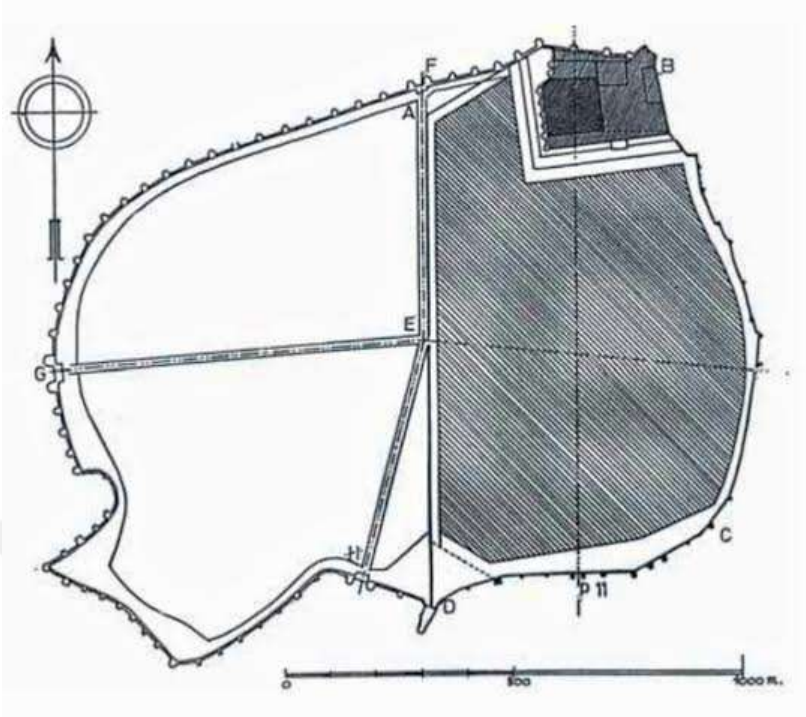
Kaynak: Nabikoğlu ve Dalkılıç, s.24.

Şekil 19: Amida kentindeki ilk yerleşim alanı.

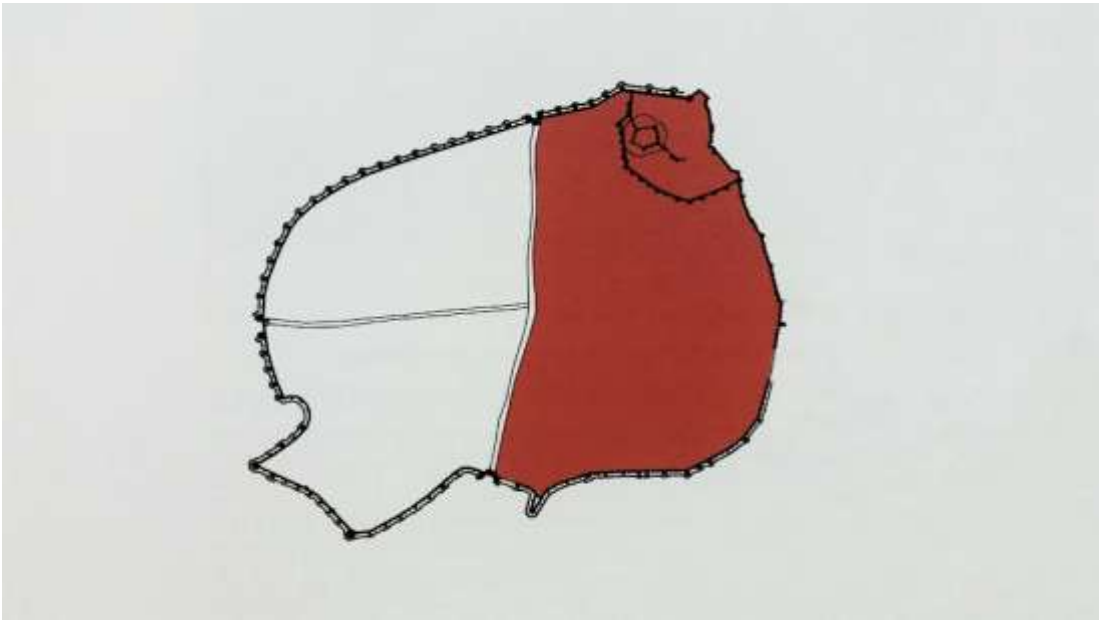
Kaynak: Ökse, s.20.

Şekil 20: Amida'nın Restitüsyon Planı.

Kaynak: Parla, s.60.

Şekil 21: Amida'nın Roma İmparatorluk Dönemi.

Kaynak: Ökse, s.20.

Şekil 22: Harput/Dağ Kapı'nın sol üst kısmındaki MS 4. Yüzyıla ait Latince yazıt

Kaynak: Pizzocheri and Brolilo, s.84.

Şekil 23: Surların Doğu Görünüşü.

Kaynak: Nabikoğlu, Dalkılıç, s.25.

Şekil 24: Surların Güneybatı Görünüşü.

Kaynak: Nabikoğlu, Dalkılıç, s.25.

Şekil 25: Surların Batı Görünüşü.

Kaynak: Nabikoğlu, Dalkılıç, s.25.

Şekil 26: Surların genel görünümü.

Kaynak: www.sesliturancus.wordpress.com

Şekil 27: Surların genel görünümü.

Kaynak: www.sesliturancus.wordpress.com

Şekil 28: Duvar örgüsünde tuğla hatıl ve dış yüzey örgüsü ile iç dolgu.

Kaynak: Halifeoğlu, s.127.

Şekil 29: Duvar örgü: Dış cidar ve içindeki moloz dolgu.

Kaynak: Ahunbay, s.77.

Şekil 30: İç Kale'nin kuzeydoğusundaki dış sura ait kalıntılar.

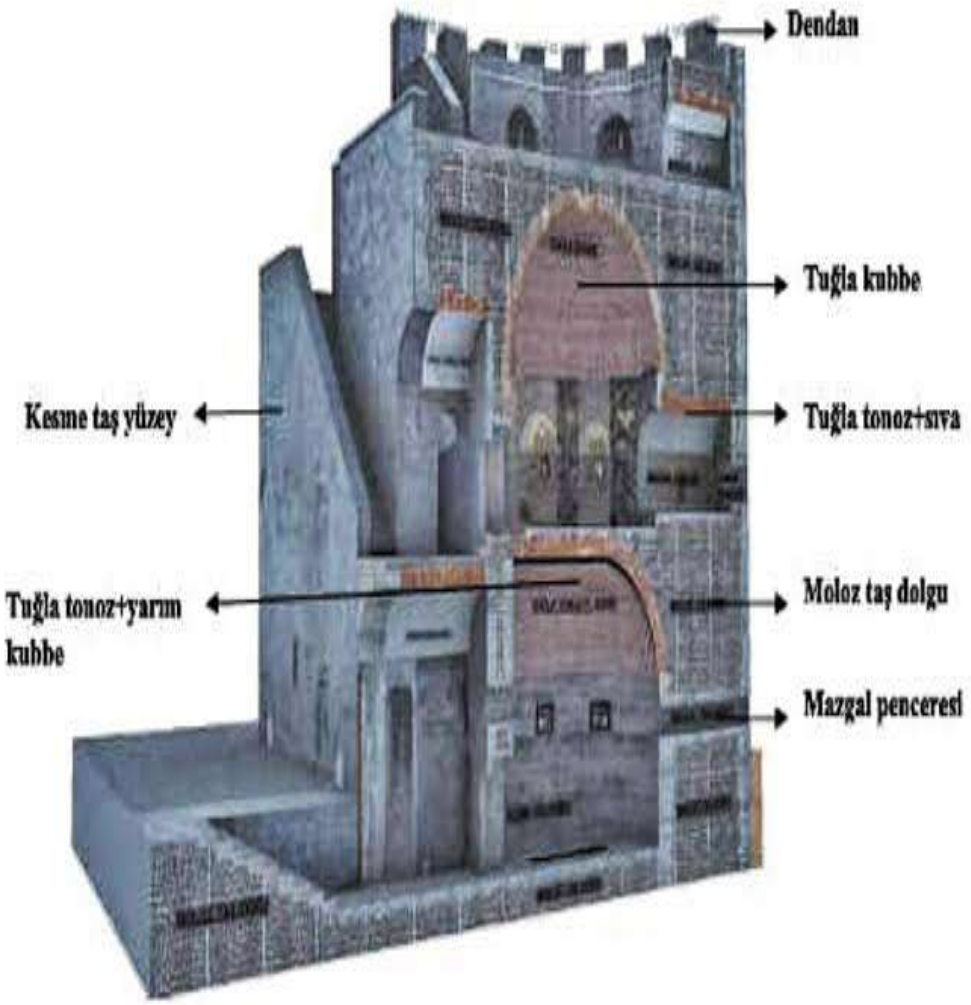
Kaynak: Parla, s.58.

Şekil 31:Dış Sur Kalıntılarının Görülebildiği 47,48,49 no.lu burçların çevresi.

Kaynak: Halifeoğlu, s.117.

Şekil 32: Burçlarda (9 nolu burç) mekan düzeni, yapım tekniği ve malzeme.

Kaynak: Halifeoğlu, s.126.

Şekil 33: Dış Kale Burçlarının (1-78 no.lu) Sur Dışından Görünüşleri.

Kaynak: Nabikoğlu, Dalkılıç, s.28.

Şekil 34: İç Kale Burçlarının Dış Görünüşleri.

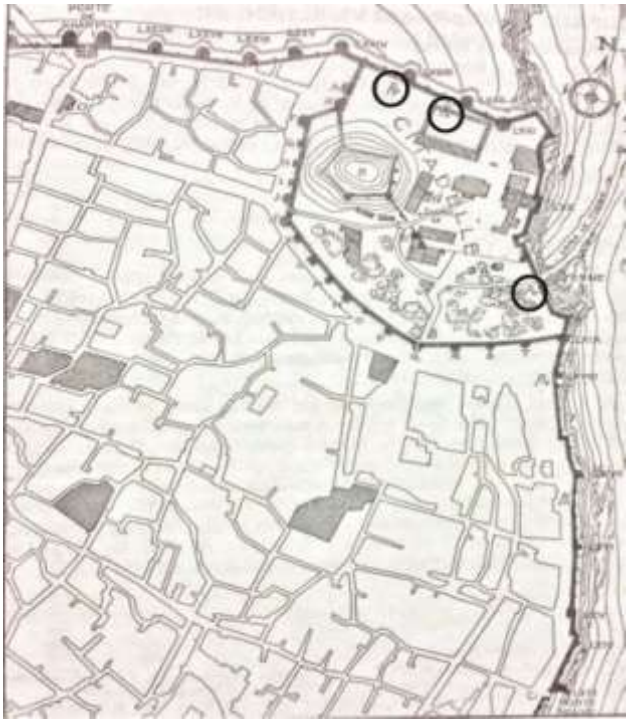
Kaynak: Nabikoğlu, Dalkılıç, s.30

Şekil 35: Destek duvarları (54,55 nolu burçlar arası).

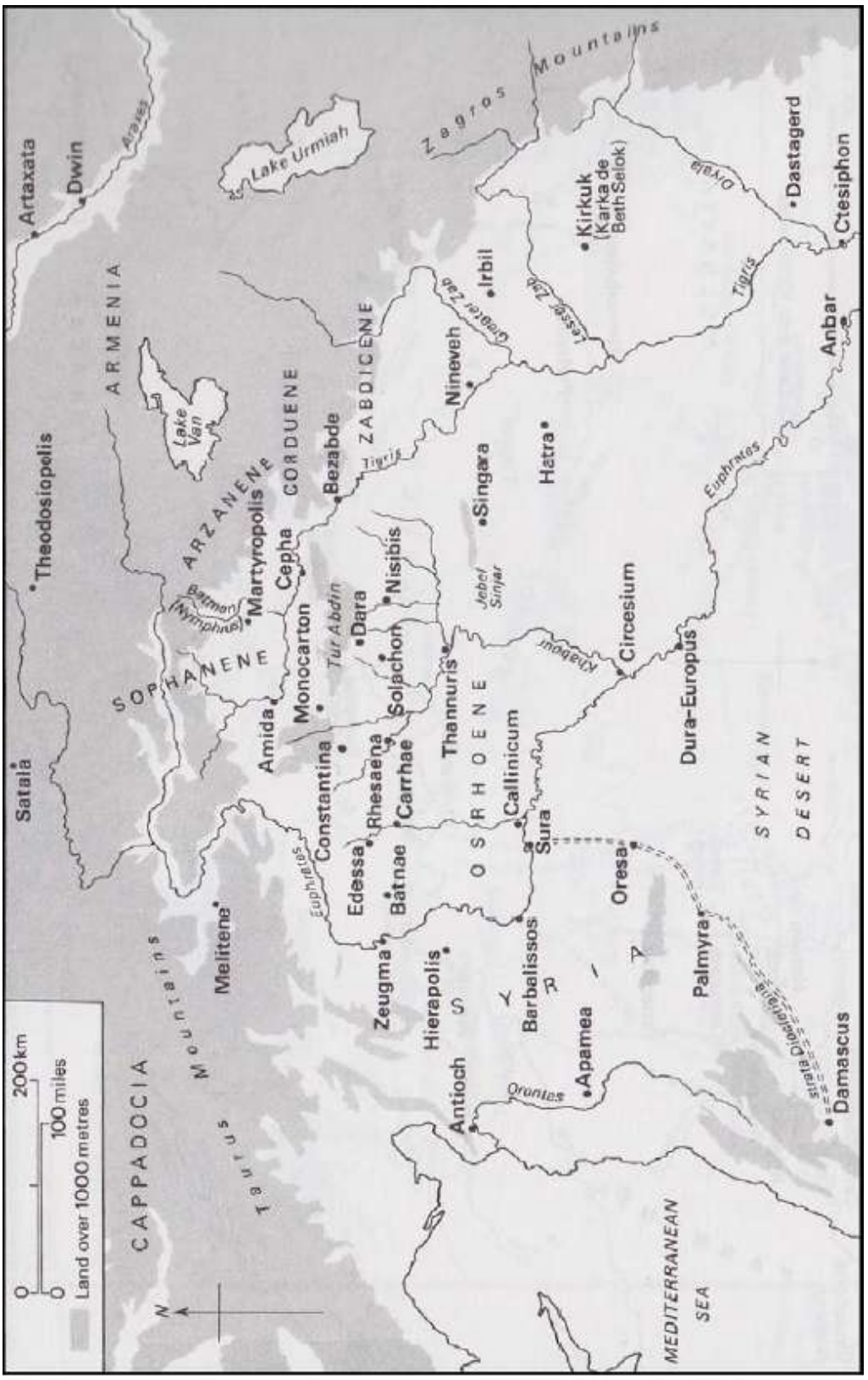
Kaynak: Nabikoğlu ve Dalkılıç, s.32.

Şekil 36: Kentin kuzeydoğu bölümde yer alan gizli geçitler.

Kaynak: Gabriel, s.13.

Şekil 37: Cepha/Hasankeyf'in konumu.

Kaynak: A.D.Lee, **Information And Frontiers: Roman Foreign Relations In Late Antiquity,** Cambridge University Press, 1993, p.XV.

Şekil 38: Cepha/Hasankeyf'in konumu.

Kaynak: Mınat, s.2.

Şekil 39: Cepha/Hasankeyf genel görünüm.

Kaynak: Mınat, s.161.

Şekil 40: Hasankeyf'in genel görünümü.

Kaynak: Yorulmaz, p.101.

Şekil 41: Roma Kalesinin üzerine yapılan Artuklu Dönemi'ne ait Büyük Saray.

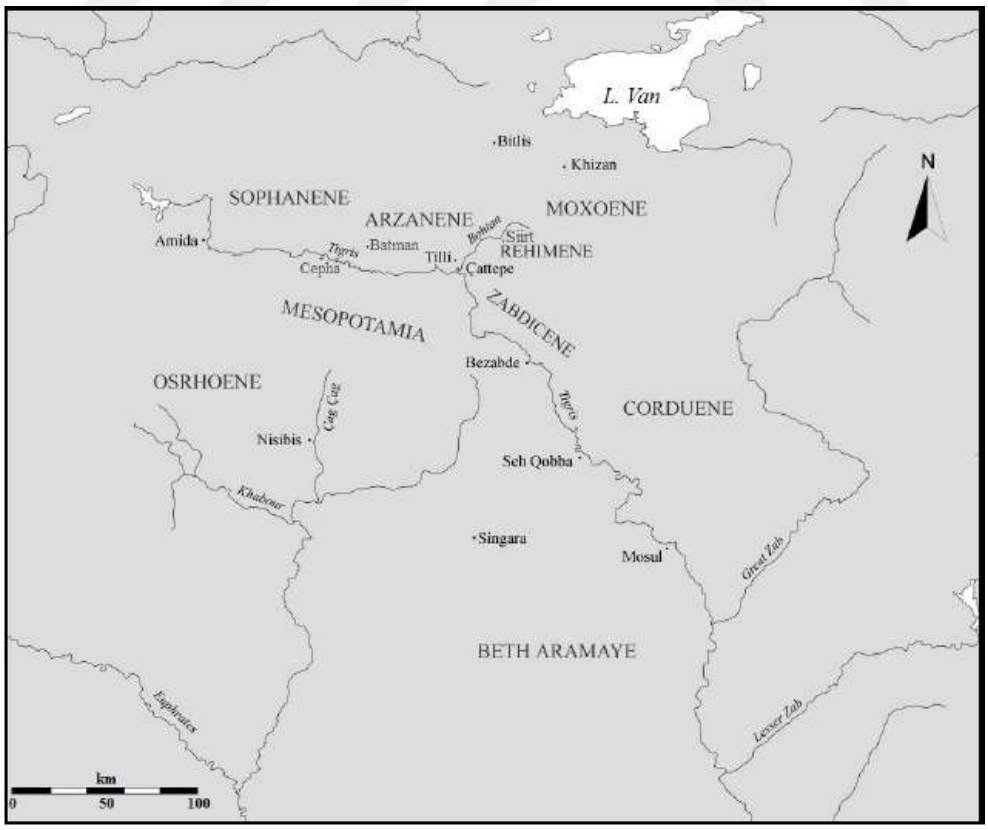
Kaynak: Uluçay, Mimarlık, s.439.

Şekil 42: Roma Dönemi'ne ait kapı kalıntısı.

Kaynak: Uluçay, Mimarlık, s.428.

Şekil 43: Bezabde'nin konumu.

Kaynak: Yorulmaz, p.106.

Şekil 44: Bezabde'nin konumunu gösteren uydu fotoğrafı.

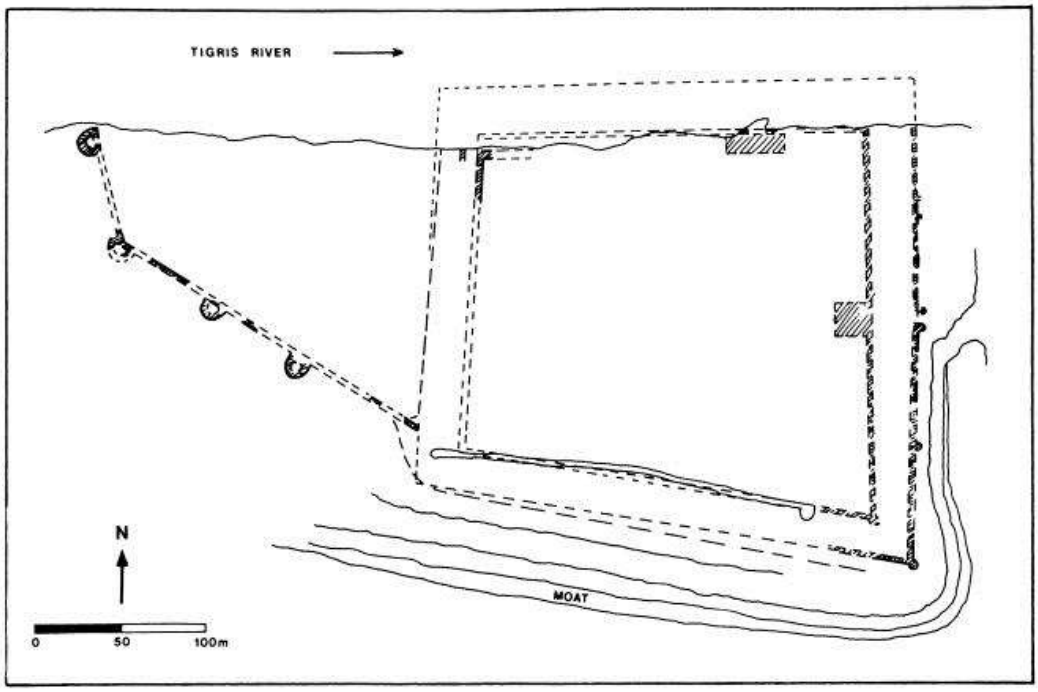
Kaynak: Çevik ve Konuk, İdil, s.9.

Şekil 45: Uydu fotoğraflarıyla Bezabde ve Finik/Fenik Kalesi.

Kaynak: Çevik ve Konuk, İdil, s.9.

Şekil 46: Algaze'nin çizdiği Bezabde kalesinin planı.

Kaynak: Algaze, Tigris, p.267.

Şekil 47: Kalenin Doğu kısmındaki sur kalıntıları.

Kaynak: Çevik ve Konuk, İdil, s.12.

Şekil 48: Kalenin doğu kısmındaki sur kalıntıları.

Kaynak: Çevik ve Konuk, İdil, s.12.

Şekil 49: Kale inşasında kesme blok taş, bazalt ve tuğlanın kullanıldığını gösteren fotoğraf.

Kaynak: Çevik ve Konuk, İdil, s.11.

Şekil 50: İmparator Constantinus ve II. Constantius Dönemi'ne ait olan sikkeler.

Kaynak: Çevik ve Konuk, İdil, s.14.

Şekil 51: Çattepe'nin coğrafi konumu.

Kaynak: Çevik ve Konuk, İdil, s.2.

Şekil 52: Çattepe Höyük hava fotoğrafı.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 53: Çattepe Höyük hava fotoğrafı.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 54: Botan yamacındaki, MÖ 4.Binyıl, 3.Binyıl ve 2. Binyıl'a ait buluntuların açığa çıkartıldığı açma.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 55: MÖ 4. Binyıla ait devrik ağızlı (bevelled rim bowl) kase.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 56: MÖ 3. Binyıl'a ait çömlek.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 57: MÖ 2. Binyıl'a ait çanak.

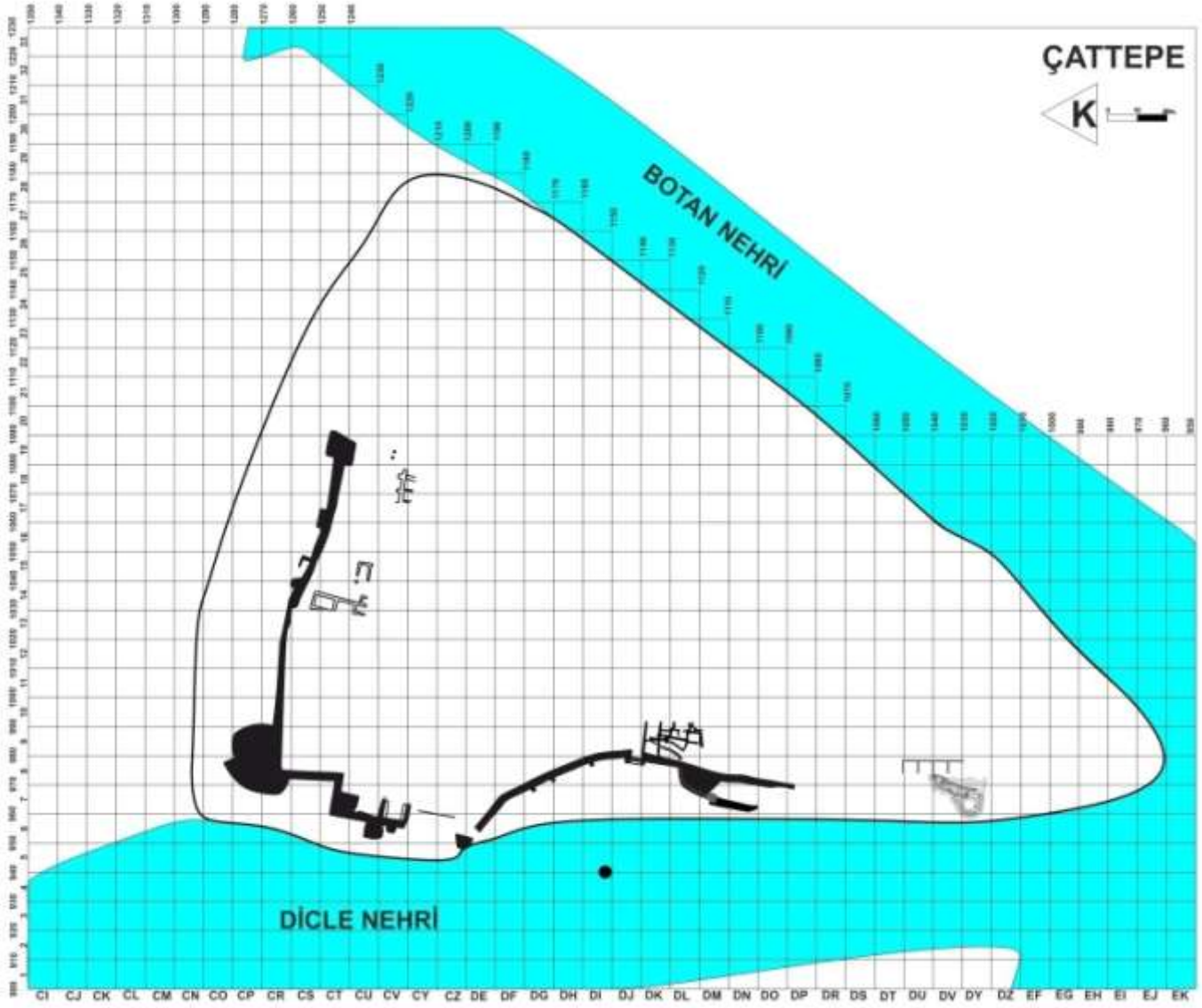
Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 58: Geç Demir Çağ'a ait seramik parçaları.

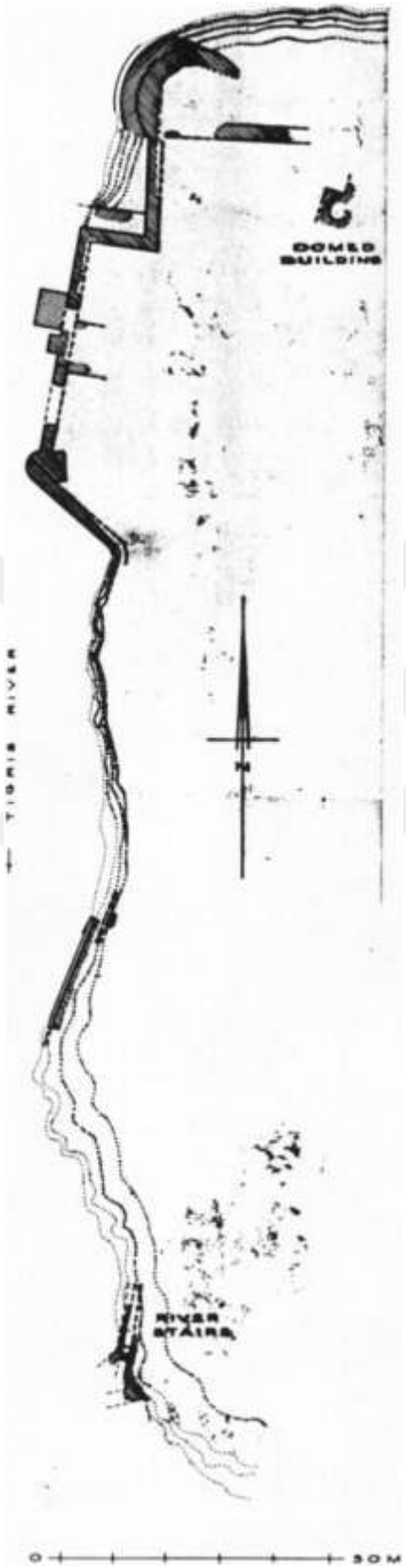
Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 59:Çattepe Höyük surlarını ve güneybatı uçtaki limanı gösteren çizim.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 60: Algaze'nin surları gösteren çizimi.

Kaynak: Algaze, Tigris, p.270.

Şekil 61: Yerleşimin Dicle tarafına bakan batı surlarının genel görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 62: Yerleşimin Dicle tarafına bakan batı surlarının genel görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 63: Yerleşimin Dicle tarafına bakan batı surlarının genel görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 64: Yerleşimin Dicle tarafına bakan batı surlarının genel görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 65: Yerleşimin Dicle tarafına bakan batı surlarının genel görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 66: Büyük kireç taşı bloklarından yapılan ilk evreye ait duvar.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 67: Büyük kireç taşı bloklarından yapılan ilk evreye ait duvar.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 68:İlk evre sur duvarıyla birleşen ikince evreye ait duvar yapısı.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 69: Kuzeybatı bastion.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 70: Kuzeybatı bastion detay.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 71: Batı surlarında yer alan 2. kule.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 72: 2. kulenin detaylı görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 73: Yarım daire formundaki büyük kule.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 74: Dicle tarafında yer alan kuleler.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 75: Nehrin karşı tarafından kaleye bağlanan köprü girişi.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 76: Köprü girişi detay görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 77: Nehir içindeki köprü ayağı.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 78: Nehir içindeki köprü ayağının görünüşü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 79: Köprü girişinden nehir içindeki köprü ayağının görünüşü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 80: Kuzey bölümdeki sur duvarlarının görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 81: Kuzey bölümdeki sur duvarlarının hava fotoğrafı.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 82: Kuzey bölümde yer alan kapı girişi.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 83: Kuzeydeki surun önünde yer alan dikdörtgen formdaki duvarlar.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 84: Kuzey bölümde kale önünde yer alan hendek.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 85: Kale dışında yer alan Vicus yerleşimi.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi

Şekil 86: Vicus yerleşiminin güneyden görünümü.

Kaynak: Velibeyoğlu ve diğerleri, s.824.

Şekil 87: Emekli bir askerin Zeus Olympius'a adadığı sunak.

Kaynak: Sağlamtimur ve Türker, s.71.

Şekil 88: Çattepe kazılarında ele geçen Lucius Verus Dönemi'ne ait sikke.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 89: Çattepe kazılarında ele geçen II. Constantius Dönemi'ne ait sikke.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 90: Ortaçağ Dönemi'ne tarihlendirilen açma.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 91: Ortaçağ Dönemi'ne tarihlendirilen açma.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 92: Ortaçağ ve İslami Dönem' e tarihlenen kap formları.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 93: Dicle kıyısındaki limanın konumu.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 94: Liman yapısının detaylı görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 95: Liman yapısının detaylı görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 96: Liman ve bağlantılı olduğu mekanları gösteren mimari çizim.

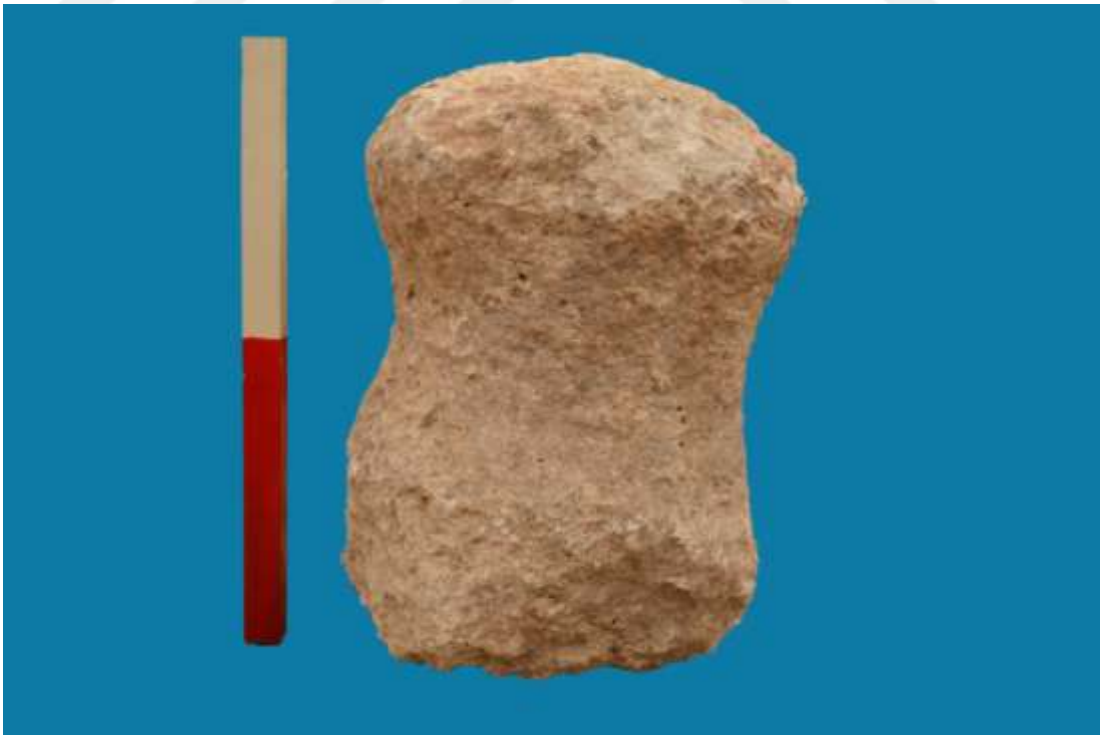
Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 97: Limandan in-situ olarak ele geçen iskele babası.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 98: Limandan in-situ olarak ele geçen iskele babası.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 99: Liman yapısına ait tuğla ve taş duvar detay görüntüsü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 100: Ortaçağ Dicle limanları.

Kaynak: Sağlamtimur, Nehir, s.9.

Şekil 101: Sur duvarlarına dayandırılarak inşa edilen Tell-Fafan Dönemi'ne ait yapıların konumu.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 102: Tel-Fafan Dönemi'ne ait yapıların detaylı görünümü.

Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 103: Tel-Fafan Dönemi'ne ait yapıların detaylı görünümü.

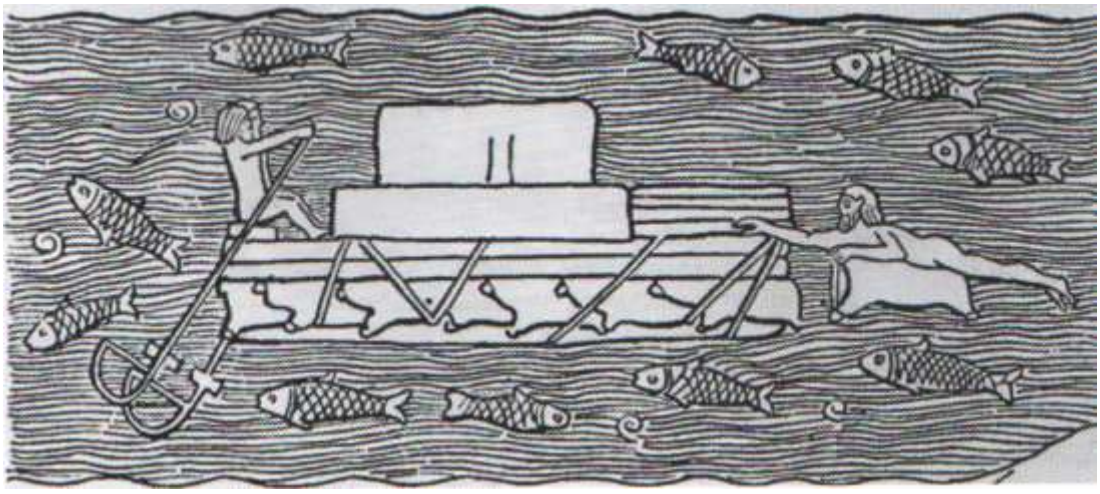
Kaynak: Çattepe Höyük kazı arşivi.

Şekil 104: Kelek yapımı.

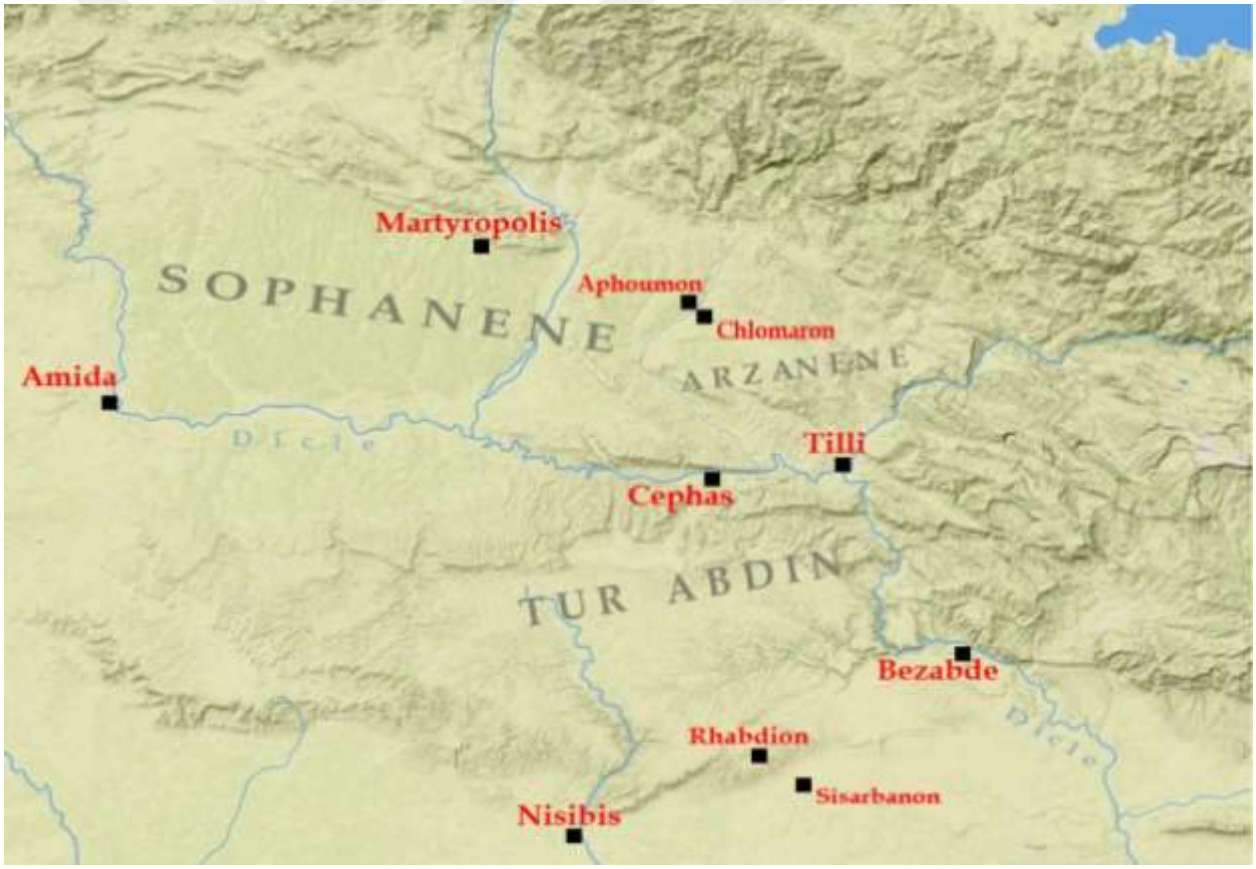
Kaynak: Sağlamtimur, Nehir, s.8.

Şekil 105: Asur kabartmalarında Dicle üzerinde kelek ile taş taşıyanlar.

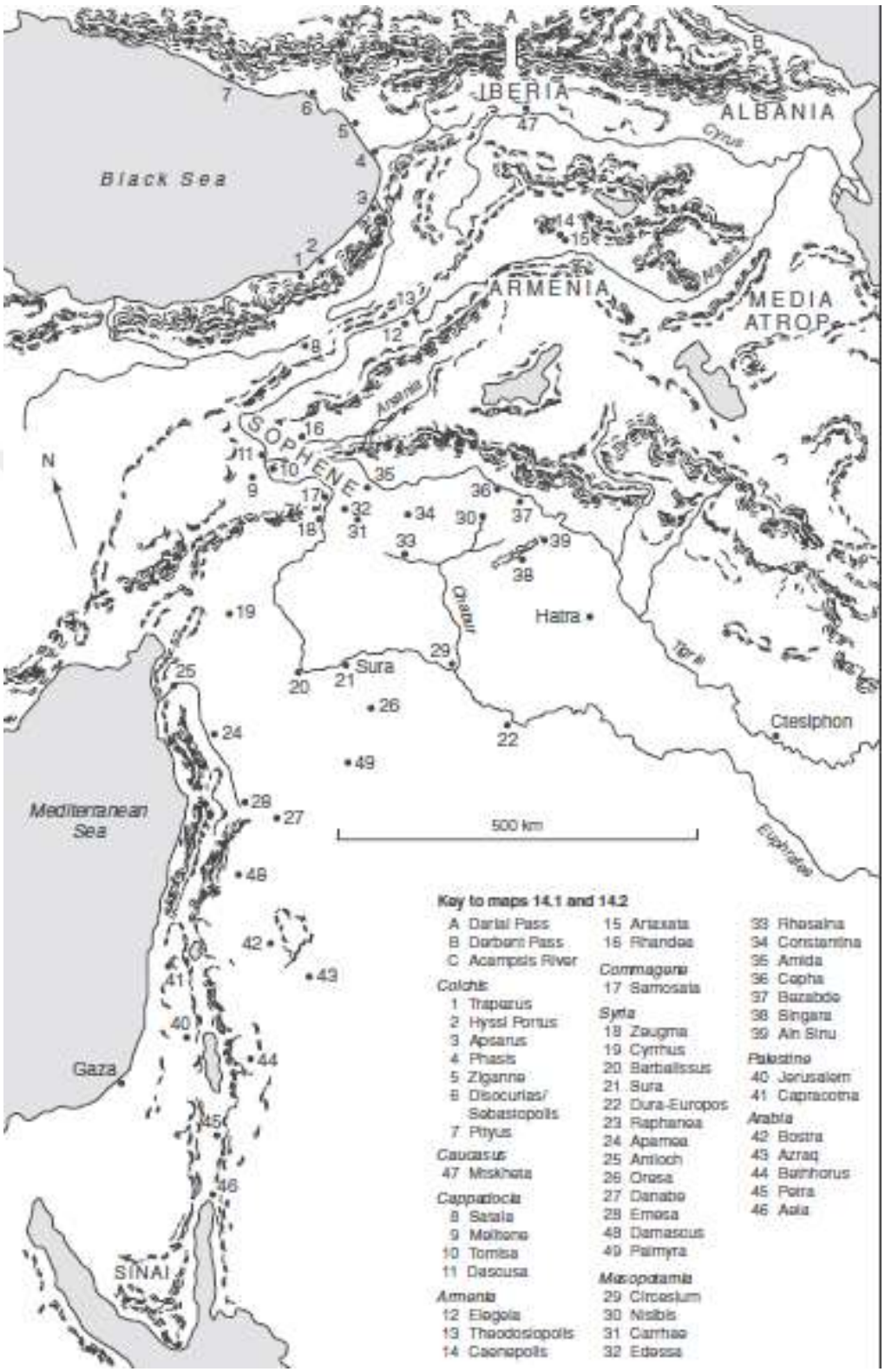
Kaynak: Sağlamtimur, Nehir, s.10.

Şekil 106: MS 4. Yüzyılda bölgedeki başlıca şehir ve garnizonlar.

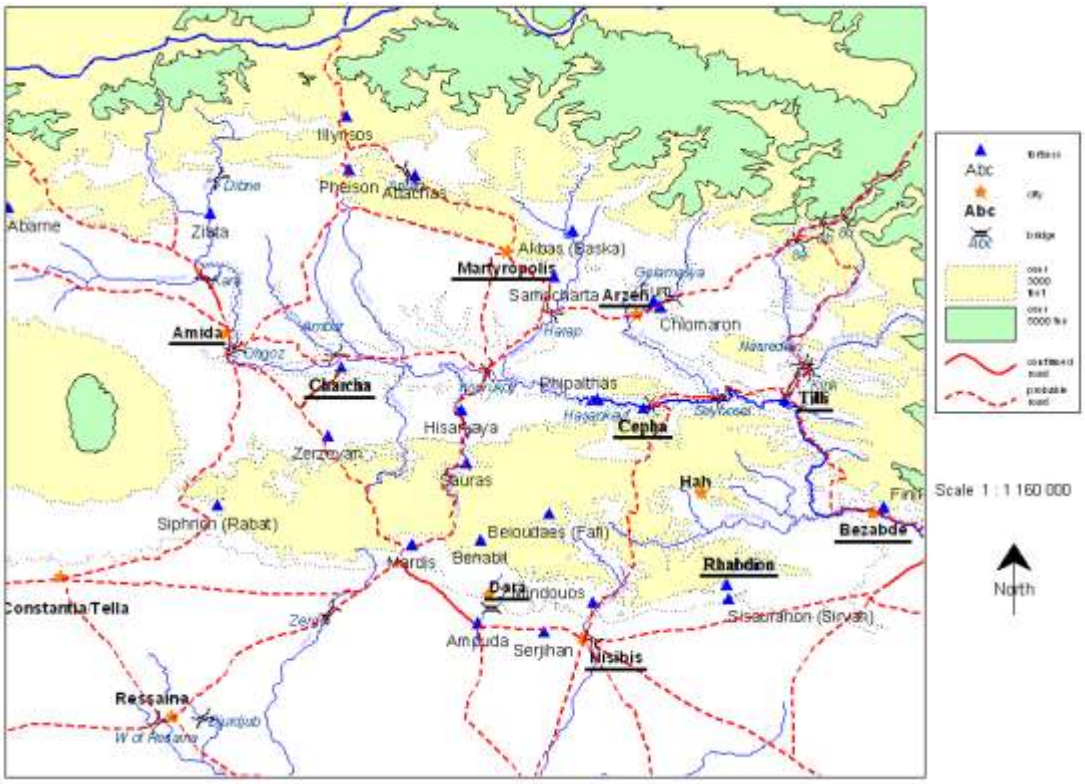
Kaynak: Çevik ve Konuk, s.10.

Şekil 107:Önemli Roma yerleşimleri ve askeri bölgeler.

Kaynak: Wheeler, p.235.

Şekil 108: Yukarı Dicle Havzası Geç Roma kaleleri ve şehirleri.

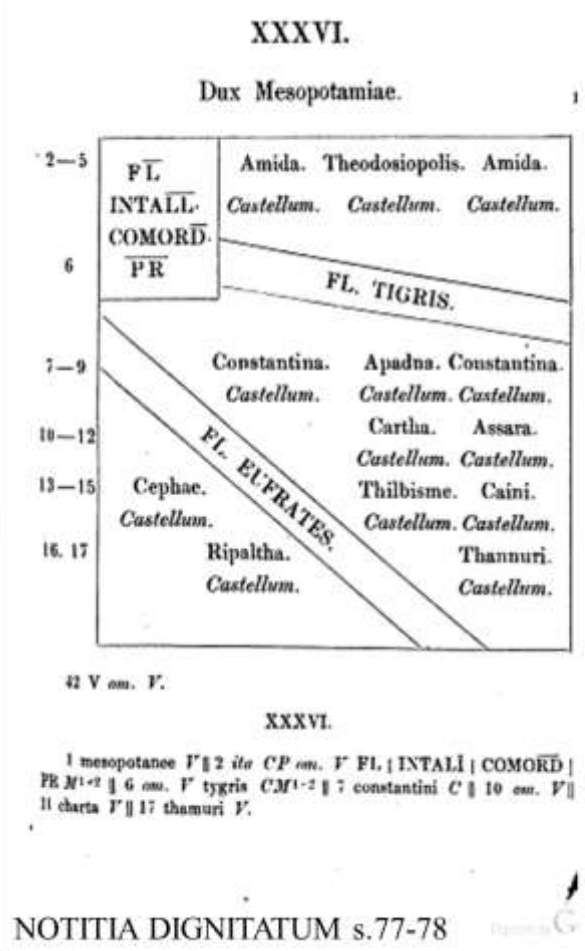
Kaynak: Comfort, p.218.

Şekil 109: Dicle ekseninde konumlandırılmış Amida, Cepha, Bezabde ve Till/Çattepe.

Kaynak: Çevik ve Konuk, s.2.

Şekil 110: Notitia Dignitatum'un listesinde Pafanses adının geçtiği bölüm.

XXXVI.

Dux Mesopotamiae.

2—5 FL INTALL COMORD PR

6

7—9

10—12

13—15

16. 17

Amida. Theodosiopolis. Amida.
Castellum. *Castellum.* *Castellum.*

FL. TIGRIS.

Constantina. Apadna. Constantina.
Castellum. *Castellum.* *Castellum.*

Cartha. Assara.
Castellum. *Castellum.*

FL. EUFRATES.

Cephae. Thilbisme. Caini.
Castellum. *Castellum.* *Castellum.*

Ripaltha. Thannuri.
Castellum. *Castellum.*

42 V *om. V.*

XXXVI.

1 mesopotanee *V* ‖ 2 *ite CP om. V* FL | INTALI | COMORD | PR *M*[1-2] ‖ 6 *om. V* tygris *CM*[1-2] ‖ 7 constantini *C* ‖ 10 *om. V* ‖ 11 charta *V* ‖ 17 thamuri *V.*

NOTITIA DIGNITATUM s.77-78

78 OR. XXXVI. DUX MESOPOTAMIAE.

18 Sub dispositione uiri spectabilis ducis Mesopotamiae:

19 Equites scutarii Illyriciani, Amidae.

Böck. p. 93 20 Equites promoti Illyriciani, Resain — Theodosiopoli.

21 Equites ducatores Illyriciani [primi ducatores], Amidae.

22 Equites felices Honoriani Illyriciani, Constantina.

23 *Equites promoti indigenae, Apadna*[1]).

24 *Equites promoti indigenae, Constantina*[1]).

25 Equites sagittarii indigenae Arabanenses[2]), Mefana — Cartha[3]).

26 Equites scutarii[4]) indigenae Pafenses[5]), Assara[6]).

27 Equites sagittarii indigenae Thibithenses[7]), Thilbisme.

28 Equites sagittarii indigenae, Thannuri.

29 Praefectus legionis primae Parthicae Nisibenae, Constantina.

30 Praefectus legionis secundae Parthicae, Cefae[8]).

31 Et quae de minore laterculo emittuntur:

32 Ala secunda noua Aegyptiorum, Cartha[3]).

33 Ala octaua Flauia Francorum, Ripaltha.

Kaynak: Notitia Dignitatum, XXXVI.26,p.77,78.

ek s. 63